

Bebyggelsehistorisk tidskrift

www.bebyggelsehistoria.org

Manus eller frågor kan skickas till:
red@bebyggelsehistoria.org

Författarinstruktion och information om utkomna nummer
finns på tidskriftens hemsida www.bebyggelsehistoria.org

ISSN 2002-3812 (Online)

Bebyggelsehistorisk tidskrift

är Nordens största vetenskapliga
tidskrift inom det bebyggelsehisto-
riska området. Tidskriften utges med
två nummer per år av Föreningen
Bebyggelsehistorisk tidskrift. Se även
www.bebyggelsehistoria.org

OMSLAGSBILDEN: Kasby i Lagga sn, Uppland, säteri
under 1600-talet. Ett stycke kulturlandskap med djup
tidsdimension. I förgrunden stenhägnad från 1700-talet. I
bildens mitt odlingsterrasser med fossila åkrar och grav-
högar från yngre järnåldern, sentida ekonomibyggnader
och beteshage som förr varit slättermark. En dubbel lind-
allé, anlagd vid 1700-talets mitt, leder till den nuvarande
huvudbyggnaden från 1700-talet.

FOTO: Elina Antell, 2017.

BAKSIDESBILDEN: Funkisarkitekturen karaktäriseras av
detaljer och materialval som bröt med det gamla. Dessa
balkonger nästan svävar på ytterväggen. Middelthun-
gate, Oslo. 1938. FOTO: NIKU/E. Hole, 2012.

Bebyggelsehistorisk tidskrift

NR 73 2017

Bebyggelsehistorisk tidskrift

Nr 73/2017

I DETTA NUMMER: Namnet Stockholm i ny belysning • Familjejordbruk
utan familjer? • Gårdsdriften och arronderingen • De "levande" gene-
ralplanerna: en studie av de informella planernas betydelse • Ornamen-
tets återkomst • Fukt og funkis – hvordan bevare funkisarkitekturen med
dagens verneprinsipper? • Med klimatförändringar och livscykelanalyser
i sikte – en utblick mot Norges byggda kulturarv • The Painter is absent

Bebyggelsehistorisk tidskrift

NR 73 • 2017

REDAKTÖR ANDERS WÄSTFELT

Bebyggelsehistorisk tidskrift

REDAKTIONENS ADRESS

Ekonomisk-historiska institutionen,
Uppsala universitet
Box 513 751 20 Uppsala

www.bebyggelsehistoria.org

E-post: red@bebyggelsehistoria.org

RECENSIONER

Eva Löfgren

E-post:

eva.lofgren@conservation.gu.se

PRENUMERATION OCH DISTRIBUTION

Eddy.se ab

Box 1310

621 24 Visby

Telefon 0498-253 900

E-post: order@bokorder.se

PRENUMERATION för 2017 kan tecknas på tidskriftens ordersida <http://bht.bokorder.se> eller via E-post order@bokorder.se eller telefon 0498-253 900, fax 0498-249 789.

En årsprenumeration kostar 450 kr inkl. moms.

LÖSNUMMER och äldre nummer beställs på samma sätt via E-post eller telefon/fax.

Lösnummerpris 225 kr + porto.

© Respektive namngiven författare

GRAFISK FORM, TEKNISK REDAKTÖR

Elina Antell, Uppsala

ENGELSK ÖVERSÄTTNING

Aidan Allen, Stockholm

TRYCK

Bulls Graphics AB, Halmstad, 2017

ISSN 0349-2834

ISSN 2002-3812 (Online)

Tryckt med bidrag från
Vetenskapsrådet

Bebyggelsehistorisk tidskrift utges av den för ändamålet stiftade föreningen Bebyggelsehistorisk tidskrift. Tidskriften utkommer med två nummer per år. Varje nummer redigeras av därtill utsedda redaktörer. Härvid medverkar också tidskriftens redaktionskommitté som innehåller företrädare för en rad ämnen. Recensionsavdelningen i tidskriften handhas av en särskild recensionsansvarig.

Samtliga vetenskapliga artiklar i numret är peer review-bedömda.

Tidskriften är indexerad i *IBA International Bibliography of Art*, *EBSCO Art & Architecture Index* samt

EBSCO Art & Architecture Complete (innehåller artiklarna i fullängd).

Rankad 1 i Database for statistikk om høgre utdanning (DBH), Norge.

REDAKTIONSKOMMITTÉ

Göran Ulväng, Uppsala universitet, ordf., ansvarig utgivare

Paul Agnidakis, Uppsala universitet

Sofia Holmlund, Stockholms universitet

Anders Houltz, Centrum för Näringslivshistoria, Bromma

Emilie Karlsmo, Uppsala universitet

Magnus Källström, Riksantikvarieämbetet, Stockholm

Jesper Larsson, Sveriges Lantbruksuniversitet, SLU, Uppsala

Eva Löfgren, Göteborgs universitet

Fredrika Mellander Rönn, Tyréns, Stockholm

Catharina Nolin, Stockholms universitet

Hedvig Schönback, Stadsmuseet i Stockholm

Sara Westin, Uppsala universitet

Anders Wästfelt, Stockholms universitet

ADVISORY BOARD

Mia Åkerfelt, Åbo Akademi, Finland; Renja Suominen-Kokkonen, Helsingfors universitet, Finland; Lena Liepe, Oslo universitet, Norge; Frode Iversen, Kulturhistorisk museum, Oslo, Norge; Svava Riesto, Köpenhamns universitet, Danmark; Ulla Kjær, Nationalmuseum, Köpenhamn, Danmark.

REDAKTÖR FÖR DETTA NUMMER

Anders Wästfelt

Kulturgeografiska institutionen

Stockholms universitet

106 91 Stockholm

anders.wastfelt@humangeo.su.se

Innehåll

- 5** **Förändringars avtryck och betydelse**
av *Anders Wästfelt*
- 8** **Namnet Stockholm i ny belysning**
– en historisk-geografisk studie av gränser och bebyggelser
för att tolka ett välkänt men undanlidande namn
av *Clas Tollin*
- 29** **Familjejordbruk utan familjer?**
Syskonjordbruk på svensk landsbygd
av *Martin Dackling*
- 47** **Gårdsdriften och arronderingen**
– den nutida nyodlingens utgångspunkter
av *Lovisa Solbär*
- 64** **De ”levande” generalplanerna:**
en studie av de informella planernas betydelse,
med den stadsnära landsbygden som exempel
av *Mattias Quiström*
- 76** **Ornamentets återkomst**
Det förra sekelskiftets arkitektoniska utsmyckningar
som nutida statussymboler
av *Maja Willén*
- 89** **Fukt og funkis**
Hvordan bevare funkisarkitekturen med dagens verneprinsipper?
av *Anne-Cathrine Flyen*
- 104** **Med klimatförändringar och livscykelanalyser i sikte**
– en utblick mot Norges byggda kulturarv
av *Fredrik Berg*
- 116** **The Painter Is Absent:**
Ivar Arosenius and the Site-Specific Archaeo-Archival Reconstruction
of the Ghost of a Home
av *Jonathan Westin & Dick Claésson*

RECENSIONER

- I34** OLOF KARSVALL, *Uttjardar och ödegårdar En studie i retrogressiv metod*
av Ulf Jansson
- I37** KARIN HALLGREN, *En kåhltäppa eij at räkna. Köksväxtodlingen i 1700-talets
jordbrukssystem*
av Annika Björklund
- I40** MATTIAS LEGNÉR & MIA GEIJER, *Kulturarvet och komforten. Inomhusklimat och
förvaltningen av kulturhistoriska byggnader och samlingar 1850-1985*
av Cathrine Mellander Backman
- I42** KRISTER OLSSON, DANIEL NILSSON & TIGRAN HAAS (red.), *Urbanismer:
dagens stadsbyggande i retorik och praktik*
av Vanja Larberg

Stockholm, vy från Reimersholme mot staden. Till vänster i bilden Långholmen. FOTO: Carl Curman, okänt årtal. Riksantikvarieämbetet/Kulturmiljöbild.

Förändringars avtryck och betydelse

I samband med utgivningen av *Bebyggelsehistorisk tidskrift* nummer 72 i december i fjol arrangerades ett seminarium vid Uppsala Universitet med anledning av tidskriftens 35-års jubileum. Det allra första numret 1981 hade blivit försenat, berättade Emilie Karlsmo, och läste upp ett brev från Ulf Sporrong till prenumeranterna:

Samtidigt som vi har nöjet att översända nr 1 av den nystartade Tidskriften måste vi beklaga dröjsmålet. Arbetet bedrivs för ögonblicket till stora delar på ideell basis. Innan vi närmare känner intresset för den nya tidskriften har vi nämligen inte velat göra organisationsapparaten alltför omfattande. Det har emellertid visat sig att intresset för denna tvärvetenskapliga publikationsform är stort och det är vår förhoppning att arbetet snarast skall finna lämpliga rutiner.

(ULF SPORRONG 1981-04-14.)

Nu, 36 år och 72 nummer senare, ser vi åter ett ökat intresse och inflöde av artiklar och ett behov att snabba upp processen med utgivningen. Numera har vi en inarbetad organisationsapparat och en nordisk målgrupp vad gäller både läsare och framtida författare. Tidskriftens redaktion har också öppnat för publicering på flera språk. I detta nummer finner ni såväl en norskspråkig som en engelskspråkig artikel. Innehållet i numret baseras enbart på oberoende inskickat material och spänner över ett stort fält i tid och rum och berör både agrarlandskap, planering och bebyggelseantikvarisk forskning. Alla artiklar har genomgått *double blind review*-process. Innehållet grupperar sig i huvudsak kring två delar – i en första del artiklar som rör historisk geografi, agrara processer och översiktlig planering och i en andra del artiklar som rör social värdering av byggnader, byggnadsantikvariska frågor och rekonstruktion.

I tider av tilltagande internationalisering finns det allt fler möjligheter till internationell publicering, men detta nummer vittnar om att det samtidigt går att se fördelar med kommunikation på nordisk nivå. Likheter i naturliga förutsättningar och bebyggelsehistoria gör att förståelsen för den byggda och brukade miljön kan ges ett djup som är

svår att nå om generaliserbarheten samtidigt skall upprätthållas för en internationell publik.

Innehållet i detta nummer består av åtta artiklar där *Clas Tollins* omtolkning av namnet Stockholm inleder. Artikeln bygger på en analys av förledet i namnet Stockholm, och Tollin menar att det skall tolkas i termer av råmärke och inte i termer av stock. Hur gränserna kan ha sett ut innan Stockholm grundlades utgör grunden för analysen. Tvister kring användningen av Åsön (nuvarande Södermalm) pekar på att gränsen mellan Uppland och Södermanland under tidig medeltid enligt honom bör ha gått i Norrström. Intressant är hur det är små konflikter som avsatt ett källmaterial som gör dessa tolkningar möjliga, särskilt tvisterna om rätten till mulbetet och förbudet mot tiggeri mellan Årsta och Stockholm. Tollin ger oss avslutningsvis en målande beskrivning av den "iögonfallande höga grusön" som fanns på platsen innan staden etablerades och hur den utgjort ett landmärke. Detta ger en förnimmelse om att geografin en gång har tett sig mycket annorlunda trots att alla ortnamnen i artikeln är välkända platser i dagens Stockholm.

Martin Dackling presenterar en agrarhistorisk studie om familj jordbruk. Under mitten av 1900-talet brukades många jordbruk av syskon i olika konstellationer, de utgjorde 1960 en andel av 10% av Sveriges jordbruk. Dackling finner flera olika förklaringar till detta, däribland utdragna generationsskiften och det rikliga behovet av mänsklig arbetskraft innan mekaniseringen slog igenom.

Lovisa Solbär presenterar en nutida agrar men också tidsgeografisk tolkning av utgångspunkterna för nyodling. Hon konstaterar att man i Sverige centralt slutade samla statistik över nyodling redan 1950, det visar sig dock att det är en pågående företeelse i landet. Den samtida nyodlingen sker oftast för att uppnå en bättre arrondering vilket leder till att tidsbudgeten och ramarna för vad som kan hinnas med ändras, vilket gör att arbetet med marken kan optimeras.

Mattias Qviström gör en analys av generalplaner, en plantyp som lämnat få spår efter sig men som haft betydelse för planeringens utveckling som praktik. Generalplanerna antogs och fastställdes sällan, däremot fungerade de som ett informellt underlag för planernas ar-

bete med utveckling av städer och samhällen. Han pekar på hur dessa planer kan ses som föregångare till de översiktsplaner som numera utgör en central del av den kommunala planeringen.

Maja Willén beskriver hur sekelskiftes numera ofta vitmålade ornamentik transformerats från prydnad till attribut. Hon pekar på hur ornamenten paradoxalt sammanfogas med de modernaste kök och badrum och då förvandlas till statushöjande objekt. Ornamentiken när den skapades hade en helt annan betydelse och var kvinnligt kodad. I vår tid har den förlorat denna roll och istället blivit en del av strävan mot en unik individualitet.

Två bidrag i detta nummer behandlar byggnadsantikvariska problem i Norge som har tydliga paralleller i de andra nordiska länderna. *Anne-Cathrine Flyen* pekar på att funkisarkitekturen redan från början hade brister i att stå emot väder och vind och hur detta skapat ett förfall. När renoveringsbehovet kombineras med de nutida kraven på energieffektiviseringen driver det på åtgärder som riskerar att de kulturhistoriska kvaliteterna går förlorade. Funkisarkitekturen hyser sina speciella problem som ännu inte fått sina lösningar. Flyen pekar på att det kan vara så att gällande principer i Norge snarare skyndar på nedbrytningen av funkisbyggnader än värnar dem.

Fredrik Berg diskuterar hur livscykelanalys har använts i Norge för att analysera renoverade och nybyggda hus. Tänkvärt är att analysen pekar på att äldre hus som renoveras inte nödvändigtvis behöver bli mer belastande ur klimatsynpunkt än modernt nybyggda lågenergihus. Berg pekar på behovet av råd och tydligare riktlinjer för renovering och då särskilt för kulturhistoriskt värdefulla byggnader.

Jonathan Westin och *Dick Claésson* presenterar en studie där en rekonstruktion av Ivar Arosenius boställe analyseras som en handling. De menar att visualiseringen som medel för rekonstruktion börjar med frågor och inte svar och att arkivering handlar om framtidens möjliga tolkningar av historien. Artikeln pekar särskilt på hur central metoden blir, dvs. hur arkivet används. Den metod som de beskriver kallar de för en arkivarkeologisk omtolkning där rekonstruktionen leder fram till nya insikter.

Anders Wästfelt

Namnet Stockholm i ny belysning

– en historisk-geografisk studie av gränser och bebyggelser för att tolka ett välkänt men undanglidande namn

av Clas Tollin

Sveriges huvudstad Stockholm har både en väl känd och en mindre känd bakgrund. År 1952 firades stadens 700-årsjubileum med anledning av det brev som kung Valdemar och Birger Jarl daterade i juli 1252 i Stockholm (SDHK 664). Vid denna tidpunkt fanns åtminstone ett rundtorn och kanske en borganläggning på en grusig höjd på den senare Stadsholmens nordöstra del. Rundtornets ålder har inte med bestämdhet kunnat fastslås, inte heller om det fanns en angränsande urban bebyggelse där redan omkring 1250. Vid utgrävningarna av slotets norra länga har ett danskt mynt från 1130 och ett norskt från 1150–1170 påträffats.¹ En fråga som har stått i fokus för forskningen har varit: Varför tillkom en stad på denna plats vid mitten av 1200-talet? Den allmänt accepterade förklaringen är att läget blev utomordentligt fördelaktigt både militärt och handelspolitiskt när Mälaren avsnördes från Saltsjön och förvandlades från en havsvik till en insjö med enda utlopp genom strömmarna runt Stadsholmen. Mer oklara är de närmare omständigheterna. Vem hade t.ex. rådigheten över Stadsholmen och de angränsande öarna? En annan osäkerhet gäller namnet. Vilket ursprung har det? Vad betyder det? Hur gammalt är det? Namnfrågan och urbaniseringen tangerar både de internationella förhållandena runt Östersjön och de lokala förhållandena i Sverige, särskilt runt Mälarens utlopp.² Artikeln tar en ansats i bl.a. de administrativa förhållandena och undersöker var gränsen mellan Uppland och Södermanland gick före sta-

den Stockholms tillkomst liksom Åsöns (Södermalms) ursprungliga tillhörighet.

Från havsvik till insjö

Under 1100- och 1200-talen skedde en snabb landhöjning. Vid 1200-talets mitt låg vattenbrynet ca 2,5 meter högre än idag.³ Enligt den isländske stormannen och författaren Snorre Sturlasson kallades Mälarutloppet *Stocksund*. Snorre skriver: "Från hela Svitjod falla alla rinnande vatten ut i Lågen (Mälaren), men denna har endast ett utlopp och detta så smalt att många åar äro bredare. När det regnar mycket och snön smälter, rinner vattnet till så häftigt att det är forsfall ut genom Stocksund och Lågen stiger så högt upp på land att det översvämmar vitt omkring."⁴ Snorre besökte personligen Västergötland 1219 och hade förmodligen en ganska god bild av de viktigare geografiska platserna i Sverige.⁵ Att Stocksund är lika med Norrström framgår även i berättelsen om kung Rings väg till Bråviken när en väldig flotta ska ha passerat Mälarutloppet: "Ok er svá sagt, at þá er Svíar ok Norðmenn fóru út með leiðangrinn um *Stokksund*" (*Sögubrot af nokkrum fornkonungum í dana ok svía veldi*; iceland, 1275–1325).

Snorres beskrivning gäller således Mälarutloppet årtiondena före staden Stockholms tillkomst men tydligen först efter det att det alternativa nordliga utloppet via Fröfjärden och Brunnsviken hade grundats upp. Vid denna tid övergick således Mälaren från att ha varit en vik

FIGUR 1. Norrström kallades under tidig medeltid för Stocksund och var från omkring 1100 utlopp för hela Mälarbäckenet. En bro mellan Norrmalm och Stockholmen är omtalad i Upplandslagen från 1296. FOTO: författaren.

av Östersjön till att bli en insjö. Det enda återstående utloppet är det som Snorre beskrev, dvs. de ett par hundra meter långa strömmarna runt nuvarande Stadsholmen. Dessa omtalas 1305 i pluralis *torrentis stokholmensis* (SDHK 2114).

Mälarutloppet under vikingatiden

Gårdsgravfält och ortnamn visar att området kring Mälarens utlopp var i stort sett fullkoloniserat vid vikingatidens slut. Runstenar och ortnamn pekar på ett betydande "kristet" och aristokratiskt inslag vid epokens slut (Källström 2016). Vissa skogiga och bergiga utmarksområden saknade fast bebyggelse men de låg sannolikt med få undantag under de befintliga bebyggelsernas rådighet.⁶ Mälaren (Lågen) var som ovan nämnts ännu en havsvik och i utloppet låg flera större och mindre öar samt idag uppgrundade fjärdar. Med 5-meterskurvan som strandlinje fanns på 900-talet ett par alternativa vattenvägar in i östra Mälaren.⁷ Även om

det saknas belägg för fast bebyggelse på själva Stadsholmen, har flera silverskatter påträffats runt Mälarens utlopp vilket talar för en livlig trafik under vikingatiden och tiden närmast därefter.⁸ Tre myntskatter har slutmynt mellan 1010 och 1018. Det gäller ett fynd på Långholmen med främst tyska Otto-Adelheids mynt och en myntskatt på Kungsholmens norra strand vid Inedalsgatan samt en stor silverskatt på andra sidan Rörstrandsviken vid Karlberg. En silverskatt från cirka 990 har även påträffats vid Finnboda varv i Nacka.⁹

Det finns indikationer på att ledungsflottan samlades i området, t.ex. i Kungshamn vid Skurusundets norra mynning. Utanför Kungshamn ligger en liten ö som omtalas som "Litlæ Swe-tiuth" (Lilla Sverige) i kung Valdemars segelbeskrivning från omkring 1300.¹⁰ En ledungshamn fanns troligen även vid 'Östra Liderne' i trakten av nuvarande Hjorthagen. Staffan Fridell menar att 'Östra Liderne' var ön där hären brukade samlas, 'ledungsön', medan 'västra Liderne'

(Kungsholmen) är ett ursprungligt ö-namn med betydelsen 'ön med sluttningen/sluttningarna'.¹¹ "Lidaernum" anges som platsen från vilken ett krigståg mot karelarna utgick 1292 (SDHK 1749). Dessutom omtalas *Liduhafn propre Stockholmas* (ledningshamnen nära Stockholm) i samband med avfärden till kung Magnus Erikssons 'första korståg'.¹² Den vattenväg som gick inomskärs längs den svenska ostkusten från Utlängan i Blekinge till Stockholms skärgård finns i detalj beskriven omkring 1300 ('kung Valdemars segelled'). Segelleden in till Mälaren söderifrån gick längs Södertörns kust: 'Däriifrån till *gardö* (Gålö) I (en veckosjö). Däriifrån till *dalernsund* (Dalarö ström) I (en veckosjö). Däriifrån till *haricstik* (Baggenstäket) III (tre veckosjöar). Däriifrån till *litle swethiuthæ* (Sveriges holme) I (en veckosjö). Däriifrån till *stokholm* (Stockholm) I (en veckosjö)'. Färdrutten har säkerligen funnits före staden Stockholms tillkomst och troligen åsyftade 'stokholm' ursprungligen den ö på vilken staden senare anlades.¹³

Namnet Stockholm

Namnet Stockholm har alltsedan Laurentius Petri och Johannes Messenius dagar intresserat språkvetare och historiker men utan att de geografiska omständigheterna till fullo har beaktats.¹⁴ Namnet har senast behandlats av Per Vikstrand. Han refererar till tidigare forskning och är försiktig med att föra fram en definitiv tolkning. Däremot avfärdar han några uppenbart felaktiga och/eller orimliga tolkningar.¹⁵ Namnet har vanligen tolkats utifrån två osäkra a-priori-föreställningar. Den ena är att landskapsgränsen mellan Uppland och Södermanland redan före stadens tillkomst gick vid nuvarande Skanstull och inte vid Norrström eller på Stadsholmen. Den andra är att förleden relateras till horisontellt liggande trädstammar av något slag. "En viktig synpunkt som framlagts är att ordet *stock* i allmänhet användes för att beteckna liggande trädstammar, vilket i så fall begränsar tolkningsmöjligheterna."¹⁶ Dessutom har tolkningarna nästan enbart utgått från förhållanden kring Stadsholmen och Norrström (Stocksund). På grund av ovanstående har andra förklarings-

alternativ avvisats, i stället har stor möda lagts ner på att lansera namnförklaringar som har varit återvändsgränder.¹⁷ Detta är förmodligen en orsak till att namnet ännu inte har förklarats på ett övertygande sätt. Nils-Gustaf Stahre påstår t.o.m. att "det finns anledning (att tro) att namnet Stockholm kommer att förbli en språklig gåta" (Stahre 1988).

Stock, stav, spång och spärr

Knut Fredrik Söderwall ger sju betydelser av det medeltida ordet *stokker*, varav de två viktigaste är "stam, (på rot stående) trästam" och "stock, timmerstock, afhuggen el. öfverhufvud från rot och topp avskild trästam el. del af sådan, större trästycke". I supplementet tillkommer även betydelsen "stock, spång".¹⁸ Johan Ernst Rietz vidgar betydelsen genom att han nämner att ordet *stokk* dialektalt också kan betyda käpp, stav.¹⁹ Rietz öppnar således för att stock även kan åsyfta ett vertikalt trästycke. Angående det medeltida *staver* anger Söderwall även betydelsen råmärke.

Namnets förled *stock* har förklarats av ortnamnsforskaren Jöran Sahlgren som syftande på en bro eller spång.²⁰ Förleden skulle enligt denna s.k. *spångteori* anspela på det av Snorre omtalade namnet Stocksund på nuvarande Norrström. Sundet skulle enligt denna tolkning ha fått sitt namn av en spång av stockar utlagda över Norrström som en del i färdleden längs Stockholmsåsen mellan Uppland (Attundaland) och Södertörn. Namnet på ön i Stocksundet skulle gå tillbaka på ett Stocksundsholm som senare genom reduktion utvecklades till Stockholm.

Det andra huvudspåret är *spärrteorin* dvs. att sundet vid Mälarutloppet hade en fast anlagd träbom eller stockspärr för att hindra fientliga flottor att segla in i Mälaren.²¹ Den viktigaste språkliga invändningen är att farledsspärrar under äldre tid kallades stek eller stäk.²² Exempel på detta är Almarestäket vid inloppet till Sigtunafjärden och Stegeborg vid Slätbakens smalaste parti. Om det funnits en spärr av flytstockar bör denna i så fall ha kompletterats med en vaktstyrka och/eller vårdkase för att fylla sin funktion.²³ En annan invändning är att det i början av vikingatiden gick att komma in i Mälaren

genom en nordligare farled, som gick från lilla Värtan via Ålkistan, Brunnsviken och Fröfjärden till Ulvsunda och Brommalandet. Om det funnits en pålspärr vid Stocksundet borde det ha funnits någon sorts spärranläggning även vid Ålkistan och Fröfjärden.

Mot förekomsten av en permanent spärr vid Mälarens utlopp före Stockholms tillkomst talar det faktum att Styrbjörn (Starke) Olofsson omkring 990 seglade upp från Danmark med en stor flotta för att erövra sveaväldet. Han mötte sin farbror sveakungen Eriks styrkor först vid Fyrisvallar utanför Uppsala, där Styrbjörn också stupade.²⁴ Mot en effektiv försvarsanläggning vid målarutloppet talar även att den vikingatida staden Birka på Björkö var befäst med både en ringvall och en bemannad borg.

Inte heller vid angreppet på Sigtuna 1187 av sjöfolk från andra sidan Östersjön omtalas någon spärr vid Stocksund. Däremot fanns troligen ett stäk dvs. en avspärrning av pålar vid inloppet till Sigtunafjärden. Enligt uppgift var det här som ärkebiskop Johannes stupade. Vägen låg sedan öppen till Sigtuna som plundrades och brändes.²⁵ Slutligen finns Erikskrönikans uppgift om att det var Birger Jarl som satte lås för Mälaren vid 1200-talets mitt. Det bör dock observeras att oberoende av om det periodvis funnits en bro, ett stäk eller spärr av något slag vid målarutloppet behöver denna inte ha gett namn åt ön vid inloppet eller åt 1200-talets stad.

En invändning mot spångteorin (en tidig bro över Stocksundet) är att det inte fanns någon riktig väg över Mälarutloppet före staden Stockholms tillkomst eftersom huvudvägen mellan Uppland och Södermanland gick över Strängnäs. En annan invändning var att resenärer ville undvika det backiga och bergiga Södertörn.²⁶ Argumenten håller inte i detta fall. Vägen från Uppsala över Enköping till Strängnäs, som också var en del av Eriksgatan, låg 60 kilometer väster om Mälarutloppet och kan rimligen inte ha varit ett alternativ för trafiken mellan Attundaland och östra Södermanland. Färdleden mellan Enköping och Strängnäs hade dessutom tre vattenpassager varav Hjulsta- och Strängnäsfiärdarna var betydligt bredare än Stocksund/Norrström. Det fanns också goda landförbindelser från

Åsön och näset vid Grind via Vantör (Brännkyrka), Huddinge, Botkyrka och Salem till (Söder)Tälje. Stråket innehåller inga särskilt bergiga avsnitt och är senare känt som Göta landsväg. Spångteorin kan däremot ifrågasättas av andra skäl. Den språkliga analysen av såväl spärrteorin som spångteorin bygger, som ovan sagts, på att termen stock i äldre tid har syftat på en ligande trädstam eller dylikt medan en vertikal stolpe kallas stav, stång eller liknande. Men hur ser det ut vad gäller andra stockholmar? Gösta Langenfelt och Åke Thulstrup konstaterade 1952 respektive 1954 att det finns ett flertal *Stockholmar* runt om i landet som inte kan förklaras som uppkallelsenamn. 'Stockholmarna' var ofta små med liten eller ingen högre vegetation. Petrus Envall undersökte saken vidare och lanserade 1962 i en uppsats i S:t Eriks årsbok en alternativ tolkning av förleden *stock*-. Envall menade dels att namnet Stockholm inte är en reduktion av Stocksundsholm eller att Stocksund har något med träspärrar eller träspänger att göra. I stället menade Envall att förleden *stock* i detta fall har betydelsen gränstolpe och i överförd bemärkelse 'råmärke', 'gränsmärke'. Denna tolkning har stöd i Upplandslagen.

I Upplandslagens bestämmelser om solskifte och om gränser mellan byar och gårdar står bl.a.: "Där ej stenar kunna ligga, så att man kan se dem, där skall en stång eller en *stock* skilja strandtegarna åt." I Schlyters version står: "thær sum œi gitœ stencœr lighœt swa at seœ ma skilt ther stang œellr *stokkœr* rârteghœ sudœr".²⁷ Dvs. termen stock användes synonymt med stång som beteckning för gränsmärke, i detta fall rimligen en upprest stör eller dylikt.²⁸

Envall ger ett 50-tal exempel där 'stock' i betydelsen gräns har ingått i sammansatta ortnamn. Han ger också flera exempel på stockholmar som ligger som råmärken mellan härader, socknar och bebyggelser. Vikstrand avfärdar inte helt Envalls hypotes men efterlyser en förnyad saklig och språklig granskning.²⁹ Ett av Envalls exempel är att ön Oaxen i Himmerfjärden mellan Sotholms och Hölebo härader kallas Stockholm på en karta från 1600-talet (Krigsarkivet 22, nr 26). På senare kartor har namnet satts på en liten ö närmare Södertörns-sidan.

FIGUR 2. Stockholmen ligger vid gränsen mellan Vätö och Frötuna skeppslag. (Ekon. kartan, blad 11J 6i, 1952.).

FIGUR 3. Läget för Stockholmen i Kågbosundet i Dalälven på gränsen mellan Uppland och Gästrikland gör att namnet sakligt kan tolkas som gränsholmen (Ekon. kartan, blad 13H of).

Nära gränsen mellan Vätö och Länna-Frötuna skeppslag i Trångskärsfjärden öster om Rådmansö finns också en ö som heter Stockholmen. Namnet är gammalt och finns på en farledskarta från omkring 1700.³⁰

I Dalälven i Kågbosundet ligger ön Stockholmen utanför byn Jörsön i Hedesunda socken vid gränsen mellan Uppland och Gästrikland.

I Österfärnebo socken finns ett litet skär som kallas Stockholm i Dalälven nära rågången mellan Nässja och Ista byar. Ön på västra stranden, som också var delad mellan byarna, kallas för Stavnäs.

I Älvsborgsfjärden utanför Göta älvs mynning ligger en liten ö som kallas Stockholmen. Ön har ingen högre vegetation och har ingen saklig anknytning till vare sig till broar eller spärrar. Däremot ligger ön nära gränsen mellan Askims och Hisings härader och tidigare även gränsen mellan Sverige och Norge.

Fler råmärken och/eller bebyggelsenamn som är relaterade till namnet Stockholm går att finna även om en systematisk inventering inte har skett. Gränsen mellan Oppunda härad i Södermanland och Askers härad i Närke följde en bäck från Hjälmarén söderut till den nu delvis igenvuxna Oppensjön. Söder om Oppensjön går gränsen i ett flackt område som i öster gränsar till en liten höjd. Höjden var på 1600-talet ett gränsmärke med namnet "Stochoolms Stafn" (C13:41-42). I detta fall är det alltså fråga om en holme eller höjd i fast mark och någon koppling till staden Stockholm finns knappast. Vid bäcken ligger dessutom bebyggelsen Stockbäck. Detta namn bör rimligen upptagits från det intilliggande vattendraget vid gränsen mellan Närke och Södermanland.

Ovanstående genomgång visar att det finns ett antal Stockholmar som inte har med broar, spänger eller strömmande vatten att göra. Den

FIGUR 4. Den trådlösa ön Stockholmen söder om Nya Älvsborgs fästning ligger i Göta älvs mynning som också var gräns mellan Askims härad och Hisings härad och tidigare mellan Sverige och Norge (Ekon. kartan, blad 10 Torshälla SO, 1934).

FIGUR 5. Gränsen mellan Oppunda och Askers härad 1677. Gränsmärket Stockholmsstaven ligger väster om Oppensjön. Kartbildn orienterad i öst-väst (C13:41-42).

FIGUR 6. Platsen för 1600-talets gränsmärke Stockholms staven låg på en liten höjd i ett för övrigt flackt landskapsparti.

FIGUR 7. Gården Råstock var den yttersta bebyggelsen i Algutsboda socken i Uppvidinge härad, medan grannen i söder Läckarp ligger i Vissefjärda socken i Södra Møre härad. Möjligen syftar namnet på ett äldre råmärke (F2-78:2).

FIGUR 8. 1600-talsnamnet på Bockholmen var 'Råholmen' vilket stöder tolkningen av att även detta 'Stocksund' betyder gränssundet (LSA A99-1:14).

gemensamma nämnaren är i stället läget mellan olika äldre administrativa eller juridiska enheter.

Envall har även uppmärksammat att bebyggelsenamnet *Råstock* många gånger återfinns vid äldre gränser. Envall menar att i flera fall är dessa namn övertagna av ett faktiskt råmärke.³¹

Ett exempel är gården Råstock som ligger vid gränsen mellan Algutsboda socken i Uppvidinge härad och Vissefjärda socken i Södra Møre härad.

Den bestämda formen Stockholmen anser Envall vara yngre än den obestämda Stockholm och han hänvisar till Adolf Noreen som menar att det är först på 1200-talet som den bestämda slutartikeln införs, vilket innebär att namnet kan vara äldre än staden (Noreen 1904). Envalls slutsats är att det före Stockholms tillkomst fanns två naturnamn vid Mälarens utlopp: dels 'Stocksund' med betydelsen 'gränssundet' dels Stockholm med betydelsen 'gränsholmen'. Denna tolkning kräver emellertid att det har funnits en viktig gräns vid Stocksundet före stadens tillkomst.

Stocksundet vid Liderne

Stocksund är också namnet på Edsvikens utlopp i Lilla Värtan. År 1494 omtalas Liderne "vid Stocksund" Liderne var namnet på en tidigare ö som omfattade stora delar av Norra Djurgården inklusive nuvarande universitetsområdet. Namnet finns också med på en kartsnitt av Rasmus Ludvigsson 1559 över Edsvikens trånga mynning vid nuvarande Bockholmen. Texten lyder: "K:mtz ålefiskie åffanföör Stocksund."³² Vid detta Stocksund sammanstötte Danderyds skeppslag med Sollentuna härad och det på 1380-talet omtalade Solna skeppslag (som motsvarade den medeltida Solna socken).³³ Den lilla ön Bockholmen i Stocksundet kallades tidigare ömsom Stockbyholmen och ömsom Råholmen, där förleden rå- indikerar ett gränsmärke.³⁴ Namnet Stocksund lika med gränssundet har således relevans för de medeltida administrativa förhållanden i denna trakt.

FIGUR 9. Edsvikens utlopp omkring 1700 med Ålkistetorp och "Råholm". Det senare "Tranholmen" kallas "Edzholmen" (LSA, Länets och häraderna A3).

FIGUR 10. Edsvikens utlopp kallades redan på medeltiden Stocksundet. Vid den lilla ön Råholmen (idag kallad Bockholmen) möttes Danderyds och Solna skeppslager samt Sollentuna härad. FOTO: författaren.

Lands- och vattenväg korsas

Det bör alltid ha funnits ett behov av att landvägen ta sig från Uppland till Södermanland. Den kortaste vägen i öster gick via Mälarutloppet och strömmarna norr och söder om Stadsholmen. På Stadsholmens västra sida nedanför åsbranten bör det ha utvecklats ett väl frekventerat stråk på 1000-talet – i vilket nuvarande Västerlånggatan ingår – som förband området norr om Stocksundet/Norrström med Tören (Södertörn). Vägen antas ha fortsatt över Åsön och passerat Årstaviken vid Grind (Skanstull). Möjligen har denna färdled samband med ett fynd av ett antal Knut Eriksson-mynt (1167–96) i 'en sandbacke på Södermalm'.³⁵ Vägen har sedan fortsatt i form av Göta landsväg genom Vantörs, Huddinge och Botkyrka socknar.³⁶

Tre runstenar

Runstenar placerades vanligen antingen centralt i sin bebyggelse eller vid ägodomänens gräns där rågången korsades av en väg eller ett vad eller vid en bro. Vid Söderport på Stadsholmens södra udde påträffades på 1600-talet en korsmärkt runsten som var inmurad i ett hus. Ristningen lyder: "Karl och Adisla lät resa (denna sten efter) Arnisl, (sin) far" (Sö 274). Stenen är utförd av ristaren Halvdan och har en typisk sörmländsk ornamentik. Samma ristare har svarat för runstenen vid Farsta gård (Sö 290) och en korsmärkt runhäll vid Tyresta (Sö 270).³⁷ Vid korsningen Kåkbrinken/Prästgatan finns en annan runsten inmurad (U 53). Denna sten har tydlig uppländsk karaktär och ristningen lyder: "Torsten och Frögunn de [lät resa] stenen efter ... sin son." Stenen saknar kors och beskriver möjligen hur föräldrar kom till arv efter sin son. En tredje nu försvunnen runsten var inmurad i Riddarholmskyrkan (U 54). Ristningen avslutas i detta fall med en kristen bön: "... och Östen och Sote ... reste denna sten efter ... sin ... Gud hjälpe [hans] ande."

På Stadsholmen har det inte funnits någon fast agrar bebyggelse. Inte heller kan någon yngre järnåldersbebyggelse beläggas på Åsön/Södermalm.

Det har antagits att runstenarna har transpor-

FIGUR II. Runstenen vid Söderport är korsmärkt. Stenen var troligen ursprungligen rest där vägen mellan Uppland och Södermanland korsade Söderström (Sö 274). FOTO: författaren.

terats från bebyggelser norr och söder om Stadsholmen för att sedan användas som byggnadsmaterial. Norr om Stocksundet låg de närmaste vikingatida bebyggelserna vid Hötorget (Väsby) och vid Östermalmstorg (Ekeby). Eftersom det inte har identifierats någon yngre järnåldersbebyggelse på Åsön är det möjligt att runstenen vid Söderport transporterats hela vägen från någon bebyggelse på södra sidan om Grind/Skanstull men med tanke på avståndet och det förhållandet att det bör ha funnits gott om sten på närmare håll är detta dock mindre troligt. Det kan därför vara så att åtminstone en eller två runstenar redan från början har rests på Stadsholmen utan kontakt med något gårdsgravfält.³⁸ Rimligen visade de i så fall en gräns för en vikingatida bebyggelses rådighet.

Ön där flera gränser möttes

Vid vikingatidens slut och under äldsta medeltid möttes flera administrativa enheter vid Mälarutloppet. Solna och Danderyds socknar bildade

FIGUR 12. Runstenen i korsningen Prästgatan/Kåkbrinken har en uppländsk stil. Stenen är från 1000-talets andra hälft (U 53).

tillsammans Danarö skeppslag i nordöst. Troligen utgjorde Solna tidigare ett eget skeppslag. Solna socken i Solnö skipslagh omtalas 1384.³⁹ I nordväst mötte "Sollanda hundare" (Sollentuna härad). I söder låg "Yfra Tørs" (Svartlösa) hundare. I Västmannalagen som skrevs ned i början av 1300-talet omtalas dessutom Stockholm som en viktig juridisk gräns vid skeppsfärder. Våldsbrott eller tjuvnad som hade begåtts under sjöfärder *utanför Stockholm* kunde lösas genom förlikning med skeppshövdingen, stamboar och alla roddkarlar under färd. Hade förlikning inte skett innan passagen av Stockholm skulle förövaren dömas hemma efter sitt lands lag. Då skulle även kungen ha rätt till en andel av böterna.⁴⁰ I detta fall anar man en äldre bestämmelse där företeelser som skeppshövdingar, med stamboar och med roddkarlar för tankarna till vikingatida sjöfärder. Under alla förhållanden verkar lagtexten förutsätta att det gick att färdas mellan Östersjön och Mälaren utan större problem förorsakade av forsar eller strömt vatten, och i sådana fall borde ön och inte staden Stockholm

FIGUR 13. Städer, socknar och härader på medeltiden i området kring Mälarens utlopp. Kartan är delvis felaktig – t.ex. har Kungsholmen förts till Bromma socken och Åsön till Vantör. KÄLLA: Det medeltida Sverige, Atlas över Sverige s. 133–134.

avses.⁴¹ Ön Stockholm (*insula stocholm*) omtalas uttryckligen 1288 (SDHK 1407). Namnet bör således ha övertagits av den handelsstad som under 1200-talets andra hälft anlades på denna holme.⁴²

FIGUR 14. Solna medeltida socken i grönt. Strandlinjen avser 5-meters kurvan. Observera vattenvägen Fröfjärden söder om Järva. Enligt denna karta finns ingen landskapsgräns i nuvarande Norrström eller Gamla stan. KÄLLA: Dahlbäck 1988 s. 32.

FIGUR 15. Tänkbara gränser vid Mälarens utlopp. Blå heldragen linje visar strandlinjen omkring 900. Grön strecklinje är landskapsgräns enligt Dahlbäck m.fl. Röd strecklinje är trolig landskapsgräns 1200. Den föreslagna äldre landskapsgränsen sammanfaller med segelleden in till Mälaren. Grå pricklinje visar rekonstruerade tidigmedeltida bebyggelsegränser. Troligen var öarna och skären i Mälarutloppet något slags regale vid medeltidens början. Gröntonad färg visar den moderna Nationalstadsparken. BEARBETNING: författaren.

Var gick landskapsgränsen mellan Uppland (Attundaland) och Södermanland?

En avgörande faktor för tolkningen av namnet Stockholm är således var gränsen gick mellan Uppland och Södermanland vid tiden för namnets tillkomst.⁴³ Nedan ska landskapsgränsen sträckning analyseras utifrån några olika typer av källor.

I boken *I medeltidens Stockholm* finns bl.a. en karta som visar de medeltida administrativa förhållandena runt Mälarutloppet.⁴⁴ Dahlbäck har där dragit gränsen mellan Uppland och Södermanland i Årstaviken via näset vid Grind (nuv. Skanstull) och vidare över Hammarby sjö, Sickla- och Järva-sjöarna, samt Skurusundet. Åsön (Södermalm) räknas således till Uppland i denna redovisning.⁴⁵ Gränsdragningen bygger dels på syneförrättningar i början av 1300-talet dels på stadens Stockholms rådighet över Åsön och Sicklaön enligt skriftliga dokument. I det innehållsrika privilegiebrevet för Stockholm den 1:a maj 1436 sägs bl.a. att staden hade rätt till inkomster och ränta från särskilt Åsön som 'sedan gammalt legat under staden'. Privilegiebrevet gav dessutom staden rätt till mulbete och andra nytigheter på Sicklaön med åker och äng, skog och mark och allt fiskevatten och alla kvarnar som av ålder tillhört staden. Rådigheten skulle räcka fram till Kungshamn och Duvnäs dvs. Skurusundets norra och södra inlopp.⁴⁶ På östra sidan av Skurusundet låg Hargsö (nuvarande Saltsjö-Boo församling). Hargsö låg i Värmdö socken i Attundalands rod och därmed i Uppland.

Fjäderholmarna i Värtan tillhörde Solna sockens del av Lidingö och därmed Uppland. I januari 1448 förnyades stadens rätt till Sicklaön med undantag för de eventuella rättigheter som Klara kloster kunde ha.⁴⁷ Folklandsgränsen vid Grind är logisk under förutsättning att staden Stockholm existerar. Men hur var förhållandet omkring 1200 och dessförinnan? De geografiska och hydrografiska förhållandena talar mot den ovan redovisade gränsen. Den naturliga skillnaden mellan bebyggelserna och folklanden i mälarutloppet bör i stället ha utgjorts av segelleden i Stockholms ström (Valmunden) och det breda

och tidvis strida Stocksundet (Norrström). Detta bör också ha varit skillnaden mellan Attundaland och Södermanland. Några indikationer på att det skulle ha funnits en konkurrerande/alternativ färdled via Järla- och Sicklasjöarna finns inte.

By-, härads- och folklandsgränser

I Upplandslagen utpekas åar och vattendrag som lämpliga gränsmarkörer mellan byar: 'Ligger en å mellan byar, så bred att man där kan ro med en tvåårad båt, då skall den (ån) hava vitsord (gälla som bygräns) om ej rå och rör finnes, men inte varje bäck ...' 'Slutar en by vid en sjö, då äger den ej mera av sjön än så långt som man kan kasta en sten, då man står på land' (HoW 1979, Upplandslagen Byalagsbalken XVII). Orsaken till att hydrografen ofta användes för att markera gränser var att vattengränser var tydliga och inte inbjöd till konflikter. Detta var särskilt praktiskt i en tid då det varken fanns något nedskrivet juridiskt ramverk eller något fastighetsregister (Tollin 1999, Tollin 2010). Även om Upplandslagen kom till först 1296 kan man anta att flera bestämmelser i den hade äldre förlagor.

De administrativa gränserna följde vanligen befintliga bygränser i bebyggda trakter. De gränser som skilde hundare, härader och folkland från varandra var således oftast anpassade till bebyggelsernas ägoområden. I Uppland och på andra håll följde gränserna på en högre rumslig/administrativ nivå gärna floder, sund och andra vattendrag, också när dessa var gränser mellan bebyggelser.⁴⁸ Det finns flera exempel på detta. Gränsen mellan Ulleråkers och Vaksala härader å ena sidan och Bälinge härad å andra sidan gick i Fyrisån. Örsundaån var gräns mellan Hagunda och Lagunda härader. Sagån var gräns mellan Fjädrundaland och Västmanland osv.

Därutöver fanns bygdeskiljande skogs- och ödemarker mellan vissa folkland som Kolmården mellan Södermanland och Östergötland. Ett av rāmärkena i Kolmården var Stavsjön. Förleden stav har här betydelsen rāmärke och namnet betyder helt enkelt gränssjön.⁴⁹ Vid Stavsund vid inloppen till Mälarfjärden Ekoln möttes Håbo och Ärlinghundra härader samt Sko, Vassunda och Alsike socknar.⁵⁰

Striden om Åsön

Landskapsgränsen mellan Södermanland och Uppland var även gräns mellan Strängnäs och Uppsala stift. Båda stiftet var äldre än staden Stockholm. Strängnäs stift är omtalat i Florensdokumentet från omkring 1103 och Uppsala stift 1123.

Före staden Stockholms tillkomst var öarna i Mälarens utlopp i sig själva av liten ekonomisk betydelse. I och med stadens etablering och expansion från 1200-talets mitt förändrades detta. Stigande markpriser, tullar och tomtränor gav helt nya inkomstmöjligheter. Biskop Anund Jonsson (biskop 1275-91) i Strängnäs ägde i början av 1280-talet två gårdar i Stockholm. Biskopen gjorde 1283 ett byte med kung Magnus Ladulås och fick för stockholmsegendomarna den betydande gården Nalavi i Viby socken i Närke.⁵¹ Transaktionen visar hur värdefull fast egendom i Stockholm hade blivit redan på 1280-talet. Detta var troligen en av orsakerna till att det rådde oenighet och strid om till vilket landskap och därmed till vilket stift Åsön (Södermalm) egentligen borde höra.⁵²

I juni 1288 var flera biskopar och kung Magnus Ladulås samlade på Färingsö i Mälaren. I samband med detta utfärdade strängnäs-biskopen Anund Jonsson ett brev i vilket Anund hävdade att Åsön med den nyuppförda stadsdelen Södermalm (*dicto suthræmalm*) tillhörde honom och Strängnässtiftet med oinskränkt rätt (SDHK 1407).⁵³ Den bakomliggande orsaken till brevet var en tvist mellan dominikanerna i Strängnäs och Sigtuna om var stiftsgränsen rätteligen skulle gå. Biskop Anund hävdade bestämt att Åsön låg i Södermanland och därmed i Strängnäs stift medan ärkebiskopen, med hänvisning till att Stockholm och dess mulbetesmark Åsön låg i Solna socken, menade att området låg i Uppland och därmed under ärkestiftet.⁵⁴

Twisten fortsatte in på 1300-talet. Sigtunadominikanerna hävdade att Stockholm hörde till ärkestiftet, Upplands lagsaga och folklandet Attundaland och inte till Södermanland. Därmed hade strängnäs-klostret inte rätt att tigga på Åsön. Av ett brev från juli 1305 framgår att konflikten främst gällde rätten att samla in sältran. Brevet var utfärdat av priorn Israel (Finsta-ätten)

FIGUR 16. Stockholms ströms äldre namn var Valmunden. Detta vatten var under vikingatiden liksom långt senare den viktigaste segelleden in till Mälaren och omgivande landskap. I bakgrunden Åsön som före stadens tillkomst tillhörde landskapet Södermanland. FOTO: författaren.

och konventet i Sigtuna och var riktat till provinsialpriorn och provinsialkapitlet i Skänninge. Israel menade att det endast var i Stockholm som man handlade med sältran (vilket i sig vittnar om stadens ekonomiska betydelse) och att sälbodarna på grund av stanken låg i "stadens utkant", dvs. på Södermalm (SDHK 2114). Israel hänvisade även till en 1303 utförd undersökning av gränserna för att reda ut rådigheten mellan kung och jarl (SDHK 2028, Fritz 1971 s. 346 f.).⁵⁵

Undersökningsnämnden 1303 bestod bl.a. av Uppsalas ärkebiskop Nils Allesson, domprosten Andreas och upplandslagmannen Birger Petersson samt representanter för 'bönderna' i Uppland och Södermanland. Nämndens beslut blev att gränsen mellan landskapen och därmed mellan stiftet skulle gå i Årstaviken söder om Åsön. '... eftersom man funnit gränsstenar med järnringar mellan "arusboawik" och "telgedj", vilket är bortom nämnda byar.'⁵⁶

Senare år 1305 beslöt dominikanernas provinsialkapitel i Skänninge att sälbodarna och

hela Stockholms socken skulle tillhöra bröderna i Sigtuna.⁵⁷ Sammansättningen av provinsialkapitlet talar inte för en särskilt god lokalkännedom med undantag för priorn Israel i Sigtuna. Kapitlet bestod i övrigt av provinsialpriorn Peter, priorn Nils i Skänninge, lektorn Boje i Ribe och lektorn Verner i Lund. Det var i detta fall en dominikanerdomstol som fällde sitt utslag utifrån hur parterna hade framlagt sina argument. Trots strängnäs-biskopens protester blev således Södermalm från och med 1300-talets början formellt en del av ärkestiftet och i detta fall även landskapet Uppland. Biskop Anund Jonsson var död sedan 1291 och hans efterträdare Isarus (biskop 1292-1307/08) hade förmodligen inte samma auktoritet. Besluten i Skänninge och av kommissionerna 1303 och 1304 var knappast bevis för att Åsön inte tidigare varit en del Södermanland. Åtminstone strängnäs-biskoparna ansåg att så inte var fallet. Biskop Anunds brev från 1288 om att Åsön låg i Södermanland vidimerades så sent som 1329 av biskop Peter i Skara (SDHK 3605).

Tillhörde Åsön Årsta, Väsby eller Ekeby?

Under historisk tid hade Åsön fast landförbindelse med Södertörn via sandåsen vid Grind (nuvarande Skanstull). Österut skiljdes Åsön från Nackalandet enbart av den bäck som utgjorde Hammarby sjös utlopp i Mälaren. Sannolikt hade åsen vid Grind blivit fast land redan på 600-talet, medan Hammarbysjös förbindelse österut grundades upp under vikingatiden. Efter Stockholms tillkomst låg sjöns vattenyta betydligt högre än både Mälarens och Saltsjöns. Åsön hade vad det verkar ingen fast agrar bebyggelse under vikingatid och äldre medeltid. Området bör därmed ha ingått i en närliggande yngre järnåldersbebyggelses ägområde. På Södertörn finns två geografiskt likvärdiga bebyggelser, Hammarby öster om och Årsta väster om Grind. På upplandssidan gällde det bebyggelserna Väsby respektive Ekeby. Frågan är om Åsön före Stockholms tillkomst tillhörde Årsta/Hammarby söder om eller Väsby/Ekeby norr om Stocksundet.⁵⁸

Öster om Årsta gård finns ett gravfält av yng-

re järnålderstyp (raä Brännkyrka sn 17:1). Detta visar att bebyggelsen där går tillbaka till förhistorisk tid. En förklaring till runstenen vid Söderport kan därmed vara att den markerade Årstadomänens norra rågång. Vattnet som skiljde Stadsholmen mot Åsön, kallades på 1200-talet Konungssund eller Söderström och var visserligen både grundare och smalare än Norrström men ändå tillräcklig för att vara kvalificerat som ägogräns.⁵⁹ Det är då naturligt att stenen restes vid den viktiga färdleden mellan Uppland och Södertörn där många människor passerade. Läget och stilen på runstenen är således ett indicium på att Åsön inte tillhörde Uppland vid denna tid. Hade Åsön inte tillhört Årsta var en naturligare placering på näset vid Grind.

Årsta, Birger Jarl och Stockholm

Den medeltida årstaegendomen var vidsträckt och sträckte sig väster ut till mälärstranden och de på 1430-talet underliggande torpen Hägersten och Nyboda.⁶⁰ Årsta holmar i Årstaviken har fram till modern tid legat under Årsta och inte under staden. I anslutning till Södermalms västra del ligger de två öarna Långholmen och Räkningeholmen (Reimersholme). Rent geografiskt gränsar öarna till Södermalm men de har aldrig ansetts höra till Solna socken. Räkningeholmen tillhörde Brännkyrka socken ända till dess att socknen inkorporerades med Stockholms stad 1913. Ön tillhörde således Strängnäs stift ända fram till modern tid.⁶¹ Ön saknade fast bebyggelse och den närmaste äldre bebyggelsen är Nyboda, som låg under Årsta på 1400-talet.

Birger jarl hade förmodligen personligen en avgörande betydelse för att Stockholm utvecklades till en urban köpstad och en stark befästning. Känd är beskrivningen i Erikskrönikan från 1320-talet om hur Birger Jarl lät bygga Stockholms stad och satte ett lås för Mälaren:

”birge jerl then wise man
han loot stokholms stad at byggia
mz dighirt with oc mykin hyggia
eth fagert hwss ok en godhan stadh
Alla leedh swa giort som han badh

Thz er laas fore then sio
swa at karela göra them enga oroo”⁶²

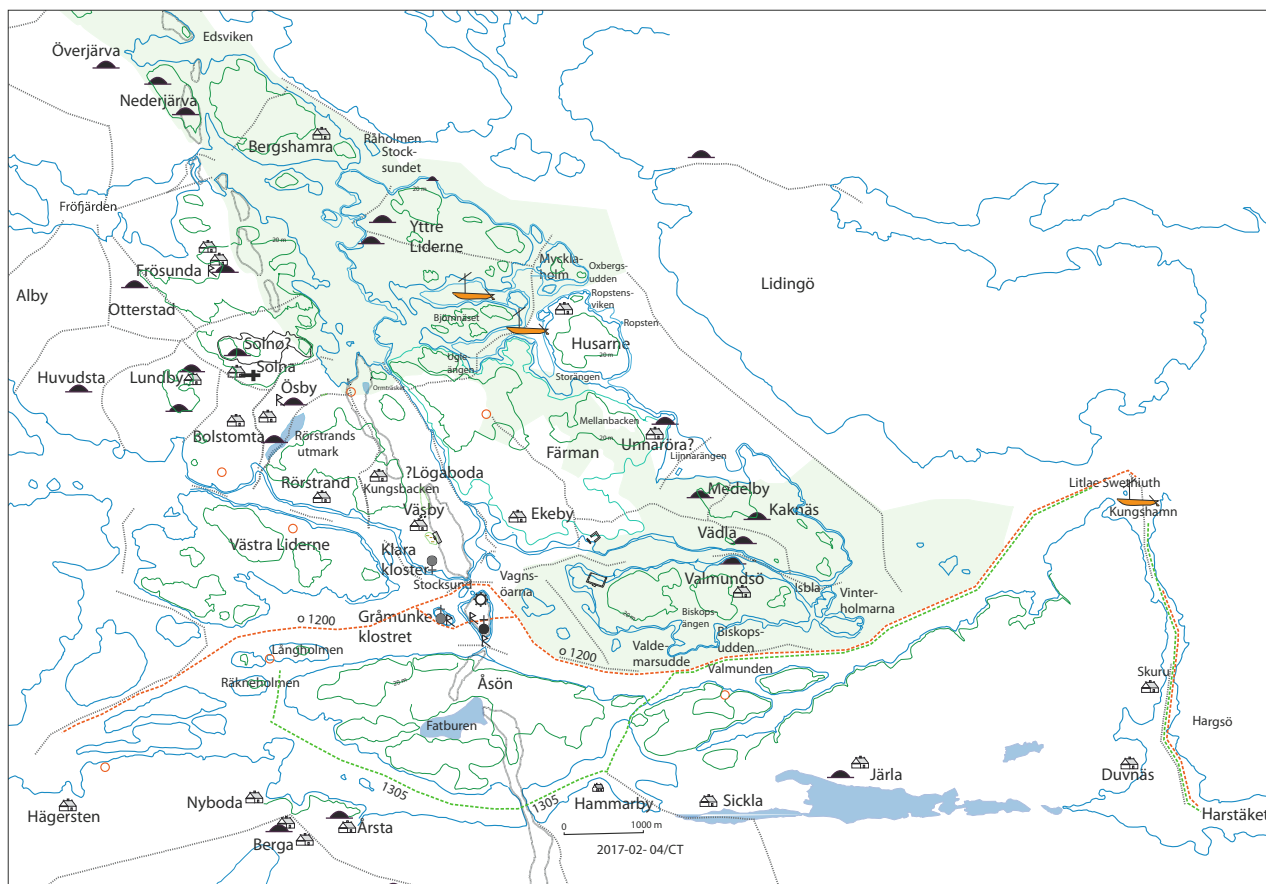
Han bör därmed även ha donerat lämplig mark för stadens behov. Liksom kungaämbetet disponerade godsens i Uppsala öd hade jarlämbetet ett tillhörande godskomplex *ducatus* som bestod av ”ett komplex av spridda gods, inkomster, och tillgångar i Östsverige”, det s.k. Jarls bo.⁶³

Särskilt Södermanland och Södertörn påstås ha haft jarls bo-egendomar men de konkreta exemplen är få.⁶⁴ Årsta ägdes i början av 1300-talet av Birger jarls sonson hertig Valdemar. Det finns därmed en koppling mellan Årsta och Birger jarl. Årstaegendomen kan ha ingått i det s.k. jarls bo. Men Årsta kan också ha kommit i Birger jarls släkts ägo genom böter, konfiskation eller på annat sätt.⁶⁵ Det är alltså möjligt att Birger jarl antingen i egenskap av markägare eller som rådhetsinnehavare över jarla-godsens hade brutit loss utmarken Åsön från Årstadomänen och donerat den till staden som mulbete.⁶⁶ Möjligen är detta en av orsakerna till 1303 och 1304 års kommissioner.

Ägarna till Årsta hävdade ännu vid 1400-talets slut att man hade utmarksrättigheter på Åsön bl.a. fisket fram till Söderport trots att området var stadens mulbete. Från samma tid finns flera konflikter dokumenterade mellan staden och Årstas ägare Hans Kröpelin d.y. om bete och utmarksrättigheter på Åsön.⁶⁷

Järsla och Sickla

Öster om Åsön ligger två mindre medeltida bebyggelser, Sickla och Järsla. Ägorna sträckte sig från Hammarby sjö och nuvarande Danvikstull i väster till Skurusundet i öster. I norr utgjordes gränsen av Saltsjön och i söder av Sickla- och Järslasjöarna. På 1400-talet hade både staden Stockholm och förmodligen Klara kloster intressen i området. Stadens rättigheter till Sickla slås fast i de ovan omtalade privilegiebrevet den 1 maj 1436 och den 30 januari 1448.⁶⁸ Möjligen var rättigheterna bara temporära och/eller villkorade på annat sätt. Det förekom nämligen fler jordägare i området. År 1492 erhöll Sten Sture d.ä. bl.a. torpet Järsla i Solna socken av Lasse Brudde med hans hustru Sigrids samtycke

FIGUR 17. Mälarens utlopp med bebyggelser samt trolig landskapsgräns 1200 och 1305. Den vikingatida bebyggelsen är identifierad genom dels gårdsgravfält dels namn på -by. Röda ringar utmärker platser för vikingatida silverskatter. BEARBETNING: författaren.

(SDHK 32745). År 1502 bytte en hustru Segved bort sitt jordagods i Järla till Svartbrödraklostret i Stockholm.⁶⁹ I brevet sägs att Järla ligger i Solna socken i Södermanland.⁷⁰

Området på södra sidan av Stockholms ström uppfattades således omkring 1500 som en del av landskapet Södermanland trots att det kyrkligt tillhörde Solna socken. Gunnar Bolin avfärdar landskapsbeteckningen som en lapsus av skrivaren.⁷¹ Andra källor för emellertid också området till Södermanland. Vid 1500-talets mitt räknades grannen Järla som ett halvt hospitals-hemman (Danvikens hospital). Järla sades då ligga i Brännkyrka socken och Svartlösa härad i Södermanland.⁷² Järla och Sickla hade således endast under en begränsad period tillhört Solna socken. Orsaken till att Solna socken under

medeltiden gjorde anspråk på Järla och Sickla söder om Strömmen var troligen att ägorna eller delar av dem var avsatta som mulbete år Stockholms borgare. Något bevis för att området tillhörde Uppland före Stockholms tillkomst är det knappast. Värmdö socken och skeppslag som mötte öster om Skurusundet (Hargsö) ingick däremot i Attundalands rod och därmed i Uppland.

Sammanfattning

Skriftliga källor liksom rumsliga förhållanden talar för att Åsön även kallad Södermalm tillhörde Årstas ägområde och inte Väsby före Stockholms tillkomst. Troligen räknades även Räkneholmen och Långholmen till Årsta och därmed

FIGUR 18. Tavlan på Solna kyrkas vapenhus sattes upp 1674 av Magnus Gabriel de la Gardie. Texten påstår att Solna sockens gräns tidigare gick över Stortorget i Gamla Stan och i Stockholms ström till Blockhusudden. FOTO: författaren.

FIGUR 19. Stenen från ca 1700 i huset Västerlånggatan 27, som påstås visa skillnaden mellan Uppland och Södermanland, kan ha hög historisk relevans. FOTO: författaren.

till Vantörs socken. Det framgår inte av några dokument eller andra källor att Järla och Sickla någonsin tillhört landskapet Uppland.⁷³ Detta plus de geografiska omständigheterna i stort gör det troligt att den ursprungliga gränsen mellan (Attundaland) Uppland å ena sidan och Södermanland å den andra gick i vattnet mellan Åsön och Kungsholmen och fortsatte via Stocksund/Norrström, söder om Valmundsön/Djurgården fram till och sedan genom Skurusundet.

Stadsholmen som gränsholme

Problemet med själva Stadsholmens ägorättsliga ställning återstår att lösa. Nils Ahnlund anser att det av rumsliga skäl är sannolikt att Stadsholmen tillhört Väsby's ägor eller utmark.⁷⁴ Av samma

skäl kan Stadsholmen likaväl ha legat under Årsta. Vi har inga uppgifter om att Birger Jarl eller hans föregångare behövde förvärva mark för att bygga en borg eller anlägga en stad på Stadsholmen. Det finns inte heller några uppgifter om att kung Valdemar hade förvärvat Kidaskär (Riddarholmen) innan han lät gråbröderna anlägga sitt kloster där 1268-70. Det finns i själva verket inga uppgifter om att holmarna och småöarna i Mälartutloppet ingick i någon viss bys ägområde. Möjligen bildade Stockholmen med angränsande skär en egen fastighet, kanske i form av ett regale under jarlen eller kungen. Ett sådant förhållande verkar ha gällt flera öar i skärgården.⁷⁵

På Solnas kyrkas vapenhus vänstra sida finns en stentavla med en inskription som omtalar Solna sockens tidigare gräns:

”... TY DENNA SOCKN HAFVER FÖRTIJDEN STRECKT SIG MITT INPÅ STOCKHOLMS STOORA TORGH OCH SÅ ÖSTERUT ÅTH BLÅCKHUSUDDEN SÅ ATT STOCKHOLM, SLOTT, STOORE KYRKIAN, NORRE MALM OCH LADUGÅRDZLANDET ALT PÅ DENNE SOCKNS FORNA BOTN FUNDERAD ÄRE ...”

Det kan noteras att Åsön, Sickla och Järta inte omtalas som tillhöriga Solna socken.⁷⁶ Uppgiften har inte ansetts seriös: ”hava vi här säkerligen blott att se ett uttryck för den sena stockholmska lokaltradition, enligt vilken (en) landskapsgräns ... hava delat denna holme (Stadsholmen) i tvenne partier av vilka den norra skulle hava tillhört Uppland, den södra Södermanland”⁷⁷

På huset Västerlånggatan 27 i Gamla Stan finns en sten från omkring 1700 som utger sig för att visa gränsen mellan Uppland och Södermanland vars historiska relevans också har avisats.⁷⁸

De geografiska-, juridiska- och samhällsförhållandena före 1250 gör att man inte utan vidare kan avfärda att folklandsgränsen tidigare gick över Stadsholmen. Kanske hade biskop Anund Jonsson rätt, när han 1288 hävdade att Stadsholmen eller ’i varje fall en del därav’ (*super insula stocholm seu parte ipsius*) låg inom Strängnässtiftets gränser (SDHK 1407). Den iögonfallande höga grusön vid inloppet till Mälaren var under alla förhållanden ett betydligt bättre råmärke än sandåsen vid Grind. Kanske har Torun Zachrissons hypotes om att holmen var en s.k. Helgö, dvs. en helgad och fredad plats för handel eller dylikt, har bättre grund än vad som själva namnet säger (Zachrisson 2016, s. 109).

Slutsats

Både språkliga och sakliga skäl talar för att namnet Stockholm är betydligt äldre än staden och att namnet varken har med stockspärrar eller broar att göra. Förleden stock- är i detta fall lika med stav är lika med råmärke. Redan före staden Stockholms tillkomst skilde Mälarutloppet och fjärden Valmunden Uppland (Attundaland) från Södermanland. Mitt i utloppet låg den förhållandevis höga och iögonfallande grusiga ön Stockholmen dvs. *gränsholmen* som också

skilde Attundaland från Roden i öster. I analogi med detta betyder det i början av 1200-talet omtalade Stocksundet – *gränssundet*. När ett stadsamhälle etablerades vid 1200-talets mitt övertog detta namnet Stockholm av ön.

CLAS TOLLIN är fil. dr i kulturgeografi och docent i agrarhistoria. Antikarie vid Riksantikvarieämbetet 1979–1986, lektor i Agrarhistoria vid SLU 1999–2012. Har lett projekten *Sveriges äldre geometriska kartor* och *Sveriges yngre geometriska kartor* vid Riksarkivet samt en rad utredningar och studier kring den historiska dimensionen i landskapet. Arbetar f.n. med det sydsvenska småsvedjebruket, allmänningar och kronoparker i Uppland samt Nationalstadsparkens historia från vikingatid till 1700.

clas.tollin@riksarkivet.se clas.tollin@slu.se
Riksarkivet
Box 12541
102 29 Stockholm

Noter

- 1 Golabiewski & Wiséhn 2003, s. 16 f.; Lovén 1996, s. 85–91; Söderlund 2002.
- 2 Namnet Agnefit som enligt ett äldre namn på ön vid Mälarens utlopp förekommer inte i diplomerna men kan ha varit relevant för de sankta strandmarker som fanns på holmens västra och södra delar. Bolin 1933, s. 102 not; Ahnlund 1953, s. 61–79, 86.
- 3 Helgeandsholmen 1988, s. 29, 40.
- 4 *Nordiska kungasagor*, band 2 1993, s. 11.
- 5 Bolin 1933, s. 75 ff.
- 6 Södra delen av Brommalandet var t.ex. en skogsklädd och bergig utmark till Ulvsunda under 1600-talet liksom Essingeöarna.
- 7 Landhöjningens komplicerade kronologi har behandlats i *Helgeandsholmen* 1982, s. 26–41.
- 8 Silverskatter finns inte bara vid vattenvägar. Alla sex vikingatida (1050–1070) silverskatter i Kronobergs län har påträffats inom ett begränsat område i norra delen av länet. Fyra av sex mynt- och silverskatter låg invid färdleden från Lagadalen via Rydaholm till Värends centralbygd vid Helgasjön. De övriga två låg i anslutande stigsystem. Vägarnas ålder visas av flera runstenar. Se Rundquist 1946, s. 38, karta s. 36; Tollin 1999, s. 39.
- 9 Golabiewski & Wiséhn 2003, s. 26, 33f., Zachrisson 2016, s. 100f.
- 10 Ahnlund 1953, s. 72f.
- 11 Fridell 2016, s. 137.
- 12 Wikström 1975, s. 14ff., 232, SDHK 5625. Några forskare har velat placera en ledungshamn i Brunnsviken

- (Zachrisson 2016). Ett bättre geografiskt läge är emellertid Husarviken och de innanför liggande vikarna. Även Wikström 1975 förordar vattnen innanför Husarviken. Om namnen i mälarutloppet se Nyström 2016.
- 13 Måttet *veckosjö* användes för att mäta avstånd vid sjöfärder och motsvarade ca 8 kilometer. De angivna avstånden in till Stockholm stämmer väl överens med en modern karta.
 - 14 Laurentius Petri uppger att det s.k. *Litsla Stockholm*, ett litet skär som senare växte ihop med Helgeandsholmen, skulle vara det ursprungliga Stockholm. Detta påstående har på senare år tagits upp av Anders Ödman 1987. Per Vikstrand 2016 avfärdar idén som stridande mot grundläggande namngivningsprinciper.
 - 15 Vikstrand 2016, s. 194.
 - 16 SOL 2003, s. 295.
 - 17 Vikstrand 2016, s. 191–209.
 - 18 Söderwall 1891–1900, s. 511; Söderwall supplement 1953–1973, s. 804.
 - 19 Rietz 1867, s. 676b, 670b.
 - 20 Sahlgren 1917, 1942.
 - 21 Bolin 1933, s. 93ff.; Ahnlund 1953, s. 96–99. Uttrycken spårteori och spångteori finns med hos Ahnlund 1953 och har senare också använts av Envall 1962, s. 33 och Vikstrand 2016, s. 195–198.
 - 22 Vikstrand 2016, s. 201. Senare under medeltiden omgavs Stockholm av en pålkrans i vattnet men denna omtalas som *Bommen*.
 - 23 Lovén 1996, s. 450f.
 - 24 Det sägs dock att 'kung Erik lät påla folkleden som gick in till Uppsala, så att inga skepp kunde fara där' (Larsson 2016, s. 165). Det är oklart om var denna påstådda förpålning eller stäk var placerad, möjligen i Fyrisån en bra bit uppströms från nuvarande Uppsala (Östra Aros).
 - 25 Bolin kommer till ett delvis annat resultat, Bolin 1933, s. 461–78.
 - 26 Bolin 1933, s. 89–92.
 - 27 HoW 1979; UL B2 §6, withærbo B.II; Schlyter 1834, s. 218.
 - 28 I VmL:s motsvarande bestämmelse omtalas endast stång.
 - 29 Vikstrand 2016, s. 188f.
 - 30 Geometrisk karta o. 1700, LSA A3. Även häradsekonomiska kartan, blad Tjockö J1112-85-14 och Ekon. blad 11J 6i.
 - 31 Envall 1962, s. 35f. Rostock kan även vara uppkallelse-namn. Detta gäller t.ex. för herrgårdarnas underliggande torp och gårdar. Under Mariebergs säteri i Ytterby socken i Bohuslän fanns således 1785 både ett Rostock och ett Lybeck (LMy 14-Ytt-14). Råstock i Stora Malms socken (1544) skrevs *Rothstock* 1464 (SDHK 28242).
 - 32 Eliz Lundin, s. 60; Riksarkivet via databasen GEORG.
 - 33 Byarna Övre och Nedre Järva samt Bergshamra tillhörde fram till 1530-talet Sollentuna socken och härad.
 - 34 På 1649 års karta är holmen kallad Stockbyholmen. På Edvard Bratts karta 1690 står Stockby Råholmen. En geografisk karta från omkring 1700 har endast namnet Råholmen. På en topografisk karta från 1845 står 'Rå- eller Bockholmen' (LSA A99-1:14, A99-1:35).
 - 35 Golabiewski & Wiséhn 2003, s. 27.
 - 36 Ferenius 1999, s. 81.
 - 37 Källström 2016, s. 136f. Söderportstenen (raä 150:1) är avbildad av Johannes Bureus 1624 i *Monumenta Sueo-gothica* och finns numera på Stockholms medeltidsmuseum.
 - 38 Alternativt kan runstenarnas olikheter i stil förklaras av kronologiska skillnader men detta motsäger inte att de utmärker gränser för vikingatida ägoområden. Stadsholmens ställning är speciell. Möjligen tillhörde Stadsholmen inte någon angränsande bebyggelse utan bildade en egen fastighet, sannolikt som någon form av regale.
 - 39 Bolin 1933, s. 286f.; Wikström 1975, s. 10.
 - 40 VmL Manhelgdsbalk XXV § 4, HoW 1979, s. 78.
 - 41 HoW 1979, inl. xxxviii f. Bolin menar att Västmannalagens "utan stockholm" motsvarar Roden (Roslagen) ovan Stockholm eller Norra Roden (Bolin 1933, s. 324).
 - 42 Bolin har ett komplicerat och oklart resonemang om hur man ska förklara att termen ön Stockholm används med att staden Stockholm också innefattar delar av Åsön (Bolin 1933, s. 268 f.).
 - 43 De tre folklanden Attundaland, Tiundaland och Fjädrundaland slogs 1296 samman till landskapet Uppland. Solna socken låg i den s.k. Attundalands rod i Danderyds skeppslag.
 - 44 Dahlbäck 1988, s. 32, 152.
 - 45 Samma gräns redovisas för Brännkyrka socken i DMS 2:1.
 - 46 Även i Bjärköarätten slås fast att brott som begås på Åsön och mellan Stockholm och Kungshamn ska dömas efter stadens rätt (HoW Bj 13, s. 458 samt not s. 480 f.). På 1400-talet gavs även Tynningö i Värmdö socken söder om Vaxholm med all frihet till staden. Något som inte innebar att Tynningö bytte socken eller bröts ur sitt administrativa sammanhang. Gåvan var ett tack för att Stockholms borgare hade öppnat stadsporten för Engelbrekt våren 1436.
 - 47 Herlitz 1927, nr 79:1, 3 s. 79.
 - 48 Rahmqvist 1982, DMS 1:4.
 - 49 Det medeltida ordet *staver* har dels betydelsen staf, käpp dels rämärke (Söderwall 1891–1900, s. 499).
 - 50 Bolin 1933, 68f.
 - 51 SDHK 1243; Rosén 1949, s. 149f.
 - 52 Arkeologiska undersökningar under år 2015 har påträffat en karpdamm (id), hustomter och bl.a. keramik från 1300-talets början strax utanför Söderport (Kenneth Svensson muntlig uppgift).
 - 53 Biskop Anund var bror till den östgötska frälsemannen Dan Jonsson som hade sin sätesgård i Svålinge vid Tåkern (Tollin 2010, s. 99 f.). Se även a.a. s. 82f. då kung Magnus Ladulås skänker bl.a. häradsjord på Omberg till Anund Jonsson.
 - 54 Biskop Anund hänvisar även till sina föregångare samt till ärkebiskop Jacob död 1281, vilket tyder på att konflikten inte var helt ny. Bolin 1955, s. 293 not.
 - 55 Birgitta Fritz menar att det har rört sig om olika förrättningar med delvis olika syften. För det första en kommission 1303 tillsatt av kung Birger och hertig Erik för att utröna vilka gods som hörde till kronan respektive jarlens ducatus. För det andra en större kommission sommaren 1304 för att slita en tvist mellan kungen och hertigen om gränsen mellan Attundaland och Södermanland. För det tredje konflikten mellan dominikaner-

- na i Sigtuna och dominikanerna i Strängnäs om rätten att tigga på Södermalm. Fritz 1971, s. 338f.
- 56 SDHK 2114. Deltagarna hade klara upplandsanknytningar vilket möjligen var orsak till att utslaget gick i kungens favör.
- 57 Äldsta belägget på en stadskyrka i Stockholm är från 1279 då Johannes Karlsson till Fånö testamenterade 1 mark silver till S:t Nicolai kyrka i Stockholm (SDHK 1121). Även om ärkebiskopen påstod att staden Stockholm var anlagd på Solna sockens område utgjorde staden i kyrkligt avseende en självständig enhet senast vid 1300-talets början "*tota parochia stokholmensis*" (SDHK 2084).
- 58 Angående landskapsgränsen skriver Gunnar Bolin: "Problemet kärnpunkt kan därför med största sannolikhet anses ha varit *utsträckningen av Årstaegendomen*" (Bolin 1933, s. 290). Hans Hansson säger utan att ange någon källa att Stockholm uppstått på Väsby mark: "Staden själv måste ha uppstått på mark som tillhört Väsby, den sydligaste av byarna på Norrmalm. Bönderna i Väsby har troligen en gång brukat holmarna mellan målarinloppen för fiskets skull och framför allt som betesmark" (Hansson 1946, s. 18).
- 59 Hansson 1976, s. 21ff.
- 60 Dessutom omtalas ett torp vid namn Skarpa (SDHK 23212). Skarpa har identifierats som Skarpnäck i södra Brännkyrka. Mot detta kan invändas att Skarpnäck på 1400-talet låg under Valla, vilket även är mer rimligt rent rumsligt (Beckman 1954, s. 283-288).
- 61 I maj 1382 utfärdade Bo Jonsson (Grip) ett brev om en jordtransaktion på Räkningeholmen, vilket tyder på att här fanns en hamn eller någon slags bebyggelse (SDHK 12174; Ahnlund 1953, s. 199f.). På 1700-talet avstreckades ett antal mindre egendomar från Årsta, bl.a. upprättade Anders Reimers en malmgård på Räkneholmen som därvid bytte namn till Reimersholme.
- 62 Pipping, Erikskrönikan vers 509-515. Erikskrönikan är den äldsta primärkälla som nämner Birger jarl och hans roll för Stockholms tillkomst. De äldre källorna om Stockholm och dess uppkomst har behandlats av Gunnar Bolin 1921, 1923. Han har även undersökt hur källorna har traderats och hur de hänger ihop.
- 63 Fritz 1971, s. 344ff.
- 64 Bolin 1933, s. 290; Rosén 1949, s. 162. Möjligen är detta bakgrunden till att Birger Jarls son kung Magnus Ladulås 1283 i ett brev daterat i Bjälbo överlät patronatsrätten till Salems och Botkyrkas 1100-tals kyrkor till Strängnäs domkyrka. I samma brev framgår att hela eller delar av Muskö tillhörde jarls bo (SDHK 1234; Fritz 1971, s. 337).
- 65 Valdemar var den siste som upprätthöll det gamla jarlaämbetet (titulerades hertig) och godscomplexet jarls bo införlivades därefter med övriga kronoegendomar.
- 66 Hertig Valdemar testamenterade kort före sin död på Nyköpingshus fyra markland i Årsta som en grundplåt till en ny prebenda i Uppsala domkyrka. Fram till 1439 tillhörde Årsta-egendomen också den s.k. Hertigarnas prebenda eller S:t Eriks prebenda i Uppsala domkyrka. (Rosén 1949, s. 162 f.; Dahlbäck 1977, s. 138f.) Domkyrkan bytte 1439 bort Årsta till slottsfogden Hans Kröpe-lin d.ä. (SDHK 23212).
- 67 SSB II:2 1483-92, s. 191, 594.
- 68 Herlitz 1927, s. 490f.
- 69 SDHK 34472. Stockholms svartbrödrakonvent hade inga jordegendomar i stadens närhet förrän förvärvet av Norra gården i Yttre Liderne 1498 och Järla 1502.
- 70 Gustav Vasa tog över Järla efter reformationsriksdagen i Västerås (1527) med motiveringen att han är Sten Stures rätte arvinge. (GR7 s. 310).
- 71 Bolin 1933, s. 287.
- 72 Almquist 1931, s. 440.
- 73 Den världsliga och kyrkliga indelningen behöver inte sammanfalla. Askeryds socken i Norra Småland har t.ex. en betydande skate i Östergöland.
- 74 Ahnlund 1953, s. 52; Hansson 1946, s. 18.
- 75 Rosén 1949, s. 42ff.
- 76 Läsning Clas Tollin 2016. Tavlan från 1674 var ursprungligen placerad på kyrkans västgavel men föll ned och krossades 1818, varpå en ny tavla sattes upp (Brandel 1928, s. 252).
- 77 Bolin 1933, s. 287.
- 78 Bolin är rätt utförlig i sin beskrivning av stenen på Västerlånggatan 27 och dess föregångare (Bolin 1933, s. 262ff.). Inte heller Göran Dahlbäck anser att det finns något i det äldre historiska materialet som styrker att gränsen mellan Uppland och Södermanland gått över Stadsholmen (Dahlbäck 1987, s. 31).

Käll- och litteraturförteckning

Arkiv

Lantmäteristyrelsens arkiv, LSA, förvaras numera i RA:s lokaler i Arninge, aktsignum enligt LSA A99-1:14 (län, socken, jordregisterenhet och akt i kronologisk följd) samt Geometrisk jordböcker enligt C13:41-42 (boksignum:blad).

Rikets allmänna kartverks arkiv, fotobaserade Ekonomiska kartan.

Databaser & nätbaserade källor

Rasmus Ludvigssons kartsquisser utg. och bearbetade av Eliz Lundin, Riksarkivet via databasen GEORG.

RAÄ plus socken plus Nummer = Signum i Riksantikvarieämbetets fornminnesregister.

SDHK, Svenskt diplomatariums huvudkartotek, nätupplagan, Riksarkivet.

Tryckta källor och litteratur

Ahnlund, Nils, 1953, *Stockholms historia före Gustav Vasa*. Almquist, Joh. Axel, 1931. *Frälsegodsen under storhetstiden* 1:1, Uppsala.

Annales Sigtunenses, SRS, 3:1.

Beckman, Bjarne, 1954, *Mats Kättilmundsson och hans tid* II, 1319-1326.

Holmbäck, Åke & Wessén, Elias, 1979, Svenska landskaps-lagar tolkade och förklarade för nutidens svenskar. Bjärköarätten.

Bolin, Gunnar, 1921, "Namnet Stockholm och Stockholms uppkomst", *S:t Eriks årsbok*.

Bolin, Gunnar, 1923, "Stockholms hävdatecknare förr och nu", *S:t Eriks årsbok*.

- Bolin, Gunnar, 1933, *Stockholms uppkomst*.
- Brandel, Sven, 1928, *Sveriges kyrkor Uppland 1:2. Kyrkor i Danderyds skeppslag östra och västra delen*. Stockholm.
- Dahlbäck, Göran, 1977, *Uppsala domkyrkas godsinnehav*.
- Dahlbäck, Göran, 1988, *I medeltidens Stockholm*, Stockholms Medeltidsmuseum.
- DMS 2:I, 2002, *Tören*, red. Sigurd Rahmqvist & Kaj Janzon.
- DMS 4:I, 1987, *Småland, Möre och Kalmar stad*, red. Olle Ferm, Sigurd Rahmqvist, Lars Thor.
- Envall, Petrus, 1962, "Namnet Stockholm", *S:t Eriks årsbok. Erikskrönikan*, red. Rolf Pipping, SFSS 47, 1921, Stockholm.
- Ferenius, Jonas & Gustafsson, Harald, 1999, *Brennekyrkia Sochn. Socken vid staden*.
- Fridell, Staffan, 2016, "Lidherne" Om de gamla namnen på Kungsholmen och Norra Djurgården. *Saga och sed 2016*.
- Fritz, Birgitta, 1971, "Jarladömet - sveahertigdömet", *HT* 3:1971.
- Golabiewski Lannby, Monica & Wisén, Ian, 2003, *Märkliga myntskatter i Stockholm*. Kungl. Myntkabinettet, Samfundet S:t Erik. Stockholm.
- Hansson, Hans, 1946, "Norrmalm i stöpsleven", *S:t Eriks årsbok*.
- Hansson, Hans, 1976, *Stockholms stadsmurar*. Monografier utg. av Stockholmskommunalförvaltning 18. Stockholm.
- Helgeandsholmen 1982 = *Helgeandsholmen. 1000 år i Stockholms ström*, red. Göran Dahlbäck.
- Herlitz, Nils, 1927, *Privilegier, resolutioner och förordningar för Sveriges städer 1 (1251-1523)*.
- Källström, Magnus, 2016, "Runor och runstenar i Stockholm", i *Stockholm före Stockholm. Från äldsta tid fram till 1350*.
- Langenfelt, Gösta, 1952, "Huvudstadens namn", *S:t Eriks årsbok*.
- Larsson, Gunilla, 2016, "Sjöfartens betydelse för Stockholms uppkomst", *Stockholm före Stockholm. Från äldsta tid fram till 1350*.
- Lovén, Christian, 1996, *Borgar och befästningar i det medeltida Sverige*. KVHAA.
- Noreen, Adolf, 1904, *Altnordische Grammatik, 2, Altschwedische Grammatik: mit Einschluss des Altgutnischen*. Halle.
- Nyström, Staffan, 2016, "Ortnamnen i Stockholmstrakten", *Stockholm före Stockholm. Från äldsta tid fram till 1350*.
- "Olav den Heliges saga", i *Snorre Sturlasson. Nordiska kungasagor II*, 1993. Övers. av Karl G. Johansson.
- Pipping, Rolf, 1926, *Kommentar till Erikskrönikan*, SSLF (Skrifter utg. av Svenska litteratursällskapet i Finland) 188.
- Rietz, Johan Ernst, 1867, *Dialekt-lexikon. Ordbok öfver svenska allmogespråket*.
- Rosén, Jerker, 1949, *Kronoavsnödringarna under äldre medeltid*.
- Rundquist, G. Hilding, 1946, "Två silverskatter från vikingatiden i småländsk jord", *Nordisk numismatisk årsskrift*.
- Sahlgren, Jöran, 1917, "Namnet Stockholm", *Dagens Nyheter* 2/7 1917.
- Sahlgren, Jöran, 1942, "Namnet Stockholm", i *Namn och bygd*.
- Schlyter, Karl Johan, 1834, *Upplands-lagen*.
- SOL, *Svenskt ortnamnslexikon*, 2003.
- SRS, *Scriptores rerum Svecicarum medii aevi*. 1-3. utg. Av E.M. Fant och C. Annerstedt I-III. Stockholm 1818-76.
- Stahre, Nils-Gustaf, 1988, "Namnet Stockholm än en gång", *Festskrift till Ingemar Olsson 25 augusti 1988*. Stockholms Universitet, Inst. för Nordiska språk.
- Stockholm före Stockholm. Från äldsta tid fram till 1300*, 2016, red. Susanne Thedéen & Torun Zachrisson.
- Söderlund, Kerstin, 2002, "Stockholms borg och murar", *S:t Eriks årsbok*.
- Söderwall, Knut Fredrik, 1891-1900, *Ordbok öfver svenska medeltids-språket. Supplement 1953-73*, av K.G. Ljunggren & Elias Wessén.
- Thulstrup, Åke, 1954, "Våra Stockholmar", *S:t Eriks årsbok*.
- Tollin, Clas, 1999, *Rågångar, gränshallar och ägoområden*, Meddel. 101, Kulturgeogr. Inst. Stockholms Universitet.
- Tollin, Clas, 2010, *Ägodomäner och sockenbildning i västra Östergötland*. SLU, Uppsala.
- Vikstrand, Per, 2016, "Namnet Stockholm", i *Stockholm före Stockholm. Från äldsta tid fram till 1350*.
- Wikström, Lars, 1975, *Kungsholmen intill 1700-talets början. Upplandslagen*, Holmbäck & Wessén, 1979.
- Västmannalagen*, Holmbäck & Wessén, 1979.
- Zachrisson, Torun, 2016, "Spår av järnålder på Stadsholmen och Malmarna", i *Stockholm före Stockholm. Från äldsta tid fram till 1350*.
- Ödman, Anders, 1987, *Stockholms Tre borgar: från vikingatida spärrfäste till medeltida kastellborg*. Monografier utg. av Stockholms stad 80.
- Östgötalagen*, Holmbäck & Wessén, 1979.

Förkortningar

LSA	Lantmäteristyrelsens arkiv
ÄSF	Äldre svenska frälsesläkter
DMS	Det medeltida Sverige
GEORG	Äldre geometriska kartor riksarkivet nätupplaga
GR	Gustav Vasas registratur
HT	Historisk Tidskrift
KA	Krigsarkivet
KVHAA	Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien
ÖL	Östgötalagen
RA	Riksarkivet
RAÄ	Riksantikvarieämbetet
SFSS	Svenska fornscriftsällskapet
sn	Socken
Sö + nr	Signum in Södermanlands runinskrifter.
SRS	Scriptores rerum Svecicarum medii aevi.
SSA	Stockholms Stadsarkiv
SSb	Stockholms stads skotteböcker
STb	Stockholm stads tänkeböcker
U + nr	Signum in Upplands runinskrifter
UL	Upplandslagen
VmL	Västmannalagen
Vol.	volym

The place-name *Stockholm* in a new light

– an historical-geographic study of boundaries and settlements to interpret a well-known yet elusive place-name

By *Clas Tollin*

Summary

What is the origin of the name of the Swedish capital? What does *Stockholm* mean? How old is it? The suffix *holm* (island) is unproblematic but the prefix *stock* has been debated since the 16th century. Until now the name has usually been explained in terms of the topography at the mouth of Lake Mälaren and from a philological perspective. There have been two principal lines of enquiry: the bridge theory, where the prefix *stock* (log) is thought to refer to a bridge of some kind spanning the waters of Norrström; and the barrier theory, which sees the prefix in terms of a timber boom or barrier of posts in the strait at the mouth of Mälaren, preventing hostile fleets from entering the lake. The present article proposes an alternative, wherein the Uppland-Södermanland county boundary, before the emergence of Stockholm, plays a key role, as does the original ownership of Åsön island (modern-day Södermalm).

In the past the boundary between Södermanland and Uppland was disputed. An early 14th-century agreement saw the border drawn across Årsta bay, to the south of Åsön and Grind (the esker at Skanstull). One reason was that Åsön was “long established” as mule pasture for the town. The same was true of Järla and Sickla islands, south of the waters of Strömmen. Therefore the county boundary is assumed to have continued eastwards to the south of these is-

lands. Yet it is debatable whether the border followed the same course in the early 13th century. Written sources, along with the topography, suggest that Åsön, before the emergence of the town, belonged to Årsta manor, thus being part of Brännkyrka parish in Södermanland. Nor do the extant written sources ever record Järla and Sickla as being part of Uppland. This, in addition to the geography in general, suggests that the original boundary between Uppland and Södermanland ran across Riddarfjärden bay between Åsön and Kungsholmen, extending via Norrström and the bay south of Djurgården to Skurusund, where it turned south along this channel. This boundary probably holds the key to the etymology of the place-name. The linguistic and other evidence suggest that the place-name of Stockholm is significantly older than the town, and that the name refers neither to a post barrier nor a bridge. Rather the prefix *stock* relates to *stave* in the sense of a boundary marker. The name of the relatively high, gravel-covered island landmark at the mouth of Mälaren very probably means *boundary island*. By analogy Stocksund (Norrström), a name first mentioned in the early 13th century, can be interpreted as *boundary strait*. When an urban community emerged in the mid-13th century, it adopted the name of the island of Stockholm.

Keywords: Stockholm, Södermalm, place-name, boundary, landmark, land ownership

Familjejordbruk utan familjer?

Syskonjordbruk på svensk landsbygd

av Martin Dackling

När arvet efter hemmansägarparet Nils Johan Johansson och Anna Lisa Larsdotter skulle fördelas i början av 1920-talet fanns inte mindre än nio bröstarvingar. Fem syskon hade lämnat föräldragården, men bröderna Seth och Alrik samt systrarna Hilda och Anna bodde ännu kvar. Ingen av dem kom dock ensam att överta gården, istället löste de gemensamt ut sina syskon och övertog gården tillsammans. Under flera decennier förblev ägo- och brukningsförhållandena intakta samtidigt som ingen av dem gifte sig.¹

Hur vanligt var det att syskon övertog gårdar tillsammans? Ett decennium före syskonen Nilssons tillträde undersökte statistikern Nils Wohlin svenska arvssedvänjor. Han gav en mörk bild: till följd av ökad individualisering och ett tilltagande kommersiellt synsätt präglades generationsväxlingar allt mindre av en känsla för familjens och gårdens bästa, med följden att många gårdar gick ur släkten. "Syskongemenskapen blifver allt mindre utmärkande för allmogeklassen" konstaterade Wohlin, och tillade att de individualistiska strömningarna bland annat medfört att "brukandet af familjegården i gemensamhet eller bolag *numera* är sällsynt mellan vuxna arfvingar".² Enligt Wohlin förekom således syskonjordbruk förr, men blev alltmer sällsynta framemot det tjugonde århundradet. I sin västgötska hembygd var emellertid syskonen Nilsson inte unika; där blev det under 1900-talets första decennier istället allt *vanligare* att syskon ägde gårdar ihop.³

Var syskonjordbruk en gammal företeelse eller snarare något som uppstod på 1900-ta-

let? Hur ska det i så fall förklaras? I den här artikeln studeras syskonjordbrukets utveckling från 1800-talets sista decennier fram till slutet av 1900-talet. Syftet är dels att undersöka hur syskonjordbrukets utbredning och kännetecken förändrats över tid, dels att förklara denna utveckling. På ett generellt plan kan syskon som övertar gårdar tillsammans kopplas till frågor om familjens betydelse inom jordbruket, hur generationsskiften genomförts och hur familjehushållet förändrats över tid. Vad har då tidigare forskning sagt om dessa frågor?

Forskningsöversikt

Hur olika familjeformer gestaltat sig och fungerat i skilda historiska sammanhang har varit en central fråga inom familjehistorisk forskning. Enligt en äldre uppfattning har familjen utvecklats historiskt, från ett ursprungligt släkt- eller ättesamhälle med mycket stora familjeformationer till den moderna kärnfamiljen. Moderniseringen antas enligt detta synsätt successivt minska släktbandens betydelse till förmån för ett allt starkare fokus på fria individer och små familjekonstellationer.⁴ Under 1960- och 70-talen ifrågasattes detta synsätt på bred front. Historiker som britten Peter Laslett avisade tanken på att familjeformerna genomgått olika stadier och argumenterade istället för att kärnfamiljen dominerat under flera sekler.⁵ Detta perspektivskifte anammades även i Sverige; under 1970- och 1980-talen hävdade exempelvis Christer Winberg och David Gaunt att det nordiska ättesamhället eller storfamiljerna var en myt.⁶ De senaste decennierna

FIGUR 1. Spåren efter syskonjordbruken är få, men ibland har gemenskapen markerats såväl i livet som i döden. Syskonen Nilssons gravvård, Ekby kyrkogård. FOTO: författaren.

har dock även denna uppfattning omprövats och kritik riktats mot att snäva och normativa kriterier medfört att närvaron av släktingar vid sidan om kärnfamiljen ignorerats.⁷ Med utgångspunkt i medelklassen har bland annat syskonrelationernas växande betydelse för ekonomiskt och socialt utbyte under tidigmodern tid lyfts fram.⁸ Istället för att se kärnfamiljen som en konstant har föränderligheten i familjens livscykel betonats och familjeformer har i större utsträckning förklarats utifrån sociala och historiska omständigheter, vilket också öppnat för att se familjen som en möjlig regulator i tider av stora samhällsförändringar.⁹

De flesta studier av familjeformer har dock gällt tiden fram till slutet av 1800-talet. Över huvudet har diskussionen om familjeformers utveckling och kärnfamiljens dominans främst rört den tidigmoderna perioden. Ett skäl till detta är att de ovan beskrivna synsätten trots allt delar vissa grundläggande drag. Som Naomi Tadmor påpekar har det generellt funnits en tendens att koppla samman kärnfamiljen med modernisering och individualisering. Hushållsformationer som varit mer utvidgade har framställs som mer traditionella och således äldre.¹⁰ Att kärnfamiljen dominerat under 1900-talet har därför inte ifrågasatts.¹¹

I forskningen om 1900-talets jordbrukssamhälle är följaktligen kärnfamiljen en utgångspunkt för hur begrepp som *familjejordbruk* ska förstås.¹² Definitioner har dock främst tagit fasta på familjemedlemmars delaktighet i jordbruksar-

bete och ledning av företaget, inte familjeförhållandena i sig.¹³ När familjerelationer undersökts har det främst varit utifrån frågan hur generationsväxling inom familjejordbruk har lösts. Att ägande av jord, djur och maskiner varit knutet till familjen har gjort generationsväxling till en utmaning, där ambitionen att hålla samman enheter ställts mot arvingars rätt till lika arv. Ofta har begreppen *odelbart* respektive *delbart arv* använts för att skilja fall där en arvinge övertagit hela gården från de där jord delats upp på flera.¹⁴ För svensk del har alla arvingar haft rätt till arv, men gårdarna har ändå vanligen överförts odelade till en arvinge, vanligtvis en son.¹⁵

Även om kärnfamiljen stått i centrum för forskningen har också mer komplicerade familjehushåll påvisats. Flera studier har visat att jordbrukarfamiljer tidvis varit utvidgade vertikalt, exempelvis genom att ett barn gift sig och skaffat familj samtidigt som någon av föräldrarna ingått i hushållet. Horisontellt utvidgade hushåll har emellertid också uppmärksamats. I Peter Lasletts inflytelserika klassificeringsschema över olika typer av familjehushåll återfinns syskonhushåll inom flera kategorier, beroende på om inget, ett eller flera av syskonen gift sig.¹⁶ Under 1700- och 1800-talen tycks dock syskonhushåll ha varit mycket ovanliga och i undersökningar har de sällan uppgått till mer än någon enstaka procent.¹⁷ I svenska undersökningar av arvspraxis och hushållsformationer lyser de praktiskt taget helt med sin frånvaro.¹⁸ Det finns dock indikationer på en förändring runt sekelskiftet 1900. Britt Liljewall finner, i ett område nära Trollhättan, att hushållsstrukturen ändrades i slutet av 1800-talet, bland annat genom att "ogifta syskon fortsatte att bo tillsammans och gemensamt bruka föräldragården även om en av dem formellt står som husbonde".¹⁹ Bakom företeelsen anar Liljewall att stigande fastighetsvärden försvårade inlösen, men hon understryker att detta snarast medförde att "bindingarna till släkten och släktjorden blev starkare".²⁰ Även

Ulla Rosén finner samboende syskon i början av 1900-talet. Hon visar vidare på näringsstrukturella skillnader; förekomsten var störst i ett område dominerat av själväggande bönder, men i en godsdominerad socken förblev antalet syskonhushåll försumbart. Skillnaden kopplar Rosén till hemmansägarklassens formering; när det inte dög att gifta sig med obesuttna blev följden att många bondebarn förblev ogifta och tog över gården ihop.²¹ I Iréne Flygares undersökning av familjejordbruk under 1900-talet framkommer fler exempel på syskon som gemensamt drivit jordbruk. Flygare understryker syskonrelationernas betydelse i bred bemärkelse, men för inget resonemang om hur vanliga syskonjordbruk var.²² En sådan beräkning gör dock Erik Hallberg i en undersökning av en socken i Dalsland. År 1930 var där nästan var tredje bonde ogift, och bland dessa fanns ett flertal hushåll bestående av ogifta syskon. Enligt Hallbergs beräkningar kan uppemot 13 procent av hushållen ha varit syskonjordbruk 1930.²³

Att döma av den svenska forskningen tycks syskonjordbruk inte vara en gammal kvarleva, som Nils Wohlin hävdade. De studier som alls berört syskonjordbruk är dock få, lokalt avgränsade och bygger främst på en analys av hushållssammansättning för ett enskilt år. Det är därför svårt att dra några större slutsatser om hur vanliga de faktiskt var, än mindre vad som kännetecknade dem och hur detta förändrats över tid och rum. I det följande görs ett försök att besvara dessa frågor utifrån tre olika material – ett omfattande enkätmaterial från 1900-talets första decennier, några rapporter om jordbruksstrukturens förändringar under 1950-talet samt en analys av bondehushållen i fem socknar under 120 år.

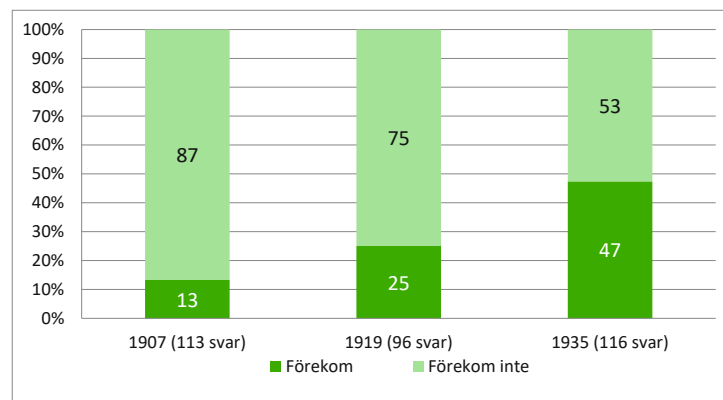
Tre nationella enkäter

En återkommande utgångspunkt för forskning om bönders generationsskiftet är den ovan nämnde Nils Wohlin skildring av bondeklassens arvssedvänjor strax efter sekelskiftet 1900.²⁴ Framställningen byggde på en enkät till landets domsagor och Wohlin, som var en flitigt anlitad utredningsman, kom senare att verkställa ytter-

ligare två enkäter om bönders generationsväxlingar.²⁵ Enkätsvaren från de tre utredningarna finns bevarade och utgör tillsammans drygt 320 beskrivningar av arvssedvänjor i skilda delar av landet under en period av närmare 30 år. Grundfrågan i alla enkäterna rörde tillvägagångssättet vid gårdens övergång till en ny generation. Här gavs tre svarsalternativ. Två av dem – att gården odelad överfördes till en av arvingarna eller klövs i flera brukningsenheter – motsvarar de två principer som diskuterats i arvsforskningen: odelbart respektive delbart arv. Det fanns dock ett tredje svarsalternativ: att gården *under en längre tid eller alltjämt brukades gemensamt av sterbhusdelägarna*. Att alternativet alls förekom antyder en medvetenhet om att generationsväxlingen inte alltid gick i enlighet med de två klassiska principerna. Alternativet är emellertid inte liktydigt med syskonjordbruk. Av många enkätsvar framgår att gemensamt brukande av gården var en vanlig övergångslösning när en förälder gått bort innan barnen blivit myndiga.²⁶ Därutöver finns dock en hel del svar där det uppgavs att långvarigt gemensamhetsbruk förekom även när det inte uttryckligen fanns omyndiga arvingar. I diagram 1 redovisas hur dessa svar fördelar sig på de tre enkäterna.²⁷

Sett över tid ger enkätsvaren en klar indikation om att samägande mellan arvingar blev

DIAGRAM 1. Förekomst av långvarigt gemensamhetsbruk mellan arvingar enligt enkäter 1907, 1919 och 1935. Absoluta tal.

KÄLLA: Enkät svar rörande arvssedvänjor; Emigrationsutredningens arkiv, Jordkommissions arkiv samt arkivet för utredningen om bönders skuldsättning, RA.

vanligare under 1900-talets första decennier. Gemensamhetsbruk omnämndes i 13 procent av svaren 1907, och nära det dubbla 1919. Vid 1935 års enkät förekom det i nästan varannat svar och sades inte sällan vara ungefär lika vanligt som att en arvinge ensam övertog. Generellt går det att se en ökning i nästan alla län, och 1935 var det enbart i Jämtlands och Södermanlands län som det saknades uppgifter om långvariga gemensamhetsbruk. Vare sig 1919 eller 1935 finns några stora geografiska skillnader, men av de femton svar som 1907 angav att långvarigt gemensamhetsbruk mellan arvingar förekom var tolv från Västergötland, Dalsland, Bohuslän och Småland. Det är värt att notera att det därmed rör sig om kärnområden för vad som i historisk forskning kallats "Västsverige". Christer Winberg har visat på betydande skillnader mellan Väst- och Östsverige för ett antal företeelser som enligt honom förenas av att "*familjen* står i centrum, dess oberoende och egendomen som basen för dess existens".²⁸ Det går inte att komma ifrån att denna karaktäristik passar väl in på arvingar

som gemensamt brukar vidare sin föräldragård. Västsveriges särart ska dock inte överdrivas, underlaget är litet och svårtolkat. I de två senare enkätmaterialen är mönstret dessutom mindre påtagligt, snarare tycks då gemensamhetsbruk vara vanliga i stora delar av landet.

På ett övergripande plan finns således tecken på att långvariga gemensamhetsbruk mellan arvingar blev vanligare med tiden. I de flesta fall är uppgifterna i enkätsvaren knapphändiga, men ibland finns kommentarer som visar hur flera arvingar i praktiken övertog föräldragården gemensamt. Från småländska Varend rapporterades att "de fall äro talrika då hemmanet efter båda föräldrarnas död brukas af stärbhusdelägarna för gemensam räkning".²⁹ Liknande uppgifter finns från Ångermanland, där det tillades att förhållandena ofta bestod "för avsevärd tid".³⁰ I Gudhems härad på västgötsläppen sades gemensamhetsbruk vanligen förekomma så länge en av makarna ännu var i livet, men det tillades att hemmanet därefter övertogs av en av arvingarna eller "af några arvingar gemen-

FIGUR 2. Det finns ett par exempel på dokumentära skildringar av livet på ett syskonjordbruk, ofta med inriktning på ålderdomliga metoder och brukningssätt. Ett av de mest bekanta är bröderna Erik och Sigvard Gustavsson i småländska Hågeryd, som på 1990-talet blev rikskända genom både böcker och TV-dokumentären "*Erik och Sigvard: ett år i Småland*". FOTO: Torsten Axelsson.

samt”.³¹ Även i skånska Åsbo var det vanligt att en av arvingarna ensam övertog gården, men att flera arvingar övertog gemensamt förekom ”ej sällan och icke blott när omyndiga finnas”.³² Ibland görs tillägg, som att gemensamhetsbruk är vanligast ”då syskonen äro äldre och ogifta”.³³ En påverkande faktor som flera svar nämner är ekonomiska förutsättningar. ”Där två eller flera syskon öfvertaga fastigheten är det mest af ekonomiska skäl och för att bereda flera arbete och utkomst”, rapporterades från Västmanland.³⁴ Om behållningen i ett bo var liten kunde detta ”omöjliggöra försäljning och tvinga dödsbodelägarna att för att bevara åt sig några utkomstmöjligheter behålla fastigheten och leva i oskift[at] bo”, löd ett liknande svar från Västergötland.³⁵ Bilden av syskonjordbruket som framtvingat av dåliga ekonomiska förutsättningar är dock inte entydig. I ett svar från Småland framhölls att det var ”blott i väl burgna hem” som hemmanet drevs vidare av arvingarna gemensamt.³⁶ Skillnaden var knappast geografisk; medan gemensamhetsbruk i södra Uppland endast sades förekomma i de gynnsamma fall där ”dödsboets ekonomi det tillåter”,³⁷ var det i norra Uppland synonymt med att ”sterbhushdelägarna äro hemmavarande och ogifta samt boets ekonomiska ställning är mindre gynnsam”.³⁸

Ett gemensamt övertagande innebar att flera syskon stannade kvar, men inträffade det också när en arvinge ensam övertog gården? Den frågan fanns, med något varierande ordalydelse, i alla tre enkäterna. Att döma av svaren var det ovanligt att syskon till övertagaren stannade kvar sedan successionsfrågan avgjorts, men det fanns en tydlig skillnad mellan systrar och bröder. Visserligen finns några enstaka uppgifter om att övertagarens bröder stannat kvar och arbetat på gården,³⁹ men de utgör undantag; regeln var att utlösta bröder gav sig av.⁴⁰ För övertagarens systrar tycks frågan snarast bero av syskonens civilstånd. Om gårdsövertagaren var en gift son flyttade arvingarna, sades i ett svar från Skåne, men ”är han ogift är det däremot vanl[igt] att en ogift syster stannar hos honom”.⁴¹ Liknande svar – att en ogift syster ofta stannat hos en ogift bror – förekommer i ett stort antal svar, framför allt i Skåne, Västergötland, Jämtland, Stock-

holms och Gävleborgs län.⁴² Det är givetvis svårt att uppskatta hur vanligt förekommande detta var, men uppenbarligen rörde det sig inte om en okänd företeelse. I vilken utsträckning förhållandena ändrades vid ett senare äktenskap är också osäkert, i ett svar från Västergötland sades exempelvis att ”ogifta systrar stanna hos en ogift broder tills han ingår äktenskap”.⁴³

Att döma av enkätsvaren påverkades familjestrukturen i jordbruket av två tätt sammanlänkade processer. För det första ändrades själva *generationsväxlingen* så att det blev vanligare att flera syskon gemensamt övertog gården. Företeelsen var känd på de flesta håll i landet vid mitten av 1930-talet, och av flera utsagor framgår att syskonjordbruken bestod under lång tid. En viktig faktor var sannolikt att föräldragenerationen tycks ha blivit allt mer ovillig att släppa ifrån sig kontrollen. I flera svar framgår att jordbruk drivits gemensamt tills *båda* föräldrarna gått bort, vilket med stigande levnadsålder måste ha inneburit att arvsskiftet sköts upp tills arvingarna var uppåt 40–50 år.⁴⁴ För det andra speglar materialet även en förändring i *äktenskapsmönstret*. Det var en fråga i tiden; äktenskapsfrekvensen befann sig i början av 1900-talet på en historiskt låg nivå och var föremål för en omfattande samtida debatt.⁴⁵ I enkätsvaren är ”ogift” ett nyckelbegrepp. I flera fall förefaller detta civilstånd närmast vara en förutsättning bakom att syskon inte lämnade varandra, även om det är oklart hur det kausala sambandet mellan att inte gifta sig och att bo kvar tillsammans såg ut. I enkätsvaren finns också en tydlig skillnad ifråga om könens egendomsrättsliga ställning; det var systrar som stannade hos bröder, inte tvärtom. Systemens position tycks också hänga samman med att brodern förblev ogift, varför det inte är orimligt att samboendet låg som en hämsko på äktenskapsbildningen.

Dödsboäggande som hot och verklighet

Under 1940-talet stöptes svensk jordbrukspolitik om. I skenet av andra världskrigets erfarenheter formulerades ett jordbruksstrategiskt mål inriktat på att hålla landet självförsörjande och ga-

FIGUR 3. I småländska Duvemåla finns Sveriges sannolikt enda museum över ett syskonjordbruk. På Rundqvistagården bodde de fyra syskonen Herta, Martin, Mauritz och Naëmi tillsammans livet ut. Efter deras död övertogs gården av Emmaboda kommun. Tre år senare fick musikalen "Kristina från Duvemåla" turister att vallfärda till den lilla byn. Idag är det ett museum till hälften tillägnat Wilhelm Moberg och Utvandrarromanerna. FOTO: Martin Dackling.

rantera jordbrukarna rimliga lönevillkor. Som ett led på vägen riktades den statliga politiken mot en omfattande yttre rationalisering av jordbruksstrukturen, med målet att skapa färre och större enheter.⁴⁶ I ett par rapporter utgivna av Jordbrukets utredningsinstitut, en analysenhet inom Sveriges Lantbruksförbund, framgår utvecklingen under 1950-talet. Rapporterna, som byggde på en studie av 9000 gårdar under tio år, särskilde dödsbon som en egen ägarkategori, vilket gör det möjligt att resonera om hur samägandet mellan syskon utvecklade sig.⁴⁷ Särskilt noterbart i rapporterna är att medan antalet jordbruk totalt sett minskade *ökade* dödsbon sin andel av jorden.⁴⁸ Därtill identifierades en ägarkategori bestående av flera enskilda ägare till samma fastighet, vilken var svår att skilja från dödsbon. Ägarformen uppstod vanligen när ett sterbhus skiftats så att "flera av delägarna – i många fall *ogifta syskon* – enas om fortsatt samägande".⁴⁹ Omfattningen var inte obetydligt; de två ägarformerna utgjorde runt 1960 över tio procent av den totala åkerarealen.⁵⁰

I rapporterna förklarades den ökade andelen dödsbon ekonomiskt; inflationen ansågs öka benägenheten att behålla realvärden, och höga utlösningspriser gjorde det svårt för delägarna att lösa ut varandra.⁵¹ De flesta dödsbodelägarerna förutsattes dock ha flyttat från landsbygden. Som illustration tecknades ett exempel där en son övertagit driften och syskonen flyttat till städer samt övergått till andra näringar. Den kvarvarande hade svårt att lösa ut sina syskon, medan de senare såg gården som en säkerhet med chans till god avkastning. Därmed fogades det ökade samägandet in i en klassisk konflikt mellan land och stad; risken fanns att jord genom arv överfördes till "den icke-jordbrukande delen av befolkningen", till men för den egentliga jordbruksbefolkningen.⁵² I synsättet fanns således en underliggande konflikt mellan arvingarna, vilket hotade traditionella värden som "den hävdvunnna successionen far-son inom jordbruket".⁵³

Ökningen av andelen dödsbon föranledde Jordbrukets utredningsinstitut att göra en särskild intervjuundersökning bland delägarna. Det

FIGUR 4. Syskonen Rundqvist i Duvemåla: Mauritz (längst t.v.), Herta (i mitten), Martin (två från höger) och Naëmi (längst till höger). Mannen i mitten sällskapade en tid med Herta, men det blev aldrig något giftermål. FOTOGRAF: okänd.

framgick då att dessa ofta var mellan tre och fem, samt att könsfördelningen var mycket jämn.⁵⁴ I svaren kom emellertid det tänkta scenariot med utflyttade arvingar på skam; majoriteten av de intervjuade delägarna visade sig bo kvar på fastigheten och endast ett fåtal önskade alls skifta densamma. På den direkta frågan varför boet förblivit oskiftat var det dessutom bara några enkla som förde fram ekonomiska förklaringar. Konflikten mellan arvingarna lyste med sin frånvaro; den vanligaste förklaringen till att egendomen inte skiftats var tvärtom att det fanns en god sammanhållning mellan delägarna.⁵⁵

En svårfångad företeelse

Läggs uppgifterna från enkätsvaren och utredningarna från Jordbrukets utredningsinstitut samman är det, trots materialens olika karaktär, rimligt att anta att de beskriver samma utveckling: samägandet mellan syskon ökade under 1900-talets första hälft. Från 1950-talet började utvecklingen uppfattas som problematisk. Jord-

brukets utredningsinstitut såg en risk att jord kom i icke-jordbrukares händer. Under 1960- och 70-talen framträdde andra problem. I förarbetena till 1965 års jordförvärvslag sågs dödsbon och andra samägandeformer som ett hinder för strukturrationaliseringen, då de sällan deltog i densamma och dessutom utgjorde en flaskhals ifråga om förbättringsarbete för omkringliggande fastigheter.⁵⁶ Inför 1979 års jordförvärvslag framhövdes istället att många nedlagda gårdar ännu ägdes av dödsbon, vilket gjorde de aktiva jordbrukarna beroende av arrenden och gick stick i stäv med den jordbrukspolitiska målsättningen att hålla samman ägande och brukande. Jordförvärvslagen 1979 införde därför skarpare restriktioner, bland annat för förvärv mellan släktingar.⁵⁷ Efter flera utredningar tillkom på 1980-talet även krav på att en ställföreträdare för dödsbodelägarna skulle utses, och dödsbon ålades dessutom att avveckla sitt fastighetsinnehav inom en fyraårsperiod.⁵⁸

Vad problemet med dödsboäggande egentligen bestått i har således tolkats olika och för-

ändrats i takt med jordbruksutvecklingen. Vilka företeelser som i praktiken legat bakom det förändrade ägandet är emellertid svårare att sluta sig till. Jordbruksstatistiken präglas långt fram i tiden av påfallande trubbiga kategorier; problemet att skilja dödsbon från fastigheter med flera enskilda ägare återkommer exempelvis långt in på 1980-talet.⁵⁹ Sannolikt rör det sig om flera olika företeelser, som inte alltid varit enkla att särskilja: egendoms gemenskap på pappret, där en arvinge övertagit driften men utflyttade syskon behållit andelar i jorden; kortvariga gemensamhetsbruk mellan syskon; dödsbon som existerat en handfull år eller äkta makar som samägt en fastighet.⁶⁰ Bakom dödsbon och flerägda fastigheter återfinns troligen en blandning av samtliga dessa, men mycket tyder också på att det många gånger rört sig om ofta ogifta syskon som under lång tid drivit vidare föräldragården. Av de studerade materialen är det emellertid svårt att sluta sig hur vanliga sådana syskonjordbruk faktiskt var, än mindre vad som kännetecknade dem. För att besvara de frågorna är det nödvändigt att byta perspektiv och gå på djupet inom några mindre områden.

Syskonjordbruk i fem socknar

För att analysera syskonjordbrukens förekomst och kännetecken har fem socknar i södra och mellersta Sverige valts ut: Ekby (i Västergötland), Vårdsberg (Östergötland), Ullstorp (Skåne), Boglösa (Uppland) och Furuby (Småland).

Socknarna är relativt jämnstora vad gäller antalet jordbruk, däremot skiljer de sig något åt vad gäller storlek på jordbruken.⁶¹ Enligt tillgänglig befolkningsstatistik följer områdena relativt väl den allmänna befolkningsutvecklingen och det finns inget som tyder på att de demografiska förhållandena skulle vara ovanliga.⁶² För att komma åt syskonjordbrukens alla aspekter hade det varit önskvärt att studera såväl hushållsstruktur som ägoförhållanden. I praktiken är dock jordinnehav svårt och tidsödande att kartlägga i detalj, särskilt när flera områden följs under lång tid. Analysen koncentreras därför här till hushållsstrukturen. För att följa utvecklingen har sju nedslag gjorts mellan 1870 och 1991. Fram till och med 1945 har uppgifter hämtats från församlingsutdragen till de nationella folkräkningarna. Dessa består i praktiken av utdrag från församlingsböckerna och ger upplysningar om hushållsstruktur, vissa släktförhållanden och yrkesbeteckningar.⁶³ Motsvarande material saknas efter 1945, och för nedslagsåren 1971 och 1991 har istället en kombination av mantalslängder och uppgifter från SCB:s lantbruksregister nyttjats.⁶⁴

För varje nedslag har antalet jordbrukarhushåll beräknats. Som syskonjordbruk har räknats alla hushåll där två eller flera vuxna syskon bor på jordbruksfastigheten och åtminstone en av dem har antecknats som ansvarig för jordbruksdriften.⁶⁵ Någon hänsyn till syskonens föräldrar har inte tagits, i en del fall finns således den ena eller båda föräldrarna kvar i hushållet.

TABELL 1. Antal syskonjordbruk (i procent av samtliga jordbrukarhushåll) i fem socknar 1870–1991.

	Ekby	Furuby	Vårdsberg	Boglösa	Ullstorp	Totalt
1870	1 (2)	0 (0)	1 (2)	0 (0)	1 (1)	3 (1)
1890	4 (7)	3 (6)	2 (4)	6 (10)	1 (1)	16 (6)
1910	8 (16)	6 (8)	7 (14)	7 (13)	5 (7)	33 (11)
1930	11 (19)	12 (15)	5 (9)	6 (11)	5 (8)	39 (13)
1945	10 (18)	13 (17)	6 (11)	1 (2)	5 (7)	35 (11)
1971	4 (11)	5 (11)	4 (10)	4 (10)	0 (0)	17 (8)
1991	0 (0)	3 (12)	1 (4)	2 (5)	0 (0)	6 (4)

KÄLLOR: Primäruppgifter till folkräkningarna 1870, 1890, 1910, 1930 och 1945, SCB:s arkiv, RA. Mantalslängder 1971 och 1991, RA. Primäruppgifter till lantbruksräkningarna 1971 och 1991, SCB.

En klassifikation av hushåll hängs vanligen upp på särskilda händelser i dess utveckling, som att barn gifter sig eller flyttar ut och därmed bryter upp det gamla hushållet. Kännetecknande för syskonjordbruken är emellertid *bristen* på hushållsförändrande händelser, vilket leder till gränsdragningsproblem. En änklings med tre hemmavarande barn under tjugo är en sak, men om hushållet är identiskt tjugo år senare? I genomgången av folkräkningarna har det vid vissa nedslag visat sig förekomma hushåll där en förälder ännu står som ägare, samtidigt som det finns flera vuxna barn hemma. Ofta står en eller flera av dem som arrendatorer, vilket antyder att det i praktiken var den yngre generationen som skötte gården.⁶⁶ Sådana hushåll har i det följande räknats som syskonjordbruk om alla hemmavarande syskon varit ogifta och minst två av dem varit över 35 år.⁶⁷ Denna typ av hushåll var sällsynt 1870 (totalt 1 hushåll) och 1890 (2), däremot var de vanliga 1910 (10) och 1930 (6). Vid de tre senare nedslagen förekom de inte.

I tabell 1 redovisas syskonjordbrukens antal och andel av jordbrukarhushållen i de fem socknarna. Som framgår var syskonjordbruk i princip ett okänt fenomen 1870. Till 1890 sker dock en kraftig ökning och 1910 utgjorde de mer än vart tionde bondehushåll. Därefter låg andelen relativt stilla strax över 10 procent fram till och med 1945, med en toppnotering 1930 på 13 procent av alla bondehushåll. Bryts resultatet ned på sockennivå framgår att syskonjordbruk fanns i alla områden och ökade överallt fram till 1910. Mest påtagliga tycks syskonjordbruken ha varit i västgötska Ekby och smäländska Furuby, med toppnoteringen från Ekby 1930 då nära nog vart femte jordbrukarhushåll var ett syskonjordbruk. I skånska Ullstorp fick de däremot aldrig någon större betydelse och uppgick aldrig till mer än

åtta procent. Syskonjordbrukens storhetstid var dock påfallande kort, och under efterkrigstiden minskade de snabbt i antal. Efter 1945 tillkom enbart 17 stycken och i slutet av 1900-talet fanns bara en handfull av dem kvar.

TABELL 2. *Antal hemmaboende syskon på 120 syskonjordbruk i fem socknar 1870–1991.*

Antal	2	3	4	5
	87	22	9	2

KÄLLA: Se tabell 1.

Syskonjordbrukens kännetecken

Syskonjordbruk var sålunda en relativt vanlig hushållsformation under 1900-talet, men vilka syskon handlade det om? Antalet hushåll som vid ett eller flera av de undersökta åren räknats som syskonjordbruk uppgår till totalt 120 stycken. I tabell 2 och 3 framgår deras sammansättning vad gäller antal syskon och könsfördelning.

Även om det finns exempel där så många som fem syskon drivit jordbruk tillsammans, var det vanligaste att syskonen var två eller tre stycken. På de elva enheter med fyra eller fem syskon fanns i samtliga fall såväl bröder som systrar. När jordbruk drevs av två syskon var det ungefär lika vanligt att det var en bror och en syster som att det rörde sig om två bröder. Att två systrar drev jordbruk tillsammans var mer ovanligt. Därför är det förvånande att det fanns hela sex enheter som drevs av tre systrar, men bara två som drevs av tre bröder. Totalt sett fanns det något fler män än kvinnor; av de 286 syskon som totalt fanns på de 120 syskonjordbruken var 166 män (58 procent) och 120 kvinnor (42 procent). Endast 50 av de 286 syskonen var gifta. I tre fall

TABELL 3. *Könsfördelning på 109 syskonjordbruk med två eller tre syskon 1870–1991.*

Antal	2 syskon, varav			3 syskon, varav		
	2 bröder	2 systrar	Både och	3 bröder	3 systrar	Både och
	40	10	37	2	6	14

KÄLLA: Se tabell 1.

fanns två gifta syskon på gården, vilket innebär att det på 73 av 120 enheter (drygt sextio procent) saknades ett gift par. Det var främst män som gift sig (37 av 50), men ett viktigare mönster är att äktenskapen i stor utsträckning förekom på enheter med enkönad syskonskara (36 av 47). Ofta medförde äktenskapet således att hushållet kompletterades med en person av annat kön, vilket samtidigt innebär att det var mycket ovanligt med giftermål när både bröder och systrar fanns i hushållet.

Över tid förändrades emellertid syskonjordbrukens kännetecken. Antalet syskon minskade – efter 1945 fanns i princip enbart syskonjordbruk med två syskon kvar – men antalet äktenskap ökade. På de enheter som förekom fram till 1910 fanns ett gift syskon bara i knappt vart fjärde fall, därefter ökade det successivt och på efterkrigstidens syskonjordbruk fanns gifta syskon på tre av fem enheter. Samtidigt försvann systrarna; fram till 1945 fanns de på nära tre av fyra enheter, därefter bara på knappt var femte. Hustrun trädde i systemens ställe. Efterkrigstidens syskonjordbruk kan närmast likställas med tvåbrödrjordbruk, där ofta minst en bror var gift. Mot slutet av 1900-talet ökade också syskonjordbrukarnas ålder. Vid nedslaget 1991 var medelåldern på de kvarvarande syskonjordbruken 63 år, medan motsvarande siffra för samtliga jordbrukare bara var 54 år.⁶⁸

Små och stora gårdar

Enkätsvaren visade hur företeelsen med samägande syskon kunde kopplas samman med såväl små som stora gårdar. Folkräkningsmaterialet ger normalt inga uppgifter om jordbrukets storlek, men i 1945 års församlingsutdrag finns åkerarealer noterade. Med dessa som grund har jordbruken i tabell 4 delats in i ett par storleksrelaterade grupper.

Som synes var syskonjordbruken relativt jämnt fördelade på enheter upp till 30 hektar,

men betydligt vanligare bland enheter mellan 30 och 60 hektar. Visserligen är underlaget litet, men skillnaderna mellan storleksgrupperna är påfallande. Inom intervallet 30–60 hektar var syskonjordbruk dubbelt så vanliga i förhållande till gruppen om 20–30 hektar, och tre gånger så vanliga om de jämförs med gårdarna i intervallet 10–20 hektar. Hur bör då detta resultat tolkas? I 1947 års jordbruksbeslut gjordes en grov indelning i ofullständiga jordbruk (upp till 10 hektar), basjordbruk (10–20 hektar), normjordbruk (20–30 hektar) och övriga (över 30 hektar). Grundtanken var att ofullständiga enheter var för små och på sikt borde läggas ner.⁶⁹ Även om flera av 1945 års syskonjordbruk sannolikt var småbruk som riskerade nedläggning var de flesta fullgoda jordbruksenheter, väl lämpade för efterkrigstidens jordbrukspolitik. Av tabell 4 framgår även det genomsnittliga antalet syskon inom varje storleksgrupp. Det lilla underlaget tillåter inga långtgående slutsatser, men mycket talar för att antalet syskon ökade med gårdens storlek. Syskonjordbruken uppvisar således en

FIGUR 5. Under slutet av 1960-talet följde fotografen Sune Jonsson på nära håll det försvinnande svenska småbruket i Furuby. Mycket av arbetet skedde ännu för hand och utan större tekniska hjälpmedel. Elis på Nyalund tar upp potatis. FOTO: Sune Jonsson.

TABELL 4. 1945 års syskonjordbruk fördelade efter åkerareal.

Åkerareal (ha)	Jordbruksenheter, antal	Syskonjordbruk, antal	Syskonjordbruk, procent	Antal syskon, medelvärde
2-10	138	15	11	2,3
10-20	86	7	8	2,5
20-30	44	5	11	2,8
30-60	36	8	22	2,8
60 -	7	0	0	0

KÄLLA: primäruppgifter till folkräkningen 1945, SCB:s arkiv, RA.

stor spännvidd, från små enheter med få syskon där jordbruket sannolikt kompletterades med lönearbete till påfallande många stora bondejordbruk med flera samboende syskon.

Syskonjordbrukets uppgång och fall – en avslutande diskussion

Läggs enkätsvaren, rapporterna från Jordbrukets utredningsinstitut och analysen av de fem socknarna samman framträder en relativt samstämmig bild. I ett viktigt avseende kan de tentativa resultaten från tidigare forskning bekräftas – från att i princip ha varit ett okänt fenomen började runt sekelskiftet 1900 alltfler gårdar övertas gemensamt av syskon. Det rör sig dock om en kortvarig företeelse som tycks nå sin kulmen under 1930- och 1940-talen. Dödsbon fortsatte visserligen att äga jord tillsammans även efter 1950, men bakom beteckningen dölde sig i allt mindre utsträckning samboende syskon. Dessutom förändrades syskonjordbrukens sammansättning, vilket sammantaget gör det rimligt att göra en grov åtskillnad mellan de enheter som uppstod före ca 1950 och de relativt få som följde under seklets andra del.

Vilken betydelse ska syskonjordbruken tillskrivas? Någon dominerande ställning fick de aldrig; genomsnittet för de fem socknarna uppgick som mest till tretton procent. Siffrorna bör dock ses mot bakgrund av att syskonjordbruk i regel var resultatet av en generationsväxling. Baserat på ett urval om 15000 gårdar har Mats Morell beräknat att ungefär 80 procent av 1930-ta-

lets jordbruk bör ha överförts inom familjen minst en gång.⁷⁰ Stämmer den siffran kan syskonjordbruken 1930 ha utgjort 16 procent av alla *ärvda* enheter och på sina håll, som i Ekby, bör de ha motsvarat knappt 24 procent. Att således vart sjätte och på vissa håll uppemot vart fjärde generationsskifte slutade i ett syskonjordbruk visar tydligt att det inte rör sig om ett marginalfenomen, utan en utveckling som kräver sin förklaring. Två frågor måste besvaras: varför blev syskonjordbruk vanliga under 1900-talets första hälft, och varför försvann de under den senare?

I tidigare forskning har syskonjordbruk satts i samband med svårigheter för arvingarna att lösa ut varandra och en klassmedvetenhet gentemot agrara undergrupper.⁷¹ Visserligen kunde det vara dyrt att köpa ut syskon- problematiken återkom i flera statliga utredningar – men det förklarar inte varför arvingarna fortsatte bo ihop.⁷² Klassmedvetenhet hade säkert betydelse i en del fall men förklaringen blir lätt för generell, medvetenheten borde i så fall ha funnits hos alla jordbrukarfamiljer, även de som inte blev syskonjordbruk. Som framgått är det inte heller rimligt att tolka framväxten som ett uttryck för en regional sedvänja. Det finns visserligen indikationer på att syskonjordbruken var vanligare i Västsverige, men mer utmärkande är att de förekom på de flesta håll i landet och dessutom tycks ha uppkommit ungefär samtidigt. Då är det mer rimligt att peka på arbetskraftsbehovet.⁷³ Det är välkänt att det från slutet av 1800-talet blev allt svårare att hålla kvar arbetskraft inom jordbruket när industrin lockade med högre löner.⁷⁴

FIGUR 6. Brödraparen tycks ha sin storhetstid under efterkrigstiden. Erik och Sigvard rensar säd i en harpa. FOTO: Torsten Axelsson.

En motsvarande utveckling går att finna vad gäller torpen, där systemet med dagsverksskyldiga torpare avvecklades successivt fram till 1944.⁷⁵ I folkräkningsmaterialet är det vanligt att finna anställd arbetskraft i hushållen 1870 och 1890, men de är i princip försvunna till 1930 eller 1945. Behovet av mänsklig arbetskraft var dock fortsatt stort; det var först efter andra världskriget som traktorerna gjorde sitt intåg och maskiner på bred front ersatte människor.⁷⁶ En möjlig tolkning är således att syskonjordbruk utgjorde en lösning på jordbrukets arbetskraftsbehov, genom att syskon ersatte tidigare anställd arbetskraft. På många sätt var det en ändamålsenlig lösning med arbetskraft som var pålitlig, flexibel och bunden till gården.⁷⁷ Detta resonemang har sannolikt störst förklaringsvärde för större jordbruk där det, som framgått, fanns fler arbetande syskon. De flesta syskonjordbruk bestod dock bara av två syskon, varför det även finns skäl att diskutera deras sammansättning.

Som framgått var det fram till 1945 mycket vanligt att systrar fanns bland de övertagande syskonen. Eftersom forskning om 1800-talets agrara förhållanden visat att det var ovanligt att kvinnor ärvde gårdar, skulle de många kvinnorna på syskongårdar kunna tolkas som en form av emancipation.⁷⁸ De resultat som redovisats här ger dock grund för en mörkare tolkning. Även om systrar och bröder övertog gårdar tillsammans, skilde sig deras villkor och många kvinnor tycks närmast ha blivit kvar för att ta hand om sina bröders hushåll. Samtidens beteckningar är i detta sammanhang talande; i folkräkningsmaterialet ges män i syskonjordbruk yrkestitlar utifrån jordbruksarbetet medan kvinnor ofta tituleras "hushållerska" eller "hembiträde". Syskonjordbrukens framväxt skulle då kunna ses som en spegling av mäns svårigheter att bli gifta; systemen blev ett substitut för hustrun. Förekomsten av både systrar och bröder på gårdarna antyder att en traditionell könsarbetsdel-

ning sannolikt levt kvar, vilket dessutom stöds av att de äktenskap som trots allt ingicks ofta bidrog till att komplettera enkönade hushåll. Detta resonemang leder vidare till frågan varför så få gifte sig. Det är mindre anmärkningsvärt att syskon i fyrtioårsåldern, som hela livet arbetat sida vid sida på samma gård, inte gifte sig. Det som måste förklaras är varför syskon i 20- och 30-årsåldern stannade kvar i arbete på gården och inte gifte sig. Fokus måste då även riktas bortom syskonen, till föräldrarna.

I sin undersökning av 1900-talets familjejordbruk visar Iréne Flygare att generationsväxling tenderade ta längre tid, bland annat beroende på en ökad medellivslängd och en ovilja att överlåta ägandet i förtid.⁷⁹ Ett liknande mönster framträdde i enkätsvaren men också i de fem socknarna. Även om jordbruksdriften övertagits av barnen, förefaller många föräldrar behållit äganderätten livet ut. Särskilt tydligt är detta i samband med att syskonjordbruken etablerades runt sekelskiftet. Var då syskonjordbruk en följd av föräldrars aktiva beslut, eller var det snarare

deras *brist* på beslut som var avgörande? Det är troligt att det bakom många föräldrars ovilja att lämna över äganderätten låg en rädsla för sin egen situation som åldring. Omsorgen om äldre var i en brytningstid; det traditionella systemet att de drog sig tillbaka i utbyte mot undantagsförmåner var på tillbakagång, men välfärdsstatens äldreformer låg ännu något decennium bort och den offentliga äldrevård som erbjöds bar fortfarande drag av fattigvård.⁸⁰ Som en följd blev det, som Ulla Rosén visar i en studie av äldreomsorgens förändring, vanligare att äldre bodde tillsammans med sina barn istället för i eget hushåll.⁸¹ På många syskonjordbruk var det således inte bara syskonen som lät bli att bryta upp från det gamla hemmet, föräldrarna gjorde det inte heller.⁸² Många gånger fanns sannolikt en underliggande generationskonflikt men en sådan motsättning var inte ny, och hade tidigare inte resulterat i syskonjordbruk.⁸³ Att följderna nu blev andra bör förstås utifrån tidens förutsättningar; bakom många syskonjordbruk låg sannolikt en svårighet att hantera individuella livsval

FIGUR 7. Innan efterkrigstidens tekniska rationalisering satte fart var jordbrukets arbetskraftsbehov stort, särskilt under sommaren. Höbärgning i Västergötland, 1944. FOTO: Valdemar Walldén.

i en brytningstid där den gamla hemmansägar-epoken gick mot sin upplösning.

De skisserade förklaringarna tar sin utgångspunkt i flera underliggande samhällsförändringar som sannolikt samverkat. Liknande resonemang kan appliceras på frågan varför syskonjordbruket försvann. I takt med efterkrigstidens mekanisering av jordbruket avtog det stora behovet av mänsklig arbetskraft, och med äldreomsorgens utbyggnad utmejslades andra möjligheter för åldrande föräldrar. Att jordbruket efter 1950 fick en starkare manlig prägel är inte heller okänt, det fanns en uttryckt statlig strävan att befria kvinnor från det hårda arbetet i jordbruket.⁸⁴ Till bilden hör också strukturomvandlingen; under loppet av några decennier lades de flesta jordbruk ner, särskilt de mindre lönsamma och de som på grund av oklar succession inte investerade i tid för att hänga med i den tekniska utvecklingen.⁸⁵

Resultaten från denna undersökning understryker avslutningsvis vikten att problematisera familjens sammansättning och funktion i historiska undersökningar, men de har också betydelse för hur sambandet mellan modernisering och familjeform bör förstås. Istället för kärnfamiljer uppstod ett stort antal bondehushåll som var utvidgade i sidled. Jordbruksarbete knöts hårdare till familjemedlemmarna, som därmed också fick starkare band till gården. Utvecklingen bör mer ses som ett uttryck för kollektivism och underordnande av den enskilde individen, än tvärtom. Det var just detta – att arvingarna underordnade ”de själviska intressena” och upprätthöll ”ett starkt sinne för familjegemenskapen” – som Nils Wohlin såg som karaktäristiskt för det traditionella bondesamhället.⁸⁶ Där Wohlin beskrev en reträtt, tycks dock verkligheten ha varit den omvända.

MARTIN DACKLING är fil. dr och forskare i historia vid Göteborgs universitet. Hans forskning kretsar kring egendom och arv under framför allt 1800- och 1900-talen, särskilt ur ett jordbruksperspektiv. Avhandlingen *Släktgårdens uppkomst*, 2013, handlar om relationen mellan släkt och jord i Sverige ca 1850–1950.

martin.dackling@gu.se
Institutionen för historiska studier
Göteborgs universitet
Box 200
405 30 Göteborg

Noter

- 1 Dackling 2013, s. 164–166.
- 2 Wohlin 1910, s. 43–44, 51–52. Citat s. 52 och s. 44. Min kursivering.
- 3 Dackling 2013, s. 144–146, 161–164.
- 4 Gaunt 1983, s. 186–187; De Haan 1994, s. 112–113. Motsvarande tankefigur finns hos flera av moderniserings-teoretikerna, exempelvis ryms de i Ferdinand Tönnies begreppspar *Gemeinschaft – Gesellschaft* eller i Emile Durkheims arbeten.
- 5 Laslett 1974 ger en god introduktion till denna inriktning. Se även Seccombe 1995.
- 6 Gaunt 1983; Winberg 1985.
- 7 Se exempelvis Davidoff 2012, s. 22.
- 8 Sabean, Teuscher & Mathieu 2007; Johnsson & Sabean 2011; Davidoff 2012.
- 9 Angående föränderligheten i familjens livscykel, se Berkner 1972. Familjeformernas beroende av sociala och historiska omständigheter diskuteras översiktligt av Seccombe 1995 och Sabean, Teuscher & Mathieu 2007.
- 10 Tadmor 2010, s. 21–23.
- 11 Seccombe 1995, s. 2.
- 12 Flygare 2008, s. 177–178.
- 13 Se exempelvis diskussionerna om definitionen av familjejordbruket hos Djurfeldt 1994; Flygare 1999; Flygare 2008 och Gasson & Errington 1993.
- 14 Se exempelvis Flygare 1999 och Persson 2008.
- 15 Winberg 1981; Flygare 1999; Holmlund 2007; Morell 2001.
- 16 Laslett 1974, s. 28–32.
- 17 Se exempelvis Netting 1979; Guinnare 1992 och Moring 2003.
- 18 Se exempelvis Winberg 1981; Rosén 1994; Zernell-Durhán 1990.

- 19 Liljewall 1995, s. 231
- 20 Liljewall 1995, s. 230–231.
- 21 Rosén 2004, s. 185–186.
- 22 Flygare 1999, s. 67–68.
- 23 Hallberg 2013, s. 262–264.
- 24 Se exempelvis Winberg 1981, Flygare 1999, Rosén 1994, Holmlund 2007 och Dackling 2013. För en kritisk genomgång av Wohllins skildring och källanvändning, se Persson 2008.
- 25 Enkäterna genomfördes inom ramen för den så kallade Jordkommissionen (1918–1924) och utredningen om böndernas skuldsättning i samband med generationsväxlingar. Översiktliga sammanställningar av de berörda enkätterna finns i Jordkommissionens betänkanden, del 3, 1921, samt SOU 1937:14, bilaga 2.
- 26 Att ett sådant förfarande inte var ovanligt vet vi av tidigare forskning, liksom att det vanligen avslutades när barnen nått myndig ålder. Se exempelvis Rosén 1994, s. 186–196.
- 27 Svar som anger att arvingars gemensamma brukande av gården "förekommer", är "vanligt" eller liknande har medräknats, däremot inte när samma sak sagts vara "sällsynt" eller "ovanligt".
- 28 Winberg 2001, s. 13–21, citat s. 20.
- 29 I det följande ges referenser till enkätmaterial enligt följande: årtal; län; domsaga. 1919; Kronoberg; Västra Varend.
- 30 1935; Västernorrland; Ångermanland mellersta.
- 31 1907; Skaraborg; Gudhem och Kåkind. Se även 1907; Skaraborg; Kinnefjärding, Kinne och Källand.
- 32 1935; Kristianstad; Södra Åsbo med Bjäre. Se även 1935; Stockholm; Roslags södra.
- 33 1935; Älvsborg; Vättle, Ale och Kullings. Se även 1919; Värmland; Fryksdal.
- 34 1935; Västmanland; Västmanland östra.
- 35 1935; Älvsborg; Kind och Redväg.
- 36 1907; Kalmar; Aspeland och Handbörd.
- 37 1935; Uppsala; Uppsala läns södra.
- 38 1935; Uppsala; Uppsala läns norra.
- 39 Se exempelvis 1907; Älvsborg; Vättle, Ale och Kullings ("särskildt inom Vättle härad händer det, att syskon, jemväl manliga, stanna kvar ogifta i hemmanet hela sitt lif").
- 40 Se exempelvis 1907; Kristianstad; Gälds och Albo ("De vuxna bröderna kvarstanna mycket sällan på fädernegården. De gå ej gärna som tjänare under sin bror. Då deras ställning under föräldrarnas lifstid varit förmer än en tjänares, vilja de ej gärna taga tjänst som drängar eller statare.")
- 41 1935; Kristianstad; Ingelstad och Järrestad.
- 42 För uppgifter om att ogifta systrar ofta stannade se exempelvis 1907; Skaraborg; Vartofta och Frökind; 1907; Kristianstad; Gälds och Albo; 1919; Stockholm; Roslags norra; 1907; Gävleborg; Bollnäs; 1907; Jämtland; Härjedalen.
- 43 1907; Skaraborg; Vartofta och Frökind.
- 44 Angående bönders stigande levnadsålder, se Hallberg 2013, s. 280–286.
- 45 Melby, Pylkkänen, Rosenbeck & Carlsson Wetterberg 2006, s. 159–239.
- 46 Flygare & Isacson 2003, s. 229–232.
- 47 Diskussionen här bygger enbart på de publicerade rapporterna. Primärmaterial förefaller dessvärre inte finnas bevarat i institutets arkiv.
- 48 Larsson 1958, s. 15–16; 1961 års struktur- och befolkningsutredning, 1965a, s. 43.
- 49 1961 års struktur- och befolkningsutredning, 1965a, s. 44. Min kursivering.
- 50 1961 års struktur- och befolkningsutredning, 1965a, s. 43. En liknande bild av utvecklingen ges i Jordbruksstatistik årsbok 1965, s. 20–21.
- 51 Larsson 1958, s. 16–17, 25.
- 52 Larsson 1958, s. 16–17.
- 53 Larsson 1958, s. 24–25.
- 54 1961 års struktur- och befolkningsutredning, 1965b, s. 58.
- 55 1961 års struktur- och befolkningsutredning, 1965b, s. 57–58.
- 56 Då 1965 års jordförvärvslag snarast innebar en uppmjukning av regelverket vidtogs dock inga åtgärder mot dödsboägandet. Numhauser-Henning 1998, s. 84–95.
- 57 SOU 1977:93, s. 61, 75; Numhauser-Henning 1998, s. 96–105. För en mer ingående behandling av 1979 års beslut se Holmström 1983.
- 58 SOU 1981:91; SOU 1987:2. Lagstiftningens effekter behandlas i Brattström 2002.
- 59 Se exempelvis genomgången i SOU 1981:91, s. 57–60; SOU 1983:71, s. 154–156; SOU 1987:2, s. 78–81, 114.
- 60 Angående fastighetsregistrens problem att hantera samägande makar, se SOU 1987:2, s. 79–80.
- 61 Med utgångspunkt i uppgifter från 1944 års jordbruksräkning kan Ekby och Boglösa sägas ha dominerats av jordbruk över 10 ha, medan Värdsberg och Ullstorp hade ett något större inslag av jordbruk i intervallet 5–10 ha. I Furuby var däremot enheter över 10 ha ovanliga och istället dominerade jordbruk i intervallet 2–10 ha. Se 1944 års Jordbruksräkning, tabell 1.
- 62 Bidrag till Sveriges officiella statistik. A, Befolkningsstatistik, 1907; Särskilda folkräkningen 1935/36. Del 1, 1937; Folkräkningen den 31 december 1950. Del 1, 1952; Folk- och bostadsräkningen den 1 november 1965. Del 1, 1966.
- 63 I en handfull osäkra fall har släktskapsförhållanden kontrollerats i kyrkobokföringen.
- 64 Från 1950 års folkräkning användes utdrag från mantalslängderna istället för församlingsböckerna. Då detta primärmaterial gallrats ut från SCB:s arkiv har istället de ursprungliga mantalslängderna använts.
- 65 I en del fall framgår det av materialet att ett av syskonen har någon form av handikapp, vilket i sig kan bidra till att förklara varför han eller hon kommit att stanna i föräldrahemmet. Sådana hushåll har räknats som syskonjordbruk om det funnits *ytterligare* minst två vuxna syskon i hushållet, annars inte.
- 66 I en del fall står sannolikt dödsboet som ägare och de arrenderande syskonen var därmed indirekt delägare.
- 67 En gräns vid 35 års ålder kan tyckas godtycklig, men forskning rörande 1800-talet tyder på att mycket få barn flyttade ut från föräldrahemmet sedan de fyllt 30 år. Se Dribe 2003, s. 73–74.
- 68 Fram till och med 1971 års nedslag varierade syskonjordbrukens medelålder mellan 40 och 50 år, vilket inte skilde sig nämnvärt från jordbrukargruppen i sin helhet.

- 69 Morell 2011, s. 63; Flygare & Isacson 2003, s. 227-232. Se även SOU 1946:42.
- 70 Morell 2011, s. 62. I en undersökning av tre västgöta-socknar var andelen ärvda gårdar vid ungefär samma tid ca 70 procent. Dackling 2013, s. 117.
- 71 Liljewall 1995, s. 230-231, Rosén 2004, s. 185-186.
- 72 Se exempelvis SOU 1937:14, särskilt s. 81-83.
- 73 Se även Flygare 1999, s. 68 och Liljewall 1994, s. 231.
- 74 Morell 2001, s. 76.
- 75 Morell 2001, s. 31-33, 70, 76-77.
- 76 Morell 2001, s. 11.
- 77 Inom ekonomisk forskning har just dessa faktorer lyfts fram som några av konkurrensfördelarna för familjeföretag. Transaktionskostnaderna blir avsevärt lägre, bland annat eftersom ingen övervakning är nödvändig. Se exempelvis Pollak 1985 och Kennedy 1991.
- 78 Att kvinnor sällan övertog gårdar framgår exempelvis av Winberg 1981, Zernell-Durhán 1990, Holmlund 2007.
- 79 Flygare 1999, s. 346, 363-364.
- 80 Rosén 2004, s. 17-34.
- 81 Rosén 2004, s. 141-143.
- 82 Eftersom omsorgen om de äldre traditionellt låg på kvinnor, är detta sannolikt ytterligare ett skäl till att systar återfanns på så många syskonjordbruk före 1950.
- 83 Om motsättningarna mellan generationerna, se exempelvis Winberg 1981 och Gaunt 1983.
- 84 Morell 2001, s. 313-319; Flygare 2008, s. 176-185.
- 85 Att bristen på en tydlig efterträdare ofta medför att investeringar uteblir har uppmärksamats i internationell forskning. Se exempelvis Potter & Lobley 1992.
- 86 Wohlin 1910, s. 32.

Käll- och litteraturförteckning

Otryckta källor

Riksarkivet

- Kyrkoarkiv (Husförhörslängder och församlingsböcker) för Ekby, Furuby, Vårdsberg, Boglösa och Ullstorp.
Mantalslängder 1971 och 1991 för Ekby, Furuby, Vårdsberg, Boglösa och Ullstorp.
Emigrationsutredningens arkiv
Enkätvar rörande arvssedvänjor.
Jordkommissionens arkiv
Enkätvar rörande arvssedvänjor
Arkivet för utredningen om bönders skuldsättning
Enkätvar rörande arvssedvänjor
SCB:s arkiv
Primäruppgifter till folkräkningarna 1870, 1890, 1910, 1930 och 1945

Statistiska centralbyråns arkiv

- Enheten för lantbruksregister
Primäruppgifter till lantbruksräkningarna 1971 och 1991

Tryckta källor och litteratur

- 1961 års struktur- och befolkningsutredning, 1965a, *1961 års struktur- och befolkningsutredning. Del 1, Bruknings-*

enheterna [Meddelanden från Jordbrukets utredningsinstitut 1964:5].

- 1961 års struktur- och befolkningsutredning, 1965b, *1961 års struktur- och befolkningsutredning. Del 2, Familjerna m.m., de upphörda jordbruken, sterbhus* [Meddelanden från Jordbrukets utredningsinstitut 1964:6].

Berkner, Lutz K., 1972, 'The stem family and the development cycle of the peasant household; an eighteenth century Austrian example', *American Historical Review* 77 (s. 398-418).

Bidrag till Sveriges officiella statistik. A, Befolkningsstatistik, 1907.

Brattström, Margareta, 2002, 'Samägda jordbruksfastigheter - en utvärdering av 1989 års lag', *Fastighetsrättsliga studier till minnet av Sten Hillert*, red. Margareta Brattström & Mikael Möller (s. 77-86).

Dackling, Martin, 2013, *Släktgårdens uppkomst. Jord och marknad i Skaraborg 1845-1945*.

Davidoff, Leonore, 2012, *Thicker than water: siblings and their relations, 1780-1920*.

De Haan, Henk, 1994, *In the shadow of the tree: kinship, property, and inheritance among farm families*.

Djurfeldt, Göran, 1994, *Gods och gårdar: jordbruket i sociologiskt perspektiv*.

Dribe, Martin, 2003, *Liv och rörelse: familj och flyttningar i 1800-talets svenska bondesamhälle*.

Edman, Stefan, 2008, *Erik & Sigvard: om ett liv nära jorden och djuren*.

Flygare, Iréne, 1999, *Generation och kontinuitet: familj- jordbruket i två svenska slättbygder under 1900-talet*.

Flygare, Iréne, 2008, 'Parliamentary discourses: gender and argiculture in the swedish debate in the 1940s and 1960s', *Gender regimes, citizen participation and rural restructuring*, red. Ildikó Asztalos Morell & Bettina B. Bock (s. 169-192).

Flygare, Iréne & Isacson, Maths, 2003, *Det svenska jordbrukets historia. [Band 5], Jordbruket i välfärdssamhället: 1945-2000*.

Folkräkningen den 31 december 1950. 1, Areal och folkmängd inom särskilda förvaltningsområden m.m. Tätorter, 1952.

Folk- och bostadsräkningen den 1 november 1965. 1, Folkmängd inom kommuner och församlingar samt kommunblock efter kön, ålder, civilstånd m.m., 1966.

Gasson, Ruth & Errington, Andrew, 1993, *The farm family business*.

Gaunt, David, 1983, *Familjeliv i Norden*.

Guinnare, Timothy W., 1992, 'Intergenerational transfers, emigration, and the rural irish household system', *Explorations in Economic History* 29 (s. 456-476).

Hallberg, Erik, 2013, *Havrefolket: studier i befolknings- och marknadsutveckling på Dalboslätten 1770-1930*.

Holmlund, Sofia, 2007, *Jorden vi ärvde: arvsöverlåtelse och familjestrategier på den uppländska landsbygden 1810-1930*.

Holmström, Barry, 1983, *Äganderätt och brukningsansvar: idéer och intressen i svensk jordpolitik*.

Johnson, Christopher H. & David Warren David Warren (red.), 2011, *Sibling relations and the transformations of European kinship, 1300-1900*.

Jordbruksstatistik årsbok, 1965.

- Jordkommissionen, 1921, *Redogörelse för resultatet av vissa av Jordkommissionen företagna enquêtes i jordfrågan* [Jordkommissionens betänkanden, del 3].
- Kennedy, Liam, 1991, 'Farm Succession in Modern Ireland: Elements of a theory of inheritance', *The Economic History Review* 44:3 (s. 477-499).
- Larsson, Folke, 1958, *Strukturförändringarna i jordbruket 1951-56. Areal, ägare och brukare* [Meddelanden från Jordbrukets utredningsinstitut 1958:5].
- Laslett, Peter, 1974, 'Introduction: the history of the family', *Household and family in past time*, red. Peter Laslett & Richard Wall (s. 1-73).
- Liljewall, Britt, 1995, *Bondevardag och samhällsförändring: studier i och kring västsvenska bonde dagböcker från 1800-talet*.
- Melby, Kari, Pylkkänen, Anu, Rosenbeck, Bente & Christina Carlsson Wetterberg, 2006, *Inte ett ord om kärlek: äktenskap och politik i Norden ca 1850-1930*.
- Morell, Mats, 2001, *Det svenska jordbrukets historia. Band 4, Jordbruket i industrisamhället: 1870-1945*.
- Morell, Mats, 2011, 'Böndernas jord: äga eller arrendera, ärva eller köpa', *Jordbruk och skogsbruk i Sverige sedan år 1900: studier av de areella näringarnas geografi och historia*, red. Antonson, Hans & Ulf Jansson (s. 53-69).
- Moring, Beatrice, 2003, 'Nordic family patterns and the north-west European household system', *Continuity and Change* 18 (s. 77-109).
- Netting, Robert M., 1979, 'Household dynamics in a nineteenth century Swiss village', *Journal of family history* 4 (s. 39-58).
- Numhauser-Henning, Ann, 1988, *Rätten till fäderneslandet: om jordförvärvslagen och dess funktioner mot bakgrund av jordbrukets utveckling i det svenska samhället*.
- Persson, Martin, 2008, 'Nils Wohlin och frågan om arvssed-vänjor', *Scandia* 1 (s. 37-62).
- Pollak, Robert A., 1985, 'Transaction Cost Approach to Families and Households', *Journal of Economic Literature* 23 (s. 581-608).
- Potter, Clive & Loble, Matt, 1992, 'Ageing and Succession on Family Farms: The Impact on Decision-making and Land Use', *Sociologia ruralis* 32 (s. 317-334).
- Rosén, Ulla, 1994, *Himlajord och handelsvara: ägobyten av egendom i Kumla socken 1780-1880*.
- Rosén, Ulla, 2004, *Gamla plikter och nya krav: en studie om egendom, kvinno syn och äldreomsorg i det svenska agrarsamhället 1815-1939*.
- Sabean, David Warren, Teuscher, Simon & Jon Mathieu (red.), 2007, *Kinship in Europe: approaches to long-term developments (1300-1900)*.
- Tadmor, Naomi, 2010, 'Early modern english kinship in the long run: reflections on continuity and change', *Continuity and change* 25 (s.15-48).
- Seccombe, Wally, 1995, *Millennium of family change: feudalism to capitalism in northwestern Europe*.
- SOU 1937:14, *Betänkande med förslag till vissa lagstiftningsåtgärder till motverkande av överdriven skuldsättning inom jordbruket*.
- SOU 1946:42, *Riktlinjer för den framtida jordbrukspolitiken: betänkande. Del 1*.
- SOU 1977:93, *Ny jordförvärvslag: betänkande*.
- SOU 1981:91, *Ställföreträdare för fastighetsägare i vissa fall: betänkande*.
- SOU 1983:71, *Bättre struktur i jord- och skogsbruk: betänkande*.
- SOU 1987:2, *Dödsboäggande och samägande av jordbruksfastighet m.m.: betänkande*.
- Särskilda folkräkningen 1935/36. 1, *Allmänna folkräkningen den 31 december 1935: Folkmängden kommunvis efter kön, civilstånd och större åldersgrupper. Befolkningsagglomerationer. Obefintliga*, 1937.
- Winberg, Christer, 1981, 'Familj och jord i tre västgötaskocknar: generationsskiftet bland självägande bönder', *Historisk tidskrift* 3 (s. 278-310).
- Winberg, Christer, 1985, *Grenverket: studier rörande jord, släktskapssystem och ståndsprivilegier*.
- Winberg, Christer, 2001, *Hur Västsverige blev västsvenskt*.
- Wohlin, Nils, 1910, *Faran af bondeklassens undergrävande i sammanhang med de gamla arfvejordåskådningarnas upplösning, emigrationen och bondjordens mobilisering*.
- Zernell-Durhán, Ewa, 1990, *Arvet och hemmanet: generationsstrategier i det norrländska bondesamhället 1750-1895*.

Sibling farms in rural Sweden

By Martin Dackling

Summary

This article analyses sibling farms in Sweden during the 20th century. The term *sibling farm* refers to a farm that two or more adult siblings have taken over from their parents. Although varied research themes have focused on a range of topics, this form of extended family constellation is traditionally associated with the past, whereas the smaller, nuclear family is characterized as modern. When researching modern family farming, the nuclear family invariably forms the starting point. However, a couple of Swedish studies have included examples of siblings who took over their parents' farm in the early 20th century, which does not fit with the accepted pattern. This article therefore aims to discuss the prevalence of sibling farms, what characterized them, and how they can be explained. The study draws on three sources – inheritance questionnaires from the first decades of the 20th century; various agricultural statistical reports from the 1950s; and an analysis of households in five rural parishes between 1870 and 1990.

The questionnaires record the nature of inheritance in various parts of Sweden between 1907 and 1935. At this time it became increasingly common for siblings, following the death of their parents, to take joint control of the family farm, a phenomenon recorded throughout the country. This change seems to relate to evolving marriage patterns: many heirs remained single, which questionnaires sometimes cite as the reason why heirs continued to live together under the same roof. In the 1950s statistical reports a

similar pattern emerges. At this time more than ten per cent of farms were owned by the estates of deceased persons or had been partitioned between various unmarried siblings, which was described as a growing problem for the State rationalization policy.

To deepen the analysis, households in five parishes were studied using census data. A clear chronology emerged: sibling farms were unknown in 1870, increased in number until the 1940s, but gradually declined in the latter part of the century. Until c.1945 a farm of this kind usually comprised two to four siblings; nearly all were unmarried and female and male siblings were equally common. In the latter part of the century sisters tended to disappear and a different pattern emerged wherein two brothers took joint control of a farm, and marriage became more common.

The results suggests that the sibling farm was not a past relic but a modern phenomenon with a clear chronology: an emergence, a heyday – by c.1930 numbering as many as one in five farms, and a gradual decline. One explanation for this sequence is that sibling farms provided a vital labour reserve in a phase of agricultural development when employees were becoming expensive and mechanization was not yet fully developed. The prevalence of sisters before 1950 relates to the numerous unmarried men: sisters seem to have adopted the role of the traditional housewife, becoming a form of surrogate wife. Finally, elderly parents who continued to live with their children probably exerted an influence too.

Keywords: Family farms, sibling farms, sibling relationships, unmarried siblings, land, intergenerational transfers, 20th-century Sweden

Gårdsdriften och arronderingen

– den nutida nyodlingens utgångspunkter

av Lovisa Solbär

Det nordiska jordbrukslandskapet har ursprungligen skapats av tidigare generationer genom nyodling. I skönlitteraturen avspeglas denna historiska bakgrund med röjningsmöda och nybyggaranda i romaner såsom *Ödeslotten* där en släkts historia länkas samman med nybyggarhistoria¹ eller i litterära personligheter såsom Jussi² eller Isak³, som skildras som hjältar som skapar gård och hem ur myr och skog. I Sverige avtog röjningsverksamheten efterhand successivt, i landets norra del och på Gotland senare än i den södra delen.⁴ Sedan 1950-talet har den totala åkermarksarealen i landet stadigt minskat.⁵ Idag anses jordbrukslandskapet snarast hotat av en smygande förlust av odlingsbar mark genom återplantering och igenväxning.⁶ Denna trend kan emellertid nyanseras genom att påpeka att jordbruksmark fortfarande nyodlas på landets gårdar: Nutida nyodlingar har beskrivits i nyhetsmedia,⁷ nyodlingsprojekt har studerats på lantbruk runt om i Sverige⁸ och skogsavverkning med jordbruksändamål förekommer i hela landet, med undantag för de mest urbaniserade kommunerna samt en och annan skärgårdskommun⁹. Även i Finland med snarlika odlingsförhållanden och ett samtidigt EU-inträde läggs skogsmark om med målet att skapa jordbruksmark.¹⁰ Omfattningen av den nutida nyodlingsverksamheten i Sverige är relativt okänd. Medan jordbruksstatistiken enbart innehåller uppgifter om nyodling fram till 1950-talet,¹¹ antyder lantbrukares utsagor att nyodling inte upphört under tiden därefter.¹²

Nyodlingsverksamheten har också väckt farhågor om miljörisker till följd av avskogning och

vattenavledning,¹³ vilket kan tolkas som att ursprunget till dagens kulturlandskap i röjning av skog har kommit att skymmas av de allt viktigare miljöfrågorna. Avskogning i den boreala skogen behöver studeras mera för att kunna avgöra huruvida den t.ex. är i paritet med den subtropiska och tropiska avskogningen, vars följder i form av markerosion och klimatskadlighet är välbekanta trots en i övrigt komplex orsaksbakgrund.¹⁴

Följande artikel fokuserar på den nutida nyodlingen under boreala förhållanden och syftar till att diskutera nyodlingens orsaksbakgrund utifrån ett gårdsperspektiv med fokus på genomförandet av lantbruksaktiviteter. Studien bygger på ett material från lantbruk i Sverige. Såvitt författaren kan bedöma, förekommer nyodling här i huvudsak på existerande lantbruk. Indikationer på att skogsmark röjs med målet att sälja nyproducerad jordbruksmark saknas. Vilka orsaker finns för nyodling, om den inte handlar om att anlägga en ny gård? Varför röjer lantbrukare skog för att skapa ny jordbruksmark? Vilket skogsparti väljs till nyodling? Själva röjningsarbetet underlättas idag av tekniska innovationer: När förra generationerna mödosamt åstadkom nya åkerplättar ”med spett och spade”¹⁵, sker brytning av skog och röjning av sten och stubbar idag med kraftfulla och till ändamålet specialiserade maskiner.¹⁶

I artikeln följer en kunskapsöversikt om nutida nyodling, därefter presenteras den tidsgeografiska utgångspunkten för föreliggande arbete. Tidsgeografi tillämpas i korthet så att händelser knutna till gården analyseras med avseende på tid och rum som sammanhållna dimensioner

och att gården i sin helhet tas som central utgångspunkt. Tidsgeografi har bland annat använts i studier av mobilitet och genomförandet av dagliga aktiviteter. För lantbrukets del betyder detta angreppssätt att tidsfaktorns roll i gårdsdriften kan synliggöras. I artikeln presenteras sedan studiens tillvägagångssätt och därefter ägnar den sig åt att presentera och diskutera studiens resultat och slutsatser.

Bakgrund

Svenska studier om nutida nyodling är få, vilket möjligen kan bero på att nyodlingsverksamheten på en aggregerad nivå omfattar tämligen begränsade arealer.¹⁷ Det innebär att nyodlingsverksamheten av jordbruksmark inte väger upp mot effekten av nedläggning och överföring av jordbruksmark till annan markanvändning. Nyodlingen förblir därmed osynlig på aggregerad nivå, eftersom den inte längre redovisas separat i statistiken över arealen jordbruksmark. Regionalt sett, t.ex. på Gotland,¹⁸ kan nyodlingsverksamheten dock ha större betydelse. Under senare tid har nutida nyodling under nordliga förhållanden uppmärksamats i ett antal finländska studier. I Finland har nyodlingsverksamheten under efterkrigstiden och fram till 1994 periodvis varit både uppmuntrad och begränsad.¹⁹ Sedermera krävs endast en anmälan till myndigheterna,²⁰ vilket motsvarar situationen i Sverige: Det svenska regelverket har under senaste decennier inte reglerat överföringar mellan ägoslag från skogsmark till åkermark mer än genom att kräva hänsyn till eventuellt förekommande natur- och kulturvärden.²¹

Frekvent röjning av skogsmark till åker under 2000-talet har dokumenterats från norra Österbotten,²² där den ses sammanfalla med förekomsten av många mjölkproducenter.²³ Liknande argument har förts fram i svensk nyhetsrapportering gällande nyodlande mjölkproducenter i Västerbotten: I ett inslag i de regionala TV-nyheterna frågar reportern om nedläggning av jordbruksmark, varpå den intervjuade lantbrukaren replikerar: ”Vars ligger han?”²⁴ Medan lantbrukens behov av åker och bete alltså framstår som en drivkraft bakom nyodling, pekas här också på

frågan om jordbruksmarkens lokalisering. Den aktualiseras i nyhetsinslaget genom kopplingen mellan mjölkproduktion och behovet av beten nära ladugården där mjölkningen sker.

Lantbrukens behov av mark kan generellt sett tillgodoses genom köp, arrende, eller markbyte av befintlig öppen mark, samt nyodling. Dessa förvärvstyper kan kombineras på olika sätt för att sammantaget uppnå en förbättring av gårdens struktur och funktionalitet. Dessa åtgärder (förutom markbyten) konstaterades i en omfattande finländsk studie ligga bakom den ökning av de befintliga lantbrukens åkermarksareal som observerats under 2000–2012: För merparten av ökningen stod tillköp av mark (trots höga åkermarkspriser) och arrende. Röjning av ny åkermark bidrog med en tiondedel av den observerade ökningen.²⁵ Studien indikerar alltså att nyodling utgör ett viktigt inslag i grannlandet och, givet den likhet i naturförhållanden och jordbruksnäringen som finns mellan länderna, kan detta tas som en indikation på att nyodling kan ingå i lantbrukares strategier även i Sverige.²⁶

Orsakerna bakom nyodlingsverksamheten från ett lantbrukarperspektiv har till synes enbart belysts i två finländska examensarbeten.²⁷ I dessa studier användes en enkät med förhandsbestämda svarsalternativ, vilket antyder en viss tidigare kunskap om det studerade fenomenet. I svaren fördelades motiven ’utökning av foderarealen’ och ’utökning av produktionen’, ’behov av spridningsareal för gödsel’ samt ’förbättring av fältformer’ relativt jämnt. I något mindre grad viktigt var motivet ’effektivisering av produktionen’. Ytterligare alternativ som valts av några respondenter omfattade ’förbättring av arrondering’ och ’ökning av djurantalet’ samt stormfälld skog som noterades i ett fall under ’andra orsaker’²⁸.

Tidsresursens betydelse inom areella näringar har ingått som en delaspekt i två geografiska studier med en utpräglad tidsgeografisk ansats från 1980-talet, visserligen med fokus på historiskt och även geografiskt avlägsna markanvändningssituationer. I den ena studien fann man att skiftesreformen har inneburit tidsbesparingar för en enskild lantbrukare.²⁹ Vid ett skifte lades de enskilda ägda markernas lägen om så att ett

flertal mindre åkerremсор i skilda delar av byn omfördelades till ett par större fält i närheten av ett (ofta nyskapat) brukningscentrum.³⁰ I de studerade fallen medförde den sammanhållande arronderingen av den brukade marken att geografin i lantbrukets dagliga sysslor förändrades genom kortare avstånd och mindre transporttider, vilket skapade möjligheter till att investera mer tid till nyttjandet av marken. Enstaka aspekter har betydelse för andra delar inom gårdsdriften. Detta hänger samman med att en gård betecknar en driftsenhet, dvs. att tidsåtgången för förflyttningar och markarbeten belastar samma 'pool' av tillgänglig tid. Det tidsgeografiska begreppet 'lokal ordningsficka', vilket beskrivs närmare nedan, omfattar en sådan funktionell enhet där man strävar efter att uppnå ett mål, gårdens lantbruksverksamhet, genom att resurser samordnas på ett effektivt sätt. Den andra studien med tidsgeografisk ansats demonstrerar på samma sätt sammanhanget mellan tidsåtgång, aktiviteter och lokalisering av ingående platser. Här ligger fokus på förindustriell markanvändning.³¹ Markanvändningen inom jägare-samlare kulturen, nomadiserande boskapsskötsel, den tropiska trädeskulturen och vid bevattnat jordbruk analyseras som aktivitetssystem med en inneboende logik och tidsmässig organisation. Studien finner bland annat att tillgången till tid begränsar möjligheten att tillgodogöra sig andra tillgängliga resurser.³² Det betyder att tidsbesparingar kan göra resurser mer tillgängliga. Överfört på studien kring skiftesreformen kan sägas att markresursens kapacitet kunde utnyttjas till en större grad pga. att man fick mer tid till förfogande för odlingsverksamheten. Denna tid frigjordes från den tid som förflyttningarna mellan fälten tidigare hade konsumerat. Arbetets organisation och disponering av tid och rum inom lantbruket väckte intresse i den spirande moderniseringens tid, främst av rationaliseringsskäl.³³ I dagens genomgående rationaliserade och specialiserade lantbruk bibehåller tiden givetvis sin

ekonomiska betydelse (tid är pengar, som det brukar sägas), men två ytterligare skäl gör att tiden måste ses som en resurs för bonden: Dels är människor, grödor och kreatur fortfarande beroende av fysiologiska rytmer (årstidsväxlingar, kalvning, mjölkningstider, samspel mellan väder och mognad av växter, etc.), dels förflyttas inte traktorekipaget (eller annan utrustning och människor) tidlöst mellan fälten trots ett ökande antal tillgängliga hästkrafter. Visserligen – när avstånd på några hundra meter eller ett par kilometer var betydelsefulla i 1800-talets lantbruk som baserades på oxars och hästars dragkraft³⁴ – talar lantbrukarna idag om kilometer.

Mobilitet och förlopp inom lantbruket

Studiens teoretiska ramverk bygger på tidsgeografien.³⁵ Ett tidsgeografiskt angreppssätt innebär, som tidigare nämnts, att aspekterna tid och rum analyseras som en sammanhållen enhet, vilket kan tillämpas på en mängd situationer.³⁶ Sammankopplingen mellan tid och rum har betydelse för mobilitet: Tillgänglig tid tillsammans med valt transportmedium begränsar räckvidden under en bestämd period innan man behöver vila eller återvända.³⁷ Inom lantbruket utgör förflyttningarna från gårdscentrum till enskilda fält och förflyttningarna på de enskilda fälten under

FIGUR 1. Från en traktors förarhytt dokumenterar författaren sorterade högar av flis och mull efter flisning av grenar och stubb från nyodlingen. FOTO: författaren.

markberedning och skördarbeten snarast ett medel till målet (ett slags arbetspendling!), vilket leder till att frågor kring mobilitet, räckvidd och arrondering av brukad areal aktualiseras.

Tidsgeografisk teori beskriver också *lokala ordningsfickor* med en mer eller mindre permanent rumslig och tidsmässig organisation som syftar till att stödja en viss typ av aktivitet eller en bestämd form av resursutvinning.³⁸ Lantbruket och den enskilda gården är i detta perspektiv sammansatta av ordnade platser och förlopp (ladugårdar, odlingsfält och växtföljder) med gårdshelheten som en övergripande lokal ordningsficka. Lantbrukets och gårdens lokala ordningsfickor utgör medel till målet med verksamheten, dvs. genomförandet av husdjurskötsel och växtodling. Orienteringen mot ett bestämt mål betecknas i tidsgeografisk analys som *projekt*.³⁹ Bedrivandet av lantbruksaktiviteter kan beskrivas som ett övergripande gårdsbaserat projekt. Genom skicklighet, kunskap och kontroll av ingående resurser, redskap och förlopp inom gårdens lokala ordningsficka kan målsättningen med lantbruksverksamheten uppnås. Man kan då säga att rationalisering eller modernisering av gårdsdriften leder till förändringar i delasppekter som ingår i gårdens ordningsficka och att man därigenom hoppas kunna uppnå planerade resultat och önskade mål inom gårdsprojektet.

I enlighet med ovanstående kan man också konstatera att lantbrukets organisation omfattar interaktion med flertalet förlopp med en egen inneboende logik: Förenklat kan sägas att markberedning kan göras först när snön smält och vätan försvunnit från fälten, sådd måste invänta värmen och grödan behöver ges tid att växa och mogna. Först därefter kan man skörda, men helst innan frosten. Dessa förlopp styr när lantbrukaren tidigast kan ägna sig åt bestämda markarbeten och vilka "deadline" lantbrukaren har till sitt förfogande. Lantbrukaren opererar alltså inom en mer eller mindre snäv tidsram och samtidigt gäller att lantbruksaktiviteter genomförs i en ändamålsenlig ordningsföljd på platser där nödvändiga resurser lokaliseras. Lantbrukaren blir alltså bunden i dubbel bemärkelse, både tidsmässigt och rumsligt, under

arbetet mot målet med gårdsprojektet. En ändamålsenlig sammankoppling mellan lantbrukets delasppekter och lantbrukarens fysiska närvaro blir därför till en ständigt återkommande fråga om samordning. Svårigheter med att uppnå en effektiv samordning mellan rätta personer och rätta medel på rätt platser och på rätt tid beskrivs som kopplingsrestriktioner inom tidsgeografien.⁴⁰ Mobilitetens och förloppens centrala ställning inom lantbruksverksamheten gör en tidsgeografisk ansats lämplig för en studie av motiven för nyodling på gårdsnivå.

Gårdsperspektiv på nyodling

Samhällsrelaterade nationella och globala processer och gårdsspecifika drivkrafter (varav några kan snarast betecknas som situationsbundna) inverkar på komplexa sätt på driften av ett lantbruk.⁴¹ I slutändan är det lantbruksfastigheters ägare och brukare som upprätthåller "marken" och fattar beslut om markanvändning och därmed även om landskapsförändringar.⁴² Denna studie har inriktats på motiven för lantbrukares handlingar (lantbruksaktiviteter) kopplade till nyodling. Gårdsperspektivet som studiens utgångspunkt betyder att fenomen eller förändringar i jordbrukslandskapet, såsom nyodling, placeras i ett mera omfattande sammanhang i tid och rum. I studien har intresset riktats mot gårdens totala brukade areal och dess geografiska lokalisering. Studien omfattar tio lantbruk där nyodling har genomförts under senare tid (tabell 1).⁴³ Urvalet av gårdar baseras på resultaten av en förfrågan ställd till länsstyrelser och LRF-kretsar med önskan om kontaktuppgifter till lantbrukare som sysslar med nyodling. Urvalskriterierna var mycket allmänt hållna, eftersom kunskapen om faktorer av betydelse för den nutida nyodlingen var minimal vid urvalstidpunkten. Studien är alltså explorativ så att urvalet syftade till att få tillgång till lantbruk och lantbrukare som kunde bidra till en förståelse av nutida nyodling och dess orsaker. De utvalda lantbruken ligger i Västerbottens och Västra Götalands län samt på Gotland. Gemensamt för de utvalda gårdarna är att de är lokaliserade på orter där jordarna och geomorfologin nästan undantagsvis hör till

de mera gynnsamma med hänsyn till jordbrukets förutsättningar. Alla gårdar omfattar både skogs- och jordbruksmark. I två fall röjs ett sista skogsparti omgärdat av öppet jordbrukslandskap, men i dessa gårdar ingår separat belägna skogsskiften. Urvalets storlek begränsar möjligheten att dra slutsatser om regionala skillnader eller skillnader som baseras på gårdens inriktning eller storlek. Man kan enbart konstatera att olika typer av gårdar med hänsyn till storlek, inriktning och utvecklingsfas samt lokalisering har ingått i studien, vilket kan ses som en indikation av bredden på fenomenets förekomst.

Nyodlingsprojekten och dessas orsaker studerades genom intervjuer med berörda lantbrukare, kartstudier över den geografiska fördelningen av brukad mark samt fältstudier. Målsättningen med intervjuerna var att låta lantbrukarna själva berätta om varför de nyodlar. Som intervjumetod

valdes en löst styrd tematisk intervju med teman *orsaker*, *lokalisering* och *genomförande* av ett nyodlingsprojekt inom gården. Detta byggde på antagandet att lantbrukare klargjort för sig själva skälen till nyodling (då det kräver relativt stora insatser) och skulle kunna redogöra för aspekter av betydelse med egna ord. Målsättningen var alltså att gemensamt återskapa meningen av det studerade fenomenet i ett samtal⁴⁴ och därmed vinna insikter om lantbrukarnas tänkande och handlande⁴⁵. Valet av intervjumetod motiverades även genom en önskan att inte utesluta eventuellt betydelsefulla aspekter på förhand i ett utgångsläge där kunskapen om orsaker till nutida nyodling inte kunde användas till att avgränsa studien till specifika frågeställningar. Fältstudier och ett kartunderlag⁴⁶ konkretiserade och förtydligade orsaksbilden bakom gårdens nyodlingsprojekt.⁴⁷ Fotografier användes som ett

TABELL 1. Överblick av de i studien ingående gårdarna.

Anmärkning till kolumn 'region': VB=Västerbotten; VG= Västra Götaland; G=Gotland.

Gård	Region	Areal åker/bete (arrende) (ha)	Inriktning	Odling	Skog (ha)	Nyodlingar (antal)	Nyodlad areal (ha)
1	VB	150 / 10 (100)	Nötkött (60 kor)	Vall, insådd havre	250	3	3 / 7 / 12
2	VB	250 / 0 (100)	Mjölk (120 kor); tjurkalvuppfödning	Korn, vall	160	1	8
3	VB	82 / 13 (?)	Mjölk (40 kor)	Korn, vall	400	3	6,8 totalt
4	VB	232 / 6 (128)	Mjölk (170 kor); tjurkalvuppfödning	Spannmål, vall	170		12 / 2
5	G	180 / 0 (?)	Ägg	Potatis, majs, oljeväxter, vall, spannmål	3	2	16 / 8
6	VG	378 / 0 (?)	Fläsk (3000 platser slaktsvin)	Spannmål, frövall, höstraps, åkerböna	110	3	6 totalt
7	VG	230 / 0 (20)	Fläsk (2500 platser slaktsvin); smågrisar (2000 platser)	Spannmål, potatis	30	1	7,5
8	G	177 / 3 (106)	Växtodling; nyodling på entreprenad	Spannmål, oljeväxter, rotfrukter	110	3	11 / 4 / 20
9	G	235 / 0 (95)	Växtodling	Vete, korn, raps, vall, morötter	55	2	5 / 11
10	G	99 / 0 (43)	Växtodling	Spannmål, oljeväxter	29	1	2

kompletterande anteckningssätt under fältförhållanden (figur 1) och en gårdsberättelse sammanställdes och granskades av den intervjuade. I nedanstående resultatdel redogörs i huvudsak för nyodlingsprojektens orsaker och lokalisering inom respektive gård.

Resultat: Nyodling svarar mot driftsrelaterade behov

Kartstudierna och lantbrukarnas utsagor om skälen till nyodling har lett mig till att betrakta nyodlingsprojekt som bidrag till lantbruksaktivitetens genomförande. Nyodling framstår som en resurskrävande insats som sedan leder till besparingar inom gårdsdriften. Det generella markbehov som förefaller viktig i ljuset av tidigare kunskap framstår som en drivkraft bakom nyodling och omnämns på några av de studerade gårdarna i samband med aspekter som expansion och självförsörjning med foder. Ett markbehov i sig är inte tillräckligt som motiverande orsak när arealökningen genom nyodling och avslutandet av arrenden i motsvarande storleksordning skedde samtidigt. Respondenterna förde ofta fram olika lokaliseringsaspekter antingen som kompletterande eller som väsentliga orsaker, inte sällan sammankopplade till smidigare markberedningsarbeten. I följande avsnitt behandlas aspekter som enligt studien har betydelse för ett nyodlingsbeslut. Diskussionen betonar teman som lokalisering av brukad mark, kontroll över mark och optimering av gårdsdrift, men även andra aspekter som har betydelse för gårdens effektivisering och lantbrukarnas beslut. Flera faktorer samverkade som regel i besluten om nyodling.

Ägosplittring, tid och bränsle

Ett lantbruk kan sällan omfatta enbart mark placerad omkring gårdscentrum eller inom dess omedelbara närområde. En viss grad av ägosplittring karakteriserar därför som regel en gårds lokala ordningsficka. Fragmenteringen av den brukade arealen kan efterhand komma att öka och upplevas som besvärlig från lantbrukarens perspektiv. Ägosplittring har också ansetts

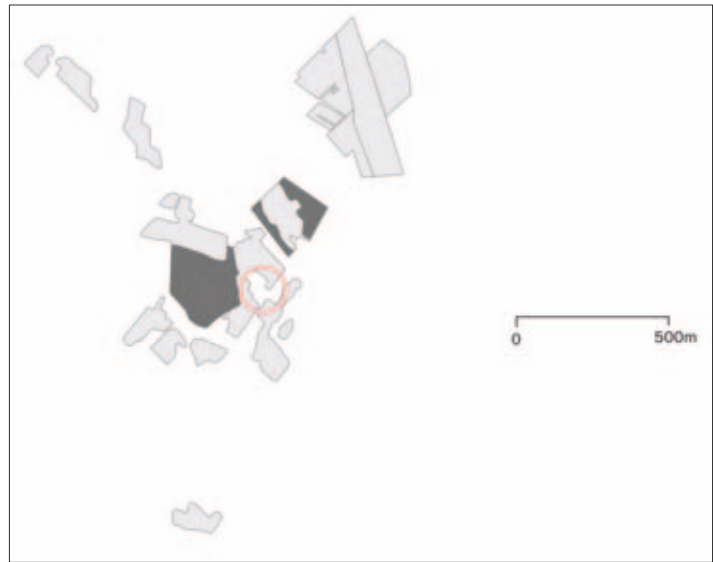
leda till ineffektivitet, vilket de historiska skiftesreformerna bland annat var ägnade att förbättra. Man kan konstatera att en splittrad arrondering återfinns i beskrivningen av 2000-talets svenska jordbruk där paralleller dras till tiden innan skiftesreformerna.⁴⁸ En sådan koppling gjordes även av en intervjuad lantbrukare som sammanfattade sin beskrivning av ömsesidiga köp och markbyten med målet är att lösa 'låsta' ägo-situationer genom att karakterisera det hela som böndernas egen skiftesreform.

Motivet eller problemet med utspridda skiften är återkommande i materialet. Genom nyodling kan spridningen inom bruksarealen minskas eller motverkas. En av de intervjuade lantbrukarna konstaterar att "man får marken där man vill [ha den] och slipper köpa något som ligger fem kilometer bort". Avstånden mellan gårdscentrum och markerna motiverar nyodling. Lantbrukets transporter gäller framför allt tyngre och därför långsamma och dyra förflyttningar med olika markberedningsredskap och för skörd och utkörning av gödsel. Med traktor överbryggas avstånd i en hastighet av 40 km/t som bäst. Kör man med tillkopplad redskap eller gödselvagn, eller bärar hem vagnar med spannmål eller höbalar, går transporten i lite långsammare takt. De fem kilometer som omnämns i citatet ovan skulle klart vara 'nära' för en mjölkbonde med nyodlingar intill ladugården (figur 2) som brukar marker så utspridda som inom en mils radie åt olika håll från gården. Han beskriver att "det [är] en del att åka till arrenden i byar runt om, [det] tar tid och bränsle", men berättar också om ett tidigare arrende om 25 ha dit han tog sig med traktorn på en timme över fyra och en halv mil. Erbjudandet hade dock lockat, då marken var stenfri och låg samlad. Hemtransport av höbalarna kunde ordnas till en rimlig kostnad med egen traktor och vagnar, per resa rymdes fyrtio balar, men det hela föll på den alltför dyrbara transporten av gödsel vart fjärde år. Den lejda föraren med lastbil tog en tusenlapp per resa och fick då med sig gödsel för endast en av de tjugofem hektaren. Nog kunde dessa komplikationer ha anat i förväg, men lantbrukaren resonerar att utlösande för arrendebeslutet var att han fick höra om en kollega som tog sig

åtta mil en väg till arrendemark. Längden på vad som anses ett 'långt' avstånd verkar relativt, inte minst i förhållande till vad andra i bygden har att övervinna. Tillgång till mark närmare gårdscentrum presenterades som motiv även på ett lantbruk med nötproduktion och ett annat med äggproduktion och motiveringarna handlade om att minska transportavstånden vid utkörning av gödsel och bärgning av foder. Vid ett och annat intervjutillfälle berättar de intervjuade om skickliga anordningar med vagnar och annat som bidrog till att minska antalet turer till fälten. Givet att man redan gjort allt för att effektivt organisera den enskilda transporten, kan transportsträckorna enbart manipuleras genom att 'flytta marken närmare' genom nyodling eller andra strategier såsom köp eller byte av mark.

Nyodling nära gårdscentrum är inte alltid en framkomlig möjlighet. En lantbrukare letade nyodlingsbar mark under ett antal år och möjligheten kom när ett parti tillräckligt plan skogsmark blev till salu i närområdet. Samtidigt bör noteras att samtliga gårdar förfogar över mer skogsmark än vad som läggs om till jordbruk. En möjlighet till köp av skogs- och jordbruksmark i anslutning till ägda jordbruksskiften, såsom fallet var för en intervjuad lantbrukare, kan liknas med en lotterivinst. Situationen var i det fallet i övrigt sådan att det fanns både ett markbehov och brist på tillgänglig mark överhuvudtaget. Markköp och nyodling var då bland de få alternativen på gården med mjölkkor där man önskade öka graden av självförsörjning med foder. Den tillköpta marken där man kom igång med två röjningar (12 ha och 2 ha) ligger inte precis intill gården, men arealen odlad mark nära gårdscentrum ökar från 25 ha till 40 ha. Utökning av arealen i sig kompletteras här genom att man inom den förvärvade marken placerade nyodlingarna så att de ansluter till sedan tidigare brukade skiften. De nya större fälten "blir rationellare att bruka", förklarade lantbrukaren.⁴⁹

Multivinstmotivet kan emellertid inte bortses ifrån i det senast skildrade fallet med nyodling: Skörden på den ursprungliga åkern blir bättre, då nyodlingen undanröjde skuggande skog och tog udden av en vindtunneffekt i landskapet. Inte nog med det, placeringen av de nyodlade

FIGUR 2. En skaltrogen, schematisk bild av en mjölkgårds brukade marker i närheten av gårdscentrum (röd cirkel). Nyodlingarna (polygoner i mörkgrått) ansluter till brukade skiften (polygoner i ljusgrått) och ökar koncentrationen av brukad mark nära ladugården. Det är fördelaktigt om lokaliseringen av betesmarker bidrar till att 'korna finns nära till hands' konstaterade den intervjuade lantbrukaren. KÄLLA: Egen tillverkning på underlag av blockkarta och geografiska data.

ytorna underlättar även för åtkomsten till fältet genom undvikande av en brant backe och körning över åkerjord. Situationsspecifika och övergripande motiv (markbehov, självförsörjning) samspelar. Ett liknande resonemang förs av en annan lantbrukare som berättar om en planerad ökning av produktionen av nötkött, en ny tillbyggnad till ladugården, smidigare djurskötsel, ökad självförsörjningsgrad, rationalisering av driften, behov av areal för gödselspridning och minskning av tid för transporter. Nyodlingarna ligger på tre ställen nära gårdscentrum och omfattar sammantaget 25 ha. Vid fokus ligger tidsbesparingar i gårdsdriften som kan uppnås genom att dels avsluta längre bort belägna arrenden, dels minska ingående transportavstånden i ett läge där antalet gödsel- och fodertransporter kommer att öka. Berättelserna som återkommer i materialet illustrerar hur lantbrukare resonerar strategiskt i komplexa banor med nyodling som en bit av pusslet med lantbruket.

De många betydelserna av ny åkermark

Nyodlingarna genomförs på egenägd mark i de studerade fallen. De intervjuade lantbrukarna framhåller en önskan om att undkomma osäkerheten i arrendeförhållanden som ”är inget man kan bygga på”, särskilt när arrendeersättningen ”bara höjdes och höjdes”. Det framhålls som en fördel att ”man slipper lägga pengar på arrenden”. Med ökande arrendekostnader och oprak-

tiskt disponerade marker, ”det gick inte att köra i en bit”, blir nyodling en attraktiv långsiktig investering. Kostnaden för nyodling uppskattas olika av de intervjuade och man kan anta att det finns regionala skillnader i hur mycket man kan vinna. En lantbrukare menade att priset för nyodlad åkermark med röjning, stubbskörd och fräsning låg vid en tredjedel av åkermarkpriserna i trakten. En annan uppskattade att man hade fått marken till halva inköpspriset inklusive nyanlagd täckdikning. I ett ytterligare fall uppskattades

FIGUR 3. En skaltrogen, schematisk bild av en större mjölkgårds hela brukade areal fördelad i skiften och de tillgängliga vägarna i området. Den svarta polygonen betecknar nyodling. Ägd jordbruksmark visas i mellangrått och arrendemark i ljusgrått. Sällan ligger brukade skiften välsamlade runt gårdscentrum. Lantbrukare har att förhålla sig till avstånd och överbrygga mil för att utföra markberedningsarbeten och transportera foder och gödsel. KÄLLA: Variant på en figur publicerad i Solbär 2014. Egen tillverkning på underlag av blockkarta och geografiska data.

FIGUR 4. En skaltrogen, schematisk bild av skogs- och jordbruksmark samt anslutande nyodling intill gårdscentrum i väster. En landsväg avbryter markerna i mitten (smalt vitt område). Söder om landsvägen är omvandling av skogsmark till åker under arbete. Formen av det ingående fältet förändras genom röjningens placering och form. Förändringen menas möjliggöra brukandet av marken på samma tid som förut trots en utökning med 8 ha, men den bidrar även till att öppna åtkomst från gårdsplanen till fältet. Lantbrukare säger sig uppleva det som besvärligt att besvara andra trafikanter med sina långsamma transporter på landsväg. KÄLLA: Egen tillverkning på underlag av blockkarta och geografiska data.

FIGUR 5. Bilden visar röjning till åkermark i fonden och längre bak, bakom fältet (jmf figur 4, fotografen står med gårdscentrum i ryggen). FOTO: författaren.

kostnaden till mellan en femtedel- och fjärdedel av åkermarkspriset beroende på värderingen av det egna arbetet. I några av dessa kalkyler ingår en gratis stubbröjning genom skogsbolag med pilotverksamhet kring stubbskörd, vilket lantbrukare inte har varit sena att utnyttja. Det beskrivs som fördelaktigt med ägd mark utan skuldsättning och med nyanlagd täckdikning, men även de idag existerande avsättningsmöjligheterna för stubbar och sten har betydelse i resonemangen.

Emellertid kan det komplexa återigen lyftas fram i detta sammanhang: Socio-ekonomiska motiv kompletteras i flera av intervjuerna genom beskrivningar av något som kunde kallas yrkesstolthet: "Tycker man som jag att det är roligt att vara bonde, då måste man ha jord att bruka. Efter allt besvär ska det vara roligt att se rapsen växa här, man har gjort något bestående, skapat någonting." En annan konstaterar att "nå't ska man ha kunnat åstadkomma" och en tredje beskriver nyodlingsmödorna som "inspirerande".

Röjning av ny åkermark beskrivs som en del i att vara bonde och ger en tillfredsställelse i sig. På motsvarande sätt har intresset tidigare pekats ut som en drivkraft inom lantbruket.⁵⁰ I några fall av nyodling beskrivs fars och farfars röjningar och man ser de egna insatserna som ett led i ett generationsövergripande projekt. Inte sällan länkas ekonomiska och lantbruksmässiga motiv ihop så att ny åker framstår med en och samma gång som ett uttryck för eget arbete, som ett led i generationsövergripande förvaltning av markerna, som en långsiktig investering och som ett sätt att öka lantbruksfastighetens värde.

Optimering av den dagliga driften

Daglig gårdsdrift innebär förflyttningar mellan gårdscentrum och brukad mark som beskrivits, men själva markberedningen utgör också ett slags transport, vilket inte är oviktigt i samband med nyodling. Vid markberedningsarbeten kan

FIGUR 6. En skaltrogen, schematisk bild av tre stora fält och anslutande nyodling som syftar till att förändra fältformerna. Lantbrukaren på denna stora gård (brukad areal 378 ha) säger sig vara nöjd med gårdsstorleken och motiverar nyodling som ett sätt att optimera markberedningsarbetet. I fallet ovan till höger åtgärdas den hackiga kanten och skuggbildning genom skog i söder som begränsade användbarheten av skiftet. Röjningen i mitten bidrog till att undanröja en vindsugga för en vindturbin som lokaliseras i det lilla vita området i mitten av bilden, men villkorades av lantbrukaren genom att få vägen omlagd så det nytillkomna fältet inte skulle ligga isolerat (vägen följer det smala vita utrymmet mellan fälten). Fallet nederst till vänster motsvarar den som visas i figur 7 och förklaras i texten. Multipla vinster förekommer ofta när det gäller nyodlingar. Fälten och röjningarna visas i sitt landskapssammanhang i Solbär 2014, s. 215. KÄLLA: Egen tillverkning på underlag av blockkarta och geografiska data.

FIGUR 7. Nyodlingens bidrag till gårdsdriften handlar ofta om manipulering av förflyttningar och avstånd. Bilden visar nyröjd mark som ansluter till åker. Längst ned till höger ligger det överlagda diket. Se text för ytterligare förklaring. FOTO: författaren.

det bli frågan om långa sträckor på fälten. En principiell beräkning visar att bearbetningen av en hektar åkermark med en två meter bred plog innebär tillryggaläggandet av en sträcka på 5 km. Hastigheten vid plöjning kan variera mellan 3–12 km/t beroende på jorden och regelbundenheten i tidigare bearbetning och därutöver tar vändningarna i slutet av plogfåran tid.⁵¹ Markbearbetning ingår i lantbruket, men tidsåtgången därvid kan manipuleras genom exempelvis bredden på redskapen och fältformerna. På stora sammanhängande fält spills mindre tid på vändningar: ”Vi vill ha raka linjer, vi vill ha en stor bit”. Separat belägna små skiften, oregelbundna fältkanter och öppna diken föranleder ’extra’ vändningar som beskrivs som ett mindre rationellt ”snurrande”.

Lägesbundna fördelar motiverar både mindre och större nyodlingar. Motivet med rationellare fältformer är svårt att avskilja från motivet med stora sammanhängande brukningsarealer. På en av de studerade gårdarna bidrar två närbelägna nyodlingar (5 ha och 11 ha) tillsammans med anslutande ägd och arrenderad mark till att skapa ett sammanhängande fält på 60 ha (i närheten av gårdscentrum), vilket lantbrukaren framhåller som viktig vinning. På en annan gård minskas engagemanget i lantbruket och man åstadkommer, genom kombinerad nyodling och bytesaffär, ett större fält tillsammans med ett anslutande, sedan fars tid arrenderade åkerskifte (sammantaget 32 ha). Det behöver inte nämnas: det hela ligger nära gården. Dagliga tidsbesparingar och undanröjande av kopplingsrestriktioner bidrar här inte till ökad produktion och ekonomiska fördelar, utan tillåter att bruka samma jord på mindre tid. På en stor driftsenhet med 120 mjölkkor och 250 ha brukad jord beskriver man fördelar för den dagliga gårdsdriften som uppkommer genom röjningen av en ”skogsplätt nära gården” om 8 ha (figur 3). Man skapar ett större skifte om totalt 22 ha, men ännu viktigare synes vara att röjningen öppnar för direkt åtkomst till fältet från gårdsplanen och undanröjer en kopplingsrestriktion. Detta leder till att skiftet bedöms kunna brukas under samma tid som tidigare, vilket lantbrukaren motiverar med ändringen av fältformen (figur 4, figur 5). Betän-

ker man tidsåtgången vid vändningar, kan detta verka som en rimlig uppskattning.

Ett ytterligare intressant exempel på lägesbundna fördelar är vad som upplevs som ett mera tillfredsställande samspel av fältformen med storleken på gödseltanken: I det här fallet avverkades skog intill ett redan stort fält och i samband med det införlivades en liten ’hörna’ i jordbruksmarken. Det nya fältets storlek motsvarar bättre mängden gödsel i gödseltanken. I samma veva skapades en ny väg och ett öppet dike lades i rör, vilket möjliggör för ekipaget med den tömda gödseltanken att lämna utan omväg över hela fältet (figur 6, figur 7).

Markernas geografi och lantbruksaktiviteterna samspelar alltså på olika sätt. Förbättring av fältformer och röjning av större skogsskiften motiveras med aspekter som kortare bearbetningstid, färre mil och mindre bränsleåtgång. Dessa förbättringar kan tolkas som undanröjande av kopplingsrestriktioner. Genom ett sådant förbättringsarbete justeras förhållandena mellan ingående resurser och begränsningar inom gårdens lokala ordningsficka mot att uppfylla målet med resurssnålare gårdsdrift, varvid tid betraktas som en av resurserna. Nyodlingsprojekt inordnas under gårdsprojektet; de kan vara del av expansion eller optimering av befintlig verksamhet eller underlätta neddragning av jordbruket inom gården.

Diskussion och slutsats

I artikeln studeras lokalisering av och orsaker till nutida nyodling på gårdsnivå. Omläggningen av skogsmark till jordbruk beskrivs av lantbrukare som en lösning i specifika situationer där viktiga delaspekter gäller gårdens generella behov såsom ökning av självförsörjning med foder samtidigt som bestämda lägesbundna faktorer också lyfts fram. De sistnämnda uppkommer genom en gynnsam placering av en röjning i förhållande till lokaliseringen av gårdscentrum och jordbruksmarkens belägenhet i övrigt. Medan mer allmänna behov inom gården antagligen kunde lösas på olika sätt, finns troligen färre alternativ vid de mera specifika, lägesbundna situationerna där man valt att nyodla. I samband med dessa

FIGUR 8. Nyodlingsarbete innebär ett antal arbetskrävande moment. Bilden visar mark efter stubbröjning där man genom fräsning kommer kunna åstadkomma en finkornig konsistens. FOTO: författaren.

förde lantbrukarna ofta fram möjligheten till tidsbesparingar, vilket spelar roll för den dagliga gårdsdriften. Förbättringar inom gårdsdriften genom optimering av lantbruksaktiviteter motsvarar den teoretiska analysen av lantbrukets samordning av rätt personer och rätta medel på rätt platser och vid rätt tid. Nyodlingsprojekt bidrar alltså på olika sätt till det övergripande lantbruksprojektet. Lägesbundna fördelar kompletterar det ekonomiska motivet som framhåller att man erhåller jordbruksmarken billigare genom att själv skapa den än genom köp.

Tidsresursens betydelse inom brukandets geografi som beskrivs av lantbrukarna, har att göra med avvägningen mellan tidsåtgång i förhållande till den 'disponibla' mängden timmar per dygn eller arbetsdag och säsong. Resultaten av studien kan alltså tolkas som att lantbrukare har en känsla för hur tid och markernas geografi samverkar i förhållande till varandra och till kapacitet och förmåga samt de i övrigt tillgängliga

resurserna. En intervjuad lantbrukare konstaterade att "det gäller att hinna och orka med allting". Begränsningar i tidsresursen gör långsiktig hushållning med tid och kraft väsentlig i en situation där man inte nödvändigtvis vill eller kan nyanställa eller har möjlighet att optimera de anställdas tidskostnad. I detta sammanhang är fallet med den gård där man drar ned på lantbruket intressant: Nyodlingen bidrar till att man vinner tid till annat genom inbesparing av tid till transporter som uppnås genom förbättrad arrondering av fälten och disponering av marken. Optimering av markberedningsarbeten verkar vara en väsentlig målsättning inom gårdsdriften på olika typer av gårdar och framstår som en viktig orsak till nyodling. I förlängningen handlar förbättrad gårdsdrift om såväl lönsamhet som lantbrukares förmåga att sköta alla ingående arbetsuppgifter (utan anställd personal eller nyanställning). Man kunde alltså karakterisera nyodling som ett bidrag till gårdens 'tidsekonomi'

FIGUR 9. Ett nyodlat fält på myrjord. Bearbetning av marken efter en svagvuxen risig skog lämnade en del 'pinnar' kvar. Under de första åren efter röjning kommer här grödor att odlas som har hög skördehöjd såsom korn. FOTO: författaren.

som är av betydelse vid sidan av att gården ekonomiskt sett går runt.

Studien pekar också på att multipla vinster kan uppnås genom att odla upp ett stycke skogsmark. I jämförelse med resultaten från ovan nämnda finländska undersökningar av orsakerna bakom nyodling⁵² beskrivs samma typ av aspekter som viktiga av de intervjuade svenska lantbrukarna. Motiven med 'utökning av foderarealen' eller 'utökning av produktionen', 'ökning av djurantalet', 'behov av spridningsareal för gödsel' som nämns i de finländska enkätstudierna hör till det mera allmänna markbehovet, medan motiven 'förbättring av fältformer', 'effektivisering av produktionen' och 'förbättring av arrondering' verkar peka på lägesbundna fördelar som uppnås genom nyodling. Markbehovet kopplas till mjölkproduktion och potatisodlingens krav på växtföljd.⁵³ Kopplingar till hushållning med tidsresursen görs dock inte i de finska examensarbetena utan diskussionen handlar om

kostnader och lönsamhet i båda studierna. Som påpekats antyder tillvägagångssättet med förhandsformulerade svarsalternativ i de finländska studierna existensen av en viss ingångskunskap om nyodlingens orsaker.

Nyodlingens orsaksbakgrund har i denna studie belysts genom att contextualisera fenomenet utifrån dess sammanhang med gården som driftsenhet. Rationalisering och effektivisering av dagens lantbruk syftar inte minst till att upprätthålla eller förbättra lönsamheten i företaget i en situation där den globala konkurrensen driver priserna för jordbruksprodukter nedåt. Lantbruksverksamheten präglas av fler maskiner och färre händer, vilket ökar trycket på den enskilde lantbrukarens förmåga att hantera frågor om samordning av resurser inom gårdens lokala ordningsficka och dennes kapacitet att återbetala lån för investeringar i större anläggningar och mera effektiva redskap. Den svenska markpolitiken har traditionellt haft en

lantbruksstruktur med lämplig gårdsstorlek och en funktionell arrondering som målsättning, samtidigt som den har strävat att bibehålla förbindelsen mellan markägande, brukande och boende på landsbygden.⁵⁴ Det betyder att man har sett att markresursen bäst vårdas genom att se till brukandets villkor och därmed gårdsprojektens behov. Den redovisade studien antyder komplikationer inom denna målsättning under senare tid, vilket kan ha sin grund i förändringar i den förda jordbrukspolitiken och den övriga markpolitiken som bidragit till ett läge där lantbruksfastigheter används till många olika syften utan koppling till jordbruk som näring samtidigt som jordbruksföretagen behöver expandera för att kunna bibehålla den ekonomiska lönsamheten, vilket i sin tur ställer stora krav på den tidsekonomiska lönsamheten.

Tack,

Författaren önskar tacka Anders Wästfelt, Kajsa Ellegård, Olof Stjernström och de anonyma granskare för kommentarer och förslag som har bidragit till att förbättra artikeln.

LOVISA SOLBÄR är fil. dr i kulturgeografi, verksam vid Institutionen för geografi och ekonomisk historia vid Umeå universitet. Hennes forskningsintressen omfattar förvaltning av naturresurser, planering av den rurala markanvändningen och *tidrummet* som ett teoretiskt synsätt för att förstå människors handlingar och dessas villkor.

lovisa.solbar@umu.se
Geografi / Samhällsvetarhuset
Umeå universitet
90 187 Umeå

Noter

- 1 Fjällstedt 1977.
- 2 Linna 1974 [1959].
- 3 Hamsun 2007 [1917].
- 4 Morell 2011; Li m.fl. 2013. Nyodling pågick med mellan elva till fjorton tusen hektar per år under det sena

1800-talet fram till ca 1890; därefter minskar den röjda arealen till att under perioden 1945–1951 sammantaget omfatta 12 634 hektar (Jordbruksverket 2011, s. 27, tabellbilaga s. 26).

- 5 Åkerarealen uppgick under perioden 1920–1950 till ca 3 790 tusen hektar (Jordbruksverket 2011). Därefter har arealen minskat med mer än 1 miljon hektar fram till 2010 (SCB 2013).
- 6 Jansson 2011a; Börjesson 2006.
- 7 Lundberg 2005; Tedestedt 2010; Sundberg 2011; Norrby 2015.
- 8 Solbär 2014.
- 9 Solbär 2011.
- 10 För hela landet uppges för perioden 2000–2011 en nyodlad åkerareal på sammanlagt 85 400 ha exkl. arealen med energigrödor på ny åkermark, vilket omfattade ca 4 % av den totala åkermarksarealen i Finland 2012 (Niskanen & Lehtonen 2014). Kässi m.fl. 2015 uppskattar att ca 34 000 ha åkermark har under perioden 2000–2012 utgått från jordbruksanvändning.
- 11 Jordbruksverket 2011, s. 27.
- 12 Solbär 2014. I sammanhanget kan noteras gällande finska Norra Österbotten noteras att intervjuade lantbrukare (15 st.) uppger att man har nyodlat vid flera tillfällen under perioden 1995–2014 (Uusitalo 2015); för samma område har den nyodlade arealen fastställts till 20 794 ha under perioden 2000–2009 (Niskanen 2013). I Mellersta Österbotten i Finland hade 20 intervjuade lantbrukare nyodlat vid några tillfällen under 2002–2011 (Jukkola 2013).
- 13 Muntligt meddelande i samband med ett besök på Länsstyrelsen på Gotland. I Finland har fortsatt röjning av organiska jordar till åkerbruk föranlett nya förslag om att utta dessa från jordbruksstöden och förbjuda nyodling (Kivimaa m.fl. 2012).
- 14 Meyfroidt m.fl. 2010; Geist & Lambin 2002; Rudel m.fl. 2005.
- 15 "Dubbla" citattecken används för citat från intervjuer med lantbrukare. I övriga fall används 'enkla' citattecken.
- 16 Solbär 2014.
- 17 Solbär 2011.
- 18 Arealen skog anmäld för röjning till jordbruksändamål åren 2009 och 2010 uppgick på Gotland till 572 ha (obearbetad data i Excel-fil daterad 2011-07-29, erhållen från Katarina Amér, Länsstyrelsen på Gotland).
- 19 Niskanen & Lehtonen 2014. Sedan 1960-talet togs till kraftiga medel för att minska ökningen av jordbruksmark pga. överproduktion, ett lagförslag 1979 med målet att begränsa nyodling drogs tillbaka (Jukkola 2013), men 1987 stiftades en lag som innebar böter vid röjning av ny mark för jordbruksändamål (Kässi m.fl. 2015).
- 20 Kässi m.fl. 2015, s. 16.
- 21 SJVFS 2006:17; muntliga meddelanden: Amér, Ringagård och Ståhlberg. Notering: För denna artikel har jag inte haft möjligheten att fördjupa regleringen gällande nyodlingsverksamhet i svensk lagstiftning bakåt i tiden.
- 22 Österbotten ligger 'mittemot' Västerbotten.
- 23 Niskanen & Lehtonen 2014.
- 24 Tedestedt 2010.
- 25 Kässi m.fl., 2015.

- 26 Solbär 2014, s. 130ff., fann indikationer av att markbyten, nyodling, markköp och arrende tillsammans utnyttjades av lantbrukarna till att förbättra gårdens struktur och funktionalitet.
- 27 Jukkola 2013; Examensarbetet omfattade 20 lantbrukare i Mellersta Österbotten som nyodlat mellan 2000–2012. Uusitalo 2015; Examensarbetet omfattade 15 lantbrukare i Norra Österbotten som nyodlat mellan 1995–2014.
- 28 Uusitalo 2015.
- 29 Pred 1986.
- 30 Helmfrid 1961; Hägerstrand 1988
- 31 Carlstein 1982.
- 32 Carlstein 1982, s. 292.
- 33 Larsson 1947.
- 34 Pred 1986.
- 35 Ellegård & Wihlborg 2001; Ellegård & Svedin 2012; Hägerstrand 1972, 2009.
- 36 T.ex. Thulin & Vilhelmson 2009; Westermark 2003; Krantz 2006.
- 37 Hägerstrand 1970; Lenntorp 1976.
- 38 Hägerstrand 1985; Ellegård 2001; Ellegård & Vilhelmson 2004; Lenntorp 2004; Krantz 2006.
- 39 Ellegård 2001. Ett kortvarigt projekt vore t.ex. att skriva ett brev (Hägerstrand 1985) och att uppfostra barnen kan beskrivas som ett mera långvarigt projekt (Krantz 2006).
- 40 Ellegård & Wihlborg 2001; Hägerstrand 1985.
- 41 Stenseke 1997, s. 90–103; Jansson & Pettersson 2011; Meyfroidt m.fl. 2013; Slätmo 2017.
- 42 Gunnarsdotter 2005; Primdahl 1999.
- 43 Anmärkning till tabell 1: Med hänsyn till anonymitet specificeras inga gårdar i resultatdiskussionen.
- 44 Cloke m.fl. 2004; Whatmore 2003; Corbin & Strauss 2008.
- 45 Longhurst 2009, s. 583.
- 46 Kartunderlaget består i schematiska kartbilder över gårdens hela brukade areal som har ritats med hjälp av geografiska data och mot underlag av "blockkartan" som används inom administrationen av jordbruksstöden och visar jordbruksblock ritade med linjer och märkta med blocknummer mot bakgrund av en flygfotografi i färg. Kartans skala är 1:5000. De schematiska figurerna i artikeln följer redovisningen av skiften i blockkartan och i är tillverkade med kartritningsmjukvara.
- 47 Jmf Setten 2002 och Riley & Harvey 2007, vilka hänvisar till artefaktens och fältpromenaders stödande verkan vid intervjustudier.
- 48 Flygare 2011a, s. 84. I en finländsk studie över arronderingen av mjölkgårdars brukade areal fann man att ingående avstånden ökat under 2000-talet (Niskanen & Lehtonen 2014).
- 49 Välkänt är att modernt lantbruk strävar efter vad som beskrivs som rationella ytor, vilket motsvaras av stora fält med rätta sidor, fenomenet förstås som ett uttryck av jordbrukets storleksrationalisering under senare decennier (Ihse 2005, s. 278 f.; Jansson 2011b).
- 50 Slätmo 2017.
- 51 Hagenvall & Gunnarsson 2008.
- 52 Jukkola 2013; Uusitalo 2015.
- 53 Jukkola 2013.
- 54 SOU 2001:38; Flygare 2011b; Gunnarsson, intervju.

Käll- och litteraturförteckning

Otryckta källor

- Amér, Katarina, administratör vid Länsstyrelsen i Gotlands län. Muntligt meddelande (juni 2011).
- Gunnarsson, Sven, fastighetsrättslig expert vid Lantmäteriverket, Malmö. Intervju (2009-12-21).
- Ringagård, Jörgen, administratör vid Skogsstyrelsen, Jönköping. Muntliga meddelanden (sept. 2010, dec. 2010).
- Ståhlberg, David, forskare vid Jordbruksverket. Muntligt meddelande (aug. 2011).
- Tedestedt, Robert, 2010, "Nu odlar bönderna nya marker – Tomas bryter ny åker nära sin gård." SVT Västerbotensnytt (2010-10-25).

Tryckta källor och litteratur

- Börjesson, Agneta, 2006, "Exploatering av jordbruksmark vid bebyggelse- och vägutbyggnad", *Rapport 2006:31*. Jordbruksverket.
- Carlstein, Tommy, 1982, *Time Resources, Society and Ecology. On the capacity for human interaction in space and time*. Volume I, Preindustrial Societies.
- Cloke, Paul, Ian Cook, Philip Crang, Mark Goodwin, Joe Painter & Chris Philo, 2004, *Practising human geography*.
- Corbin, Juliet M. & Anselm Strauss, 2008, *Basics of Qualitative Research* (3:e uppl.).
- Ellegård, Kajsa, 2001, "Att hitta system i den välkända vardagen. En tankram för studier av vardagens aktivitetsmönster och projekt", i Kajsa Ellegård & Elin Wihlborg (red.), *Fånga vardagen. Ett tvärvetenskapligt perspektiv* (s. 41–66).
- Ellegård, Kajsa & Uno Svedin, 2012, "Torsten Hägerstrand's time-geography as the cradle of the activity approach in transport geography", *Journal of Transport Geography* 23 (s. 17–25).
- Ellegård, Kajsa & Bertil Vilhelmson, 2004, "Home as a pocket of local order: Everyday activities and the friction of distance", *Geografiska Annaler* 86b(4) (s. 281–296).
- Ellegård, Kajsa & Elin Wihlborg, 2001, "Metoder för att studera och analysera vardagen", i Kajsa Ellegård & Elin Wihlborg (red.), *Fånga vardagen. Ett tvärvetenskapligt perspektiv* (s. 13–26).
- Fjällstedt, Linnéa, 1977, *Ödeslotten*.
- Flygare, Irene, 2011a, "Jordbrukets struktur", i Ulf Jansson (red.), *Sveriges Nationalatlas: Jordbruk och skogsbruk i Sverige sedan år 1900 – en kartografisk beskrivning* (s. 58–69).
- Flygare, Irene, 2011b, "Swedish smallholdings: an enduring element of the countryside", i Hans Antonson & Ulf Jansson (red.), *Agriculture and forestry in Sweden since 1900* (s. 74–92).
- Geist, Helmut & Eric Lambin, 2002, "Proximate Causes and Underlying Driving Forces of Tropical Deforestation", *Bioscience* 52 (2) (s. 143–150).
- Gunnarsdotter, Yvonne, 2005, *Från arbetsgemenskap till fritidsgemenskap. Den svenska landsbygdens omvandling ur Locknevis perspektiv*.
- Hagenvall, Nils & Anders Gunnarsson, 2008, "Kostnader

- för jordbearbetning & sådd", examensarbete inom Lantmästarprogrammet. [http://ex-epsilon.slu.se/2917/\(2016-02-24\)](http://ex-epsilon.slu.se/2917/(2016-02-24)).
- Hamsun, Knut, 2007 [1917], *Growth of the Soil*. (övers. S. Lyngstad).
- Helmfrid, Staffan, 1961, "The storskifte, enskifte and laga skifte in Sweden: general features", *Geografiska Annaler* 43(1/2).
- Hägerstrand, Torsten, 1972, "Om en konsistens, individorienterad samhällsbeskrivning för framtidsstudiebruk", *Att välja framtid*. SOU 1972:59.
- Hägerstrand, Torsten, 1985, "Time-geography: Focus on the Corporeality of Man, Society and Environment", *The Science and Praxis of Complexity* (s. 193-216).
- Hägerstrand, Torsten, 1988, "Krafter som format det svenska kulturlandskapet", Bostadsdepartementet, *Ds* 1988:35 (s. 16-55).
- Hägerstrand, Torsten, 2009, *Tillvaroväven*, red. Kajsa Ellegård & Uno Svedin.
- Ihse, Margareta, 2005, "Från vått till torrt & från smått till stort - förändringar i odlingssystem & landskap de senaste hundra åren", i Ulf Jansson & Erland Märald (red.), *Bruka, odla, hävda. Odlingssystem & uthålligt jordbruk under 400 år* (s. 263-293).
- Jansson, Ulf, 2011a, "Markanvändning", i Ulf Jansson (red.), *Sveriges Nationalatlas: Jordbruk och skogsbruk i Sverige sedan år 1900 - en kartografisk beskrivning* (s. 22-35).
- Jansson, Ulf, 2011b, "Agrarlandskapets detaljer: från värdefull jordbruksproduktion till värdesatta objekt", i Hans Antonsson & Ulf Jansson (red.), *Jordbruk och skogsbruk i Sverige sedan år 1900* (s. 254-266).
- Jansson, Ulf & Ronny Pettersson, 2011, "Jord- och skogsbruk i snabb förändring", i Ulf Jansson (red.), *Sveriges Nationalatlas: Jordbruk och skogsbruk i Sverige sedan år 1900 - en kartografisk beskrivning* (s. 6-7).
- Jordbruksverket, 2011, *Jordbruket i siffror: åren 1866-2007*.
- Jukkola, Jussi, 2013, *Research on field area changes in Kokkola region 2003-2011*. Bachelor's Thesis. Agriculture and Rural Industries, Häme University of Applied Sciences. http://www.theseus.fi/bitstream/handle/10024/61520/jussi_jukkola.pdf?sequence=1 (2016-11-15). På finska.
- Kivimaa, Paula, Suvi Huttunen, Mikael Hildén, Jani Laturi, Heikki Lehtonen, Johanna Pohjola, Jussi Uusivuori & Yrjö Virtanen, 2012, "Coherence between Climate Policy and Other Socio-Policies", *Suomen Ympäristö* 34. På finska.
- Krantz, Helena, 2006, "Household routines - A time-space issue: A theoretical approach applied on the case of water and sanitation", *Applied Geography* 26 (s. 227-241).
- Kässi, Pellervo, Olli Niskanen & Heikki Lehtonen, 2015, "Pellonhankinnan vaihtoehtot, kustannukset ja peltoomarkkinoiden toimivuus", *Luonnonvara- ja biotalouden tutkimus* 30.
- Larsson, Folke Gerhard, 1947, *Inflytandet av avståndet från bruksningscentrum till inägojorden på arbetsbehov, driftsformer & driftresultat*.
- Lenntorp, Bo, 1976, "Paths in space-time environments: a time-geographic study of movement possibilities of individuals", *Lund Studies in geography, serie B*.
- Lenntorp, Bo, 2004, "Path, prism, project, pocket and population: an introduction", *Geografiska Annaler* 86b(4) (s. 223-226).
- Li, Bei-Bei, Ulf Jansson, Yu Ye & Mats Widgren, 2013, "The spatial and temporal change of cropland in the Scandinavian Peninsula during 1875-1999", *Regional Environmental Change* 13 (s. 1325-1336).
- Linna, Väinö, 1974 [1959], *Täällä Pohjantähden alla*.
- Longhurst, Robyn, 2009, "Interviews: In-Depth, Semi-Structured", i Kitchin, Rob & Nigel Thrift (red.), *International Encyclopedia of Human Geography* (s. 580-584).
- Lundberg, Marie, 2005, "Kraftfull nyodling på 2000-talet", *Norrbottnens landsbygd* 5 (s. 10).
- Meyfroidt, Patrick, Eric F. Lambin, Karl-Heinz Erb & Thomas W. Hertel, 2013, "Globalization of land use: distant drivers of land change and geographic displacement of land use", *Current Opinion in Environmental Sustainability* 5 (s. 438-444).
- Meyfroidt, Patrick, Thomas K. Rudel & Eric F. Lambin, 2010, "Forest transitions, trade, and the global displacement of land use", *PNAS* 107 (49) (s. 20917-20922).
- Morell, Mats, 2011, "Produktionen på åker och i trädgård", i Ulf Jansson (red.), *Sveriges Nationalatlas: Jordbruk och skogsbruk i Sverige sedan år 1900 - en kartografisk beskrivning* (s. 70-85).
- Niskanen, Olli, 2013, "Pellonraivaus ja cloperaisten maiden viljelykäytännöt", *MTT Agrifood Research Finland, presentation* 26.11.2013 <http://www.metla.fi/hanke/7515/pdf/Niskanen-Pellonraivaus-cloperaisten-maiden-viljely-kaytannot.pdf> (2016-11-24).
- Niskanen, Olli & Eeva Lehtonen, 2014, "Development of parcel structure and clearing of new fields in Finland in the 2000s", *Report 150, MTT Agrifood Research Finland*. På finska.
- Norrby, Nils-Erik, 2015, "Förvandlingen. Andreas låter sin skogsmark bli åker", *Land Skogsland* 20 (2015-05-08).
- Pred, Allan, 1986, "Place, practice and structure. Social and spatial transformation in Southern Sweden: 1750-1850.
- Primdahl, Jørgen, 1999, "Agricultural landscapes as places of production and for living in owner's versus producer's decision-making and the implications for planning", *Landscape and Urban Planning* 46 (s. 143-150).
- Primdahl, Jørgen & Lone Kristensen, 2011, "The farmer as a landscape manager: Management roles and change patterns in a Danish region", *Geografisk Tidsskrift* 111(2) (s. 107-116).
- Riley, Mark & David Harvey, 2007, "Oral histories, farm practice and uncovering meaning in the countryside", *Social and Cultural Geography* 8(3) (s. 391-415).
- Rudel, Thomas K., Oliver T. Coomes, Emilio Moran, Frederic Achard, Arild Angelsen, Jianchu Xu & Eric Lambin, 2005, "Forest transitions: towards a global understanding of land use change", *Global Environmental Change* 15 (s. 23-31).
- SCB, 2013, *Markanvändningen i Sverige*, 6:e uppl., Sveriges Officiella Statistik.
- Setten, Gunhild, 2002, *Bonden og landskapet. Historier om natursyn, praksis og moral i det jerske landskapet*.
- SJVES 2006:17. Föreskrifter om ändring i Statens jordbruksverks föreskrifter (SJVFS 1999:119) om hänsyn till natur & kulturvärden i jordbruket. Ändringar följda tills 2013-04-22.

- Slätmo, Elin, 2017, "Challenges in agricultural land management. A Scandinavian perspective on contextual variations and farmers' room to manoeuvre", i Head, Lesley, Katarina Salzman, Gunhild Setten & Marie Stenseke (red.), *Nature, Temporality and Environmental Management* (s. 169-185).
- Solbär, Lovisa, 2011, "Nyodling i Sverige under 2000-talet. Förekomst & orsaker - en preliminär analys", *Rapporter & notiser* 172. Lunds universitet, Institutionen för kulturgeografi och ekonomisk geografi.
- Solbär, Lovisa, 2014, *Anthropogenic Open Land in Boreal Landscapes. Investigations into the Creation and Maintenance of Arable Fields on Swedish Farms*.
- SOU 2001:38. Ägande och struktur inom jord och skog. *Statens Offentliga Utredningar*. <http://www.notisum.se/Pub/default.aspx?pageid=177&refid=SOU&span=2001&parent=300> (2013-04-22).
- Stenseke, Marie, 1997, *Bonden och landskapet. Ägares och brukares relationer till markerna och förutsättningarna till en uthållig markanvändning*.
- Sundberg, Kajsa, 2011, "Här växer nya åkrar fram." *Gotlands Allehanda* (2011-09-02).
- Thulin, Eva & Bertil Vilhelmson, 2009, "Rörlighetsstrategier i förändring: Virtualiseringen av ungdomars användning av tid & rum", *Svensk Geografisk Årsbok* 85 (s. 97-116).
- Uusitalo, Jaakko, 2015, *New field clearances in the provinces of North Ostrobothnia during EU-period*. Thesis. School of Food and Agriculture, Seinäjoki University of Applied Sciences. http://theseus32-kk.lib.helsinki.fi/bitstream/handle/10024/90833/Uusitalo_Jaakko.pdf?sequence=1 (2016-11-15). På finska.
- Westermarck, Åsa, 2003, *Informal livelihoods: Women's biographies and reflections about everyday life: a timegeographic analysis in urban Colombia*.
- Whatmore, Sarah, 2003, "Generating materials", i Michael Pryke, Gillian Rose & Sarah Whatmore (red.), *Using Social Theory* (s. 89-104).

Farming and farmland configuration: recent forest clearance on farms in Sweden

By Lovisa Solbär

Summary

The Fennoscandian agricultural landscape has its origins in the land reclaimed by earlier generations. Yet forest is still being cleared for agriculture today, albeit no longer to establish new farms. A number of cases of forest clearance have been described on Swedish and Finnish farms. This article aims to shed light on forest clearance today and analyses the location of clearings based on case studies of ten farms using a time-geographic approach. The source material consists of interviews with farmers, which have been analysed time-geographically, complemented by field trips to clearings and by mapping cleared farmland. A general reason for forest clearance on farms is the need for land. Clearing forest is cheaper than buying existing

land, but it also allows a farmer to choose the position of the clearing and, thus, the location of new land in relation to existing farmland and the farm centre. Interviewees also pointed out the additional aspect of timesaving. The favourability of certain locations often relates to land-management time consumption. The resource of time is as important to farming as other resources. Distances between fields and the farm centre, as well as on-field distances, are equally important as time consumed by transport and cultivation. By decreasing distances in various ways, forest clearance allows farmers to save time in daily farm management. Sometimes, given topographic constraints, clearance may be the only way to obtain more land.

Keywords: Forest clearance, land-use change, land-use decision making, boreal landscapes, time-geography, Sweden, Fennoscandia

De ”levande” generalplanerna:

en studie av de informella planernas betydelse,
med den stadsnära landsbygden som exempel

av Mattias Quiström

Den fysiska planeringen har påverkat den urbana och peri-urbana markanvändningen i Sverige i årtionden. För städer och stadsnära landsbygd går det att återfinna flera generationer av översiktsplaner, inventeringar, policydokument och strategier som sammantaget har inverkat på debatten om landskapet, och på markanvändningen i sig.¹ Den tidigare planeringen lever till vissa delar vidare, inte bara i den byggda miljö som formats av planen utan även genom att de påverkat efterföljande planer och styrdokument av olika slag. Den som vill förstå landskapets utveckling och dess historia bör därför inte bara studera de fysiska förändringarna, utan även ägna områdets planeringshistoria en tanke.

Ett av de styrinstrument med vars hjälp landskapet har formats är generalplanen. Även om begreppet generalplan har använts tidigare så var det med 1947 års Byggnadslag som generalplan introducerades som ett formellt styrinstrument i kommunal planering.² Kort efter det påbörjade ett stort antal kommuner arbetet med en generalplan. En artikel i tidskriften *Plan* 1953 uppger att 27% av kommunerna hade en plan eller hade påbörjat arbetet med att ta fram en generalplan, enligt uppgifter från länsarkitekterna.³ Fem år senare hade 35% av landets kommuner en generalplan.⁴ Statistiken är dock osäker. Folkedotter påpekar att Byggnadsstyrelsens register över insända generalplaner ger en betydligt lägre siffra än den nyss nämnda eftersom: ”planerna sändes in till byggnadsstyrelsen i ett sent skede eller inte alls”⁵, trots att 1947 års Byggnadsstadga föreskrev att såväl förslag som antagna planer

skulle skickas till Byggnadsstyrelsen.⁶ Hennes försiktiga slutsats är att generalplaner var en ovanlig företeelse kring 1950 blev ”mer vardagligt och rutinbetonat” under 1960-talet och att så gott som alla kommuner hade en översiktlig plan under 1970-talet.⁷ Även landskommuner bedrev generalplanering: 1953 hade 80 landskommuner redan en generalplan och i ytterligare 56 kommuner pågick arbetet.⁸ Generalplaner kom att upprättas fram till 1987, då översiktsplanen tog över dess funktion i Plan och bygglagen. Efter fyra decennier med generalplanering kan vi räkna med att så gott som alla dagens kommuner kan stoltsera med en eller flera generalplaner, om än främst för tätorterna. Och även om andra plandokument, till exempel stadsplaner och utomplansbestämmelser, är äldre, så är det ändå troligt att en generalplan från 1950- eller 1960-talet är den första mer heltäckande källan om ambitionerna för den fysiska planeringen i de flesta köpingar och mindre städer. Generalplanens förmåga att ge en överblick över orten (av dess demografi, trafik, bebyggelse, arbetstillfällen m.m.) lyfts ofta fram i förordet till planerna som en av deras stora förtjänster, och vi kan anta att denna överblick i sin tur har bidragit till att forma bilden av kommunen bland politiker och inom den kommunala planeringen. Här finns en outnyttjad källa till visioner som, åtminstone delvis, legat till grund för kommunens utveckling. Trots det har mycket lite skrivits om generalplaneringens betydelse, och om generalplanernas historia bortom storstäderna.⁹

En orsak till att dessa dokument har fått begränsad uppmärksamhet är att deras ställning

FIGUR 1. Översiktsplan för Anderslövs samhälle (Hjalmarsson och Holm 1956). Plandokumentet, med 40 sidor text och 9 illustrationer, är ett exempel på de generalplaner som utarbetades för mindre orter under 1950-talet.

som styrdokument är långt ifrån självklar. Följande uppsats vill bidra till en ökad förståelse för generalplaneringens roll, med särskilt fokus på de små orternas planering och deras hantering av landsbygden. Det är de första femton årens tillämpning som har studerats. Uppsatsen bidrar främst med en diskussion om planens betydelse för den samtida planeringen, och belyser och diskuterar landsbygdens ställning i dokumenten.

Studien påbörjades hösten 2009 med en genomgång av serie GXIV i Lantmäteriets arkiv i Malmö. Övriga serier hade redan flyttats till Lantmäteriets nuvarande centrala arkiv, och kvar inför flytten fanns bara enstaka dokument och annat skräp vars öde ännu inte hade avgjorts. Serie GXIV stod för "Ej fastställda eller antagna planer", vilket visade sig i innehålla ca 40 akter

med generalplaner från mitten av 1950-talet och tjugo år framåt. Serien är långt ifrån fullständig, och dess akter är av mycket varierande karaktär: vissa generalplaner är tidiga utkast, andra omfattande, påkostade och färdigtryckta rapporter. Trots spretigheten och ofullständigheten gav dokumenten en inblick i länets planeringshistoria bortom de stora städerna som jag inte fått någon annan stans (figur 1 ger ett exempel). Samtidigt gav det upphov till en fråga: var det en samling havererade dokument som jag gick igenom eller hade de en gång i tiden gett vägledning åt politiker och planerare? Efter det har jag i samband med andra planeringshistoriska studier även sökt efter generalplaner och en debatt om generalplanering på flera håll: i kommunarkiv, i Byggsstyrelsens och Länsarkitektens arkiv,

och i samtida tidskrifter och andra publikationer, inte minst i tryckta generalplaner. Det har gett en förståelse för generalplaneringen utifrån en källpluralistisk ansats. Delar av det materialet presenteras nedan, men av nödvändighet utifrån ett mer avgränsat tema.

Värdet av en informell plan

Generalplanerna torde i stor utsträckning komma att bli allenast översiktsplaner och sålunda icke vara förenade med rättsverkningar. Tillräckliga skäl att föreskriva att generalplan skall bli obligatorisk upprättas för alla kommuner har icke ansetts föreligga.¹⁰

Det finns ett skäl till varför så många generalplaner återfinns i Lantmäteriets serie med ej antagna planer, och varför de inte sändes in till Byggnadsstyrelsen. 1947 års byggnadslag erbjöd två alternativ: antingen *antogs* planen av Kommunfullmäktige, eller så *fastställdes* den (efter antagandet), av Kungl. Maj:t för städer och av Länsstyrelsen för landskommuner.¹¹ Ett fastställande innebar att planen var juridiskt bindande, vilket i sin tur kunde leda till att kommunen behövde lösa in mark: därmed var ett fastställande i de allra flesta fall i praktiken en omöjlighet. 1957 blev en plan för Eskilstuna den första generalplanen att fastställas: fastställandet gällde dock endast huvudvägnätets framtida sträckningar.¹² Om generalplanen endast antogs av Kommunfullmäktige (vilket skedde efter utställelse och samråd med Länsstyrelsen) fick planen status som ett rådgivande dokument. Men varför skulle generalplan behöva antas av Kommunfullmäktige för att vara rådgivande i den vardagliga planeringen? En oantagen plan kunde informera planarbetet på samma vis, och tack vare sin informella status betraktas som ett "levande" dokument. En sammanställning av generalplaner i *Plan* 1953 pekar på en sådan utveckling: av 118 färdigställda planer hade endast 8 antagits av Kommunfullmäktige.¹³

Berglund betonar den stora skillnaden mellan "de schematiska och ofta orealistiska visionerna för fortsatt utveckling under 1950- och 60-talen och dagens framtidsbilder med bättre förankring i en komplex verklighet".¹⁴ I enlighet med hennes skildring borde generalplanerna ha

haft en begränsad praktisk tillämpning. Christianssons mikrostudie av hur två generalplaner kom att efterlevas ger däremot en annan bild av generalplanens betydelse.¹⁵ Christiansson konstaterar att Bjuvs generalplan från 1958 diskuterades i kommunalfullmäktige men aldrig kom att antas, men att detta inte tycks ha haft någon betydelse för efterlevnaden. Den andra studerade planen, för Olofström, antogs 1954. Christiansson bjuder på en noggrann rumslig analys av överensstämmelsen mellan planen och byggelsen ett drygt decennium senare, och drar slutsatsen att de till stora delar hade följts, även om markägandet spelade en avgörande roll för kommunens förmåga att leva upp till planen.

Men vad innebär det att efterleva en plan? Rudberg skriver att:

Efterkrigstidens generalplaner hade i hög grad blivit planernas illustrerade framtidsvisioner, ofta så statiska att kommunerna i praktiken hade alltför lite användning av dem. /.../ Givetvis fanns många exempel på motsatsen, där en rullande planering, dvs förnyelse av generalplanerna med jämna mellanrum, höll planerna aktuella. Men ofta blev de expertprodukter alltför långt från den kommunala, politiska verkligheten.¹⁶

Påståendet ställer frågan om utvärdering på sin spets. En plan som följts till punkt och pricka kan alltså avfärdas på grund av att den är statisk – medan den levande planen (som Rudberg förordar) kan avfärdas av andra för att inte ha uppfyllts, eller på grundval av att den behövde uppdateras så snart efter dess tillkomst.

Diskussionen om statiska kontra levande planer fördes redan på 1950-talet. Vid Länsarkitekternas årliga möte 1953 fick deltagarna en översikt över antagna och icke antagna generalplaner, troligen samma lista som refereras i tidskriften *Plan* detta år. Listan gav upphov till en diskussion där professor Uno Åhrén begärde ordet:

Det har blivit modernt på sista tiden att planläggningen skall vara smidig, och det är naturligtvis utomordentligt viktigt – tidigare har vi kanske varit lite för stela många gånger – men jag tycker man på vissa håll ser tecken på att vilja gå in för litet för stor smidighet och lossa litet för mycket på fasthet i planeringen. Man går så långt i smidighet, att jag befärar att man kan hamna i den löslighet igen, som lagstiftningen och hela planeringssystemet velat befria oss ifrån. ... Jag tror det vore olyckligt, om

städerna gick in för att inte anta sina generalplaner – jag talar inte om fastställelsen, ty det kan ju vara riktigt att inte fastställa dem, Jag tror att det är ofantligt viktigt för en kommunal representation att ställas inför tvånget att anta en plan och verkligen komma in i plantänkandet.¹⁷

Åhrén hade tidigare skrivit om "levande planläggning" och hävdad att "en effektiv plan måste vara *dynamisk* – den skall stå i ständig kontakt med samhällets liv" men att "En fast och bestämd stomme i planen måste alltid bibehållas".¹⁸ Samtliga använda begrepp öppnar upp för tolkningar, och Åhrén påpekar också att vad detta innebär måste konkretiseras i de enskilda fallen.¹⁹ Frihet och fasthet är i högsta grad relativa begrepp och det är alltför lätt att läsa in dagens planering i detta sammanhang, och betydligt svårare att avväga vad Åhrén ansåg vara lösligt respektive fast. Vid samma möte framförde länssarkitekt Lundgren en annan förklaring till varför så få planer hade antagits. Skälet, menar Lundgren, är att regionplanearbetet hamnat på efterkälken:

Under sådana förhållanden kan kommunerna anse det riktigt att inte låsa planerna förrän man varit i tillfälle att pröva dem och jämföra dem med de riktlinjer som kan dras upp under regionplanearbetet. Man har ju alltid lättare att jämka en plan som inte är antagen.²⁰

Samspelet med regionalplaneringen kommer att illustreras nedan, i fallet Svedala. Men väntan på regionplaneringen räcker inte som förklaring. Intressant nog pekar Axel Nilsson i förordet till Olofströms generalplan på en annan förståelse av planens betydelse än vad Christiansson utvärdering av den planen utgår ifrån;

Föreliggande generalplaneutredning har för Olofströms del visat sig bli ett i köpingen tidigare saknat forum där såväl aktuella som framtida frågor rörande samhället beträffande planläggning, investeringar i byggnader och gemensamma anläggningar etc. tagits upp till debatt.²¹

Planeringsprocessen och dialogen, inte minst förankrandet av planförslaget hos myndigheter, ansågs alltså ha ett egenvärde. Pettersson illustrerar denna strävan efter förankring med ett citat från en Vägdirektör från 1950-talet:

Planeringsarbetet på landsbygden och för dess tätorter har ... avsevärt vidgats. Förslag om nya vägar och omläggning av de nuvarande framföres härvid på löpande band. Jag tänker då på alla dessa planer av olika slag, åt vilka vägförvaltningarna under senare år fått mycken

tid till granskning ur trafik- och vägtekniska synpunkter. Detta gäller inte bara stadsplaner och byggnadsplaner, utan även generalplaner och regionplaner... Otaliga och långvariga är de samråd, som under detta arbete äger rum mellan vägförvaltningens tjänstemän, kommunerna, planförfattare och andra plangranskande myndigheter.²²

Pettersson menar att dessa samråd var ett utslag av vägväsendets centralisering, vilket medförde att informella möten inte längre dög utan formella samråd behövdes. Samtidigt ger citatet uttryck för ett förankringsarbete, vars värde är oberoende av generalplanens formella status. Betydelsen av denna samordning betonas i flera planer, till exempel Malmö, Landskrona och Skurup.²³ Inte minst är det samordningen med statliga myndigheters arbete som betonas. Denna aspekt är kanske lätt att ta förgiven idag.

Skurups preliminära generalplan

För att avgöra om ett plandokument har varit inflytelserikt eller inte räcker det inte med att studera deras formella status. Det är snarare planernas förankring i den vardagliga planeringen som är avgörande. Med förankring avses här inte bara politisk förankring, utan i ett vidare perspektiv hur kommande planer har ankrats vid denna plan.

Ett exempel på detta kan ges från Skurups köping, utifrån studier av protokoll från Byggnadsnämnden och Kommunalfullmäktige, samt studier av generalplanen och efterföljande stadsplaner. 1960 fattade kommunfullmäktige i Skurups köping beslut om att upprätta en generalplan.²⁴ I ett senare plandokument för kommunen²⁵ hävdas att arbetet igångsattes efter en stagnation i ortens expansion, som ett sätt att få fart på byggandet. Köpingens generalplankommitté kom att delegera uppdraget till en av de ledande konsultfirmorna på området: Vattenbyggnadsbyrån. Ett förslag diskuterades (och godkändes) i Byggnadsnämnden i mars 1963 (se figur 2). I april 1964 rekommenderar Kommunalfullmäktige att Kommunalfullmäktige antar generalplanen. En månad senare antar Byggnadsnämnden generalplanen och ger kommunalingenjören i uppdrag att ställa ut förslaget "i laga ordning."²⁶ Därefter borde alltså Kommunalfullmäktige anta

FIGUR 2. Skurups preliminära generalplan 1963. Planen kom, trots dess informella status, att ges en viktig roll i den kommunala planeringen. Vattenbyggnadsbyrån (1963), renritad av Jens Bengtsson.

planen – vilket inte sker.²⁷ Kanske är det strävan efter en levande plan som är orsaken. Ett protokoll från kommunens Generalplanekommitté i samband med arbetets slutförande, summerar planens roll:

Vattenbyggnadsbyrån har med kommitterades goda minne eftersträvat en "levande" generalplan, d.v.s. en planering, som i stort vägleder om samhällets förutsättningar och möjligheter och bildar en ram för *kommunalt handlande utan att vara bindande i detaljer*.²⁸

Den "levande" planens roll slås dessutom fast i dess inledning, där värdet av generalplanen och dess inventeringar diskuteras:

Mot bakgrund av den gjorda generalplaneutredningen har kommunala och statliga organ lättare att bedöma uppkommande detaljplaneproblem, ... och att överväga, huruvida ett tidigare handlingsprogram bör revideras i den mån förutsättningarna förändrats. Så utnyttjad kommer generalplanen att alltid stå i blickpunkten för det kommunala handlandet och blir därigenom en "levande" generalplan.²⁹

Utgångspunkten är inte unik för Skurup. Citatet är identiskt med vad som skrivs i en tidigare generalplan (för Burlövs kommun) som Vattenbyggnadsbyrån producerat, och som också finns bifogad i Skurups planeringsarkiv, troligen som en förebild.³⁰

Skurups generalplan är ett exempel på de abstrakta, modernistiska, planer som så ofta upprättades vid denna tid (se figur 3). Här är informationen om landskapet mycket begränsad, och det är snarast dess konsekvenser (och dess tystnader om diverse aspekter av landskapet) som blir intressant att diskutera. Till exempel uppvisar planen en mycket otydlig gräns mellan stad och land, och befintlig landsbygd behandlas som ett vitt papper. Christiansson hävdar, på basis av intervjuer med planerare, att sådana vitytor i sig var ett utslag för en vilja att inte låsa upp planeringen: de bidrog till "att göra generalplaneringen tänjbar".³¹ I detta fall var det stadens expansion som blev tänjbar, på omlandets bekostnad.

Men i vilket avseende var planen levande i den efterföljande stadsplaneringen? Generalplanens status tycks inte ha varit helt klar, ens för konsulter vid Vattenbyggnadsbyrån (som var inblandade i flera av kommunens stadsplaner) eller i Byggnadsnämnden. I samband med en ny stadsplan i februari 1967 hänvisas till "föreliggande förslag till generalplan", men har samtidigt agerat i enlighet med den (dvs inte gett bygglov för ett skrotupplag). I en annan stadsplan, från 1970, benämns den Generalplaneförslag,³² och i ytterligare ett fall (från 1978) hänvisas den till som generalplanen.³³ Samtliga dessa planer upprättades av Vattenbyggnadsbyrån, som alltså

även hade gjort generalplanen. I ytterligare ett stadsplansärende, från februari 1968 angående Flinteboområdet, hänvisas i protokollet till "den av kommunalfullmäktige antagna generalplanen" – varpå någon har markerat detta och satt ett frågetecken i marginalen. Vidare står det i protokollet:

Med anledning av det anförda orienterade ordföranden om tillkomsten av generalplanen varvid han påpekade att byggnadsnämnden ej har möjlighet att i nämnvärd grad avvika från densamma utan kommunalfullmäktiges beslut, varför följaktligen frågan om en ändring av densamma skall väckas i kommunalfullmäktige och ej i byggnadsnämnden.³⁴

Om planen omnämns olika i olika dokument så tycks den ändå ha tagits med samma allvar som i ovan citerade protokoll. Utbyggnaden har, som Qviström och Bengtsson visat, i stort skett i enlighet med generalplanen (se figur 3).³⁵ I den nya generalplanen för tätorten som antas av Kommunstyrelsen 1982 påpekas att de i den tidigare planen föreslagna utbyggnadsområdena var "i allt väsentligt utbyggda".³⁶ Exemplet visar hur diskussionen om "en levande plan", liksom planens formella status, lägger dimridåer för vår förståelse av planens faktiska roll. Studien visar också på behovet att studera hur generalplanen praktiserades i den kommunala planeringen, och hur den förankrades hos andra myndigheter och aktörer, för att avgöra dess betydelse.

FIGUR 3. Skurup uppvisar inte bara ett arv efter skiftesreformerna och järnvägens epok, utan också en bebyggelsestruktur präglad av generalplanens tidevarv. FOTO: författaren.

Det osynliga omlandet: exemplet Svedala

De officiella anvisningarna till 1947 års Byggnadslag påpekade att värdet av planerna låg i den översikt de erbjöd, över markanvändning, framtida bebyggelse, vägar, rekreationsområden mm. för lokala och nationella myndigheter att avgöra om en detaljplan var lämplig, men att den inte behövdes antas formellt för att spela denna roll.³⁷ Liknande påpekanden gjordes i Skurups kommun, som vi sett ovan.

Trots att det värdefulla med en överblick lyfts fram omfattar planen sällan hela kommunen. Skurups generalplan omfattade endast tätorten och dess närmaste omland. Det mönstret återfinns i många andra kommuner. Jag har inte återfunnit någon diskussion om varför denna avgränsning gjordes i Skurups fall. Svedala köping bjuder här på en mer utförlig debatt som också belyser samspelet med andra myndigheter och övrig planering. Jag begränsar mig här till Svedala köpings generalplanekommittés protokoll, om inte annat så av utrymmesskäl.

Idén om en generalplan väcktes av stadsarkitekt Tage Möller, vilket fick Kommunfullmäktige att utse en generalplanekommitté som sammanträder för första gången i februari 1951.³⁸ Vid det därpå följande mötet är representanter från Kjessler & Mannerstråle inbjudna för att informera kommittén, men även Kommunalfullmäktiges ordförande samt tekniska nämndens och hälsovårdsnämndens ordförande om vad generalplanering innebar och vad som omfattades.³⁹

I juni samma år är t.f. Länsarkitekt inbjuden till mötet. Han påpekar att "Kanske är spørgsmålet med generalplan för tidigt väckt, då man icke kommit längre med regionplan". Stadsarkitekten höll inte med, utan framförde att "Generalplan är obligatorisk, men detta gäller ej för regionsplan. Regionsplan är önskvärd för länsstyrelsen men generalplan för samhället". Ingen tycks säga emot stadsarkitektens felaktiga påstående om att generalplan är obligatorisk: istället rör diskussionen hur stort område som bör tas med, och vilket kartmaterial som krävs för arbetet. Stadsarkitekten föreslog att "generalplanen bör innefatta minsta möjliga område och härå anskaffas bästa

möjliga kartmaterial samt att man skulle taga reda på vad fältmätning kostar." Frågan om hur stort, eller snarare hur litet, generalplaneområdet kunde vara, liksom grundkartans specifikationer, framstår som centrala frågor av kostnadsskäl.⁴⁰ Troligen är detta en rest av tidigare erfarenhet av stadsplanering, där grundkartan stod för en stor del av kostnaden: med de omfattande utredningar beträffande företagande, demografi, trafik, etc. som kom att ligga till grund för generalplanen måste grundkartans storlek ha blivit av mycket mindre betydelse för de totala kostnaderna.⁴¹ Vid ett senare möte skriver kommittén att de strävar efter att "minsta möjliga område" ska omfattas av planen.⁴² Kommittén upprepar också stadsarkitektens felaktiga påstående vid detta möte, att generalplan är obligatorisk.

Vid ett möte i oktober hade Kommunalfullmäktige godkänt budgeten för arbetet med generalplanen, och därför har kommitténs ordförande kallat till mötet för att inte försitta mer tid. För att komma igång med arbetet betonades att ett möte med Länsarkitekten vore "synnerligen värdefullt", och att även överläggningar med vägdirektören i länet, överlantmätaren, mätningssmannen och möjligen även SJ.⁴³ Men till att börja med skulle alltså Länsarkitektens uppsökas och "Vid detta möte bör då i första hand diskuteras den yttre begränsningen för generalplanen".⁴⁴ Vid det följande mötet med Länsarkitekten deltog inte bara tre medlemmar i kommittén, utan även stadsarkitekten, Kommunalnämnsordföranden, samt Länsbostadsnämndens direktör. Av protokollet framgår att:

Länsarkitekten var fullt på det klara med att många tätorter har och har haft problem av generalplanenatur, som pockat på sin lösning. Det har t.ex. varit önskvärt att snabbt få en del markdispositioner lösta med hänsyn till den stora byggnadsverksamheten. Vidare framfördes upplysningar angående lagstiftningen samt att regionplanering bör föregå generalplan. ... Svedala bör intaga en avvaktande ställning, då länsstyrelsen håller på med utarbetandet av regionplan.⁴⁵

Kommunalnämndens ordförande ställde därefter frågan om hur de skulle gå vidare med den planering för ny bebyggelse som trots allt behövde bedrivas: hur skulle de lösa markfrågan utan generalplan, och hur skulle avloppsfrågan utanför de tätbebyggda områdena fortskrida?

FIGUR 4. Sjödiken, i Svedala tätorts norra kant. Svedalas generalplan kom, som många andra planer, endast att omfatta tätorten och områden för expansion. Trots dess relativt täta bebyggelse togs inte områden som Sjödiken med. FOTO: författaren.

Av Länsarkitektens svar framgår att för exploateringar av de tomter som låg inom den gamla köpingen behövdes inte en generalplan, medan däremot exploateringar i den tidigare landskommunen (som nu hade inkorporerats i köpingen) krävdes en generalplan. Skälet till det är troligen de utomplansbestämmelser som fanns där och som hindrade tätbebyggelse.⁴⁶ Länsarkitekten ansåg dock inte att mer mark behövdes för Svedalas expansion och att "det nu icke är någon anledning att forcera fram en generalplan och därmed lägga ned alltför mycket arbete till ingen nytta." Stadsarkitekten, som tydligt visat att han fortsatt såg ett behov av en generalplan "var tacksam för de lämnade upplysningar och kunde konstatera att generalplanen var behövlig utanför den gamla köpingen men ej inom densamma." Det argumentet leder dock inte vidare, varken vid sittande eller följande möte.⁴⁷

På grundval av mötet med Länsarkitekten konstaterade kommitténs ordförande att "generalplaneärandet för Svedala tills vidare bör vila."

Ordföranden meddelar de firmor som lagt bud på generalplaneutredningen att köpingen avsatt medel för arbetet "men att länsmyndigheterna icke för närvarande äro beredda att medverka här till." Kommittén diskuterar möjligheten att fortsätta utredningsarbetet för att "ha så mycket material som möjligt till handa för att kunna hävda sig den dag då diskussionen skall ske med myndigheterna angående regions- och generalplaner." Men, återigen med hänsyn till länsmyndigheterna ovilja att medverka, lades kommittén och planerna på en generalplan på is. Arbetet kom att återupptas först 1961, vilket resulterade i en generalplan fyra år senare.⁴⁸

Fallet Svedala visar hur generalplanen involverade ett flertal aktörer, och därmed skapade ett forum för att diskutera ortens framtid. Ett generalplanearbete utan en god dialog med Länsarkitekten ses till exempel som uteslutet. Fallet visar även på några skäl till varför landsbygden inte omfattades i (de flesta) generalplanerna (se figur 4). Kostnadsskälet tycks vara avgörande,

kanske delvis på felaktiga grunder, dvs utifrån antagandet att kartläggningen är avgörande för kostnaden, vilket innebär att området borde vara så litet som möjligt. Samtidigt kan detta ses som en fråga om att inte planera mer än nödvändigt.

Inblickar från planeringsdebatten

Exemplet Svedala visar på praktiska argument till varför landsbygden inte hanteras i de flesta generalplaner. Den samtida debatten i tidskriften *Plan* ger andra förklaringar till varför så få generalplaner befattar sig med den rena landsbygden eller med lantbrukets frågor. Med stöd av de artiklar i *Plan* som diskuterar landsbygden under tidskriftens första decennium kan tre kompletterande förklaringar till landsbygdens frånvaro urskiljas. Studien hade tjänat på en längre redovisning, men följande summering kan ändå bidra till att placera generalplaneringen i ett vidare sammanhang.

Tidskriften *Plan* ges ut första gången 1947, med undertiteln *Tidskrift för planering av landsbygd och tätorter*. Undertiteln kan tolkas på två sätt: å ena sidan är det en tidskrift såväl för städerna som för landskommunerna, å andra sidan behandlas både stadsplanering och Lantbruksnämndernas arbete för rationaliseringen av jordbruket. Det senare temat diskuteras av flera artiklar under de första åren. Till exempel menar Wetterhall att jordbruksplaneringen bör utformas som en omfattande landsbygdsplanering, som måste koordineras med generalplaneringen för att undvika merarbete.⁴⁹ Även Danneskiöld-Samsøe, i en artikel som mer i detalj skildrar Lantbruksnämndernas arbete, betonar att "Det är alltså här fråga om en översiktsplanering, en planering i stort ..." ⁵⁰ men att Lantbruksnämndernas arbete med dessa planer ännu ej kommit igång. Lantbruksnämndernas planering skildras som uppdelad i två nivåer, motsvarande general och regionplan, och även i denna artikel betonas hur dessa planer kompletterar den kommunala planeringen. Wetterhall konstaterar i samma anda att:

Den bästa anordningen måste vara att generalplan och jordbruksplanering sker samtidigt och föres fram parallellt. I de landsbygdskommuner, som hittills tagit initiativ till generalplan, torde tätortsproblemen vara tämligen

framträdande. I sådana fall är det nödvändigt att lantbruksnämnderna redan i ett tidigt skede träder in, icke med fristående jordbruksplanering men med komplement beträffande jordbrukssidan. Där jordbruks- och skogsproblemen klart dominerar kan alla utredningar och planeringen i dess helhet verkställas genom jordbruksplaneringen i föreskrivet samarbete med statliga fackorgan, kommunalmyndigheter m.fl.⁵¹

Idén om Lantbruksnämndernas planering som ett komplement (eller substitut) till general- och regionplaner för landsbygden är ett skäl till att dessa områden inte behandlas i generalplanerna.

En annan orsak är *förhållandet till regionplanen*. Här handlar det inte i första hand om att invänta regionplanens tillkomst som i Svedalas fall, utan om en *ansvarsfördelning* mellan regionplan och generalplan. Lantbruksfrågor och friluftsliv betraktas som regionala frågor som hör hemma i en kommande regionplan. Ett exempel är Mora (sockens) generalplan, som skriver att "Fritidsområden, gemensamma för flera samhällen, såsom strövområden, orienteringsterräng, vintersportområden etc., böra behandlas på regional basis och har därför ej medtagits i detta arbete."⁵² Snarlika formuleringar återfinns vid denna tid i andra generalplaner.

Ett tredje skäl framträder också i debatten. Kombinationen av avfolkning och ett behov av modernisering gör att landsbygden uppfattas som ett *problem*. Å ena sidan finns påtagliga behov av rationalisering och modernisering samtidigt som satsningar på utökad service och bebyggelse i de små samhällena inte är hållbart eftersom alla orter inte kan expandera.⁵³ Debattörerna påpekar att detta kräver nya metoder och nya tankesätt inom planeringen. Frågan är om dessa nya metoder någonsin utvecklades.

Det är värt att påpeka att debatten tar sin utgångspunkt i behovet av att planera landsbygden, ett behov som i sig inte tycks vara ifrågasatt. Men eftersom regionplaner sällan förverkligades, och Lantbruksnämnderna inte kom att bedriva den planering som bland annat Wetterhall hoppades på, förblev landsbygden i stort sett osynlig i planeringen.⁵⁴

Avslutning

Artikeln har belyst generalplanen som källmaterial. Fokus har riktats mot de små orterna och

deras hantering av omlandet, inte minst för att komplettera en i övrigt storstadsinriktad planeringshistorisk forskning.

En slutsats av studien är att generalplanernas oklara formella status, och att de framställs som levande dokument, avslöjar mycket lite om deras faktiska roll. Skurups generalplanering visar på hur sällsynta avvikelser var och hur högt upp de beslutades. I Byggnadsnämndens vardagliga arbete var generalplanen en given ram, inte något man ifrågasatte. Språkbruket, till exempel talet om levande planer, kan förvirra mer än förklara. Frågan är om inte kritiken av generalplanerna som till exempel orealistiska eller alltför detaljerade, ska behandlas lika varsamt: uttalandet kan dölja såväl en kritik mot planer som inte upprätthålls enligt det rationella och funktionalistiska planeringsideal som dominerade inte minst i senare planer, men också vara besläktat med diskussionen om "levande" och "statiska" planer: en idé om att en plan faktiskt skulle genomföras till punkt och pricka. Det är i denna debatt, och de första försöken till generalplanering, som fröet sås för den översiktiga planering vi har idag, som i högsta grad är dynamisk, strategisk och framåtblickande: kritiken kanske snarare ska ses som ett tecken på att ett nytt planinstrument höll på att växa fram, än på brister i generalplaneringen.

Studien av Svedala och den samtida planeringsdebatten visar att även om omlandet ofta framställs som en oskriven yta, eller helt enkelt inte tas med i generalplanerna, är det inte nödvändigtvis ett tecken på ett ointresse för landsbygdens frågor. Det är i samspillet mellan generalplaneringen, Lantbruksnämndens agerande, och arbetet med en regionplanering (som sällan ledde till en slutlig plan) som hanteringen av den stadsära landsbygden ska förstås. När detta samspel fallerade kom också idéerna om en landsbygdsplanering på skam. När det gäller detta samspel finns det ett påtagligt behov av vidare forskning. Det finns ett omfattande källmaterial för sådana studier, även om generalplanerna i sig ibland kan vara svåra att återfinna. Att generalplanerna inte formellt fastställdes eller ens antogs tycks ha lett till en ond cirkel: medan bindande planer finns i Lantmäteriets databas och antagna dokument (i idealfallet) går att finna

som bilagor till besluten i kommunala arkiv, är övriga generalplaner spridda för vinden.

Generalplanerna är värda att uppmärksammas såväl för deras betydelse för dagens landskap, som för deras roll som föregångare till dagens översiktliga planering.

MATTIAS QVISTRÖM är professor i Landskapsplanering med inriktning mot landskapsteori, och har under många år kombinerat studier med en planerings- och landskapshistorisk ansats med studier av 1900-talets stadsnära landskap. Studien av generalplanering har bedrivits inom det av FORMAS finansierade projektet "Spår av stad" (dnr 259-2011-1351).

mattias.qviström@slu.se
Sveriges Lantbruksuniversitet
Institutionen för Landskapsarkitektur, Planering
och Förvaltning
Box 58
230 53 Alnarp.

Noter

- 1 Qviström 2010.
- 2 Byggnadslag, SFS 1957:385.
- 3 Anonym 1953a.
- 4 Uppgift från Folkesdotter 1987: Tynelius 1957 ger en något högre siffra.
- 5 Folkesdotter 1987, s. 25.
- 6 Byggnadsstadga §20, SFS 1947:390.
- 7 Uppgiften stämmer överens med vad jag har funnit beträffande Malmöhus län. I Landssekreterarens redogörelse vid 1952 års statsrevisorers besök i Malmöhus län finns en redogörelse för hur Länsstyrelsen uppmuntrade de mindre orternas planering. Vid denna tid hade, enligt rapporten, endast Landskrona, Lunds stad och Åkarps municipalsamhälle generalplaner, medan arbetet pågick i Malmö, Helsingborg och Trelleborg (Länsarkitektens i Malmöhus län arkiv, E VI: 1). Enligt Sydvästra Skånes Kommunalförbund förelåg det år 1967 "aktuella generalplaner från samtliga medlemskommuner". SSK 1972, s. 29.
- 8 Anonym 1953a, se även Bardell et al. 1953 om landskommunernas planering.
- 9 Se dock Christiansson 1969, Vikström 1991, Vikstrand 2005, Qviström 2012.
- 10 Kungl. Byggnadsstyrelsens Meddelande 1947: 1.
- 11 Byggnadslag § 99, SFS 1947: 385.
- 12 Tynelius 1957. Generalplanen upprättades för Eskilstuna.
- 13 Anonym 1953a.
- 14 Berglund 2008, s. 77. Se även Folkesdotter 1987, s. 81. Jämför med 1951 års byggnadsutredning, 1957, och Jons-

- son, 1969, som hävdar att generalplanerna var svåra att tillämpa och snabbt blev inaktuella eftersom de var för detaljerade.
- 15 Christiansson 1969.
 - 16 Rudberg 1999, s. 43.
 - 17 Kungl. Byggnadsstyrelsen 1953.
 - 18 Åhrén 1943, s. 14.
 - 19 Åhrén 1943.
 - 20 Kungl. Byggnadsstyrelsen 1953. Jämför Jonsson 1969, som menar att de inte antogs därför att kommunpolitikerna var för dåligt insatta i planarbetet och därför inte vågade anta planerna.
 - 21 Nilsson 1952, opaginerat.
 - 22 Vägdirektör Lars Lundeborg 1954, i Pettersson 1988, s. 60–61.
 - 23 Egler 1951; *Generalplan för Malmö: 1956–1970*, 1959; Vattenbyggnadsbyrån 1963.
 - 24 Kommunalfullmäktige, 19 sept 1960, § 100.
 - 25 Skurups kommun & VBB 1982.
 - 26 Byggnadsnämndens protokoll 25/5 1965, 81.
 - 27 Påståendet bygger på en genomgång av Kommunalfullmäktiges protokoll angående generalplanering fram till 1967. Protokoll den 9/4 1965 §210 visar att planen då ännu inte antagits.
 - 28 Generalplanekommittén 27/2 1964, §5. Understrykning i original. Protokollet finns i akten Stadsplan Flintebo 1.
 - 29 Vattenbyggnadsbyrån 1963, s. 4.
 - 30 Vattenbyggnadsbyrån 1959, s. 2, se även citatet från Olofströms plan ovan.
 - 31 Christiansson 1969, s. 61.
 - 32 Stadsplan Östra Industriområdet (upprättad 1970).
 - 33 Stadsplan norr om Östergård (upprättad 1978).
 - 34 Byggnadsnämndens protokoll 14/2 1968, §12.
 - 35 Qviström & Bengtsson 2015.
 - 36 Svedala kommun & VBB, s. A:2.
 - 37 Kungl. Byggnadsstyrelsens Meddelande 1947.
 - 38 Generalplanekommittén i Svedala köping, protokoll 17 februari.
 - 39 Generalplanekommittén i Svedala köping, protokoll 8 maj.
 - 40 Generalplanekommittén i Svedala köping, protokoll 28 juni.
 - 41 Ett av de anbud som senare inkom specificerar uppgifterna: kartläggningen uppskattades till 6 000 kr, övrigt utredningsarbete m.m. till 25 000.
 - 42 Generalplanekommittén i Svedala köping, protokoll 7 september.
 - 43 Lagen ställde även krav på en sådan dialog: se §20, Byggnadsstadga, SFS 1947:390.
 - 44 Generalplanekommittén i Svedala köping, protokoll 17 oktober.
 - 45 Generalplanekommittén i Svedala köping, protokoll 20 december.
 - 46 Se Qviström 2012.
 - 47 Stadsarkitektens ivriga förespråkande för en generalplan grundade sig kanske i hans långa erfarenhet av köpingens planering, men det finns även en mer krass förklaring. Han var en av tre som lämnat anbud på generalplaneuppdraget.
 - 48 VBB 1971.
 - 49 Wetterhall 1948, se även Myrbeck 1947.

- 50 Danneskiöld-Samsøe 1949, s. 6.
- 51 Wetterhall 1948, s. 90.
- 52 Allmänna Ingenjörskyrån A.B. 1952, s. 34.
- 53 Åhrén 1945, Myrbeck 1947, Lindeberg 1950, Anonym 1953b (och andra artiklar i det temanumret).
- 54 Wetterhall 1948.

Käll- och litteraturförteckning

Landsarkivet i Lund

Länsarkitektens i Malmöhus län arkiv, E VI: 1.

Skurups kommunarkiv

Protokoll, Byggnadsnämnden och Kommunalfullmäktige Stadsplaner

Svedala kommunarkiv

Protokoll, Generalplanekommittén i Svedala köping (1951)

Tryckta källor och litteratur

- 1951 års byggnadsutredning, 1957, *Förenklad byggnadslagstiftning: betänkande*. Stockholm. Tillgänglig på Internet: <http://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:kb:sou-2129947>
- Anonym, 1953a, "284 kommuner upprättar generalplan", *Plan 7* (s. 72–73).
- Anonym, 1953b, "Landsbygdsplanering", *Plan* vol. 7 (s. 65).
- Bardell, Björn; Elison, Magnus; Erichs, Sverker; Garberg, Jan; Holmberg, Erik; Isgård, Erik; Löfström, Nils; Nordqvist, Stig; Tobé, Erik; Törnquist, Harry, 1953, *Planläggning i landskommun*. Landskommunernas förbunds förlag.
- Berglund, Kristina, 2008, "Plan för byggd miljö – förr och nu", *Bebyggelsehistorisk tidskrift* 55 (s. 72–86).
- Christiansson, Gerth, 1969, *Plan och verklighet i två expanderande industrier: En studie i generalplanering*.
- Danneskiöld-Samsøe, O., 1949, "Jordbruksplaneringen och samhällsplaneringen", *Plan* vol. 3 (s. 5–12).
- Egler, Harry, 1951, *Generalplan för Landskrona*.
- Folkesdotter, Gärd, 1987, *Nyttans tjänare och skönhetens riddare: Hur arkitekter som författare till översiktliga planer 1947–1974 förhållit sig till professionens överordnade värden*. Statens institut för byggnadsforskning.
- Generalplan för Malmö: 1956–1970*, 1959. Stadsingenjörskontoret, Malmö.
- Hjalmarsson, Gunnar., Holm, Gunnar. 1956. *Översiktsplan för Anderslövs samhälle*. Malmö.
- Jansson, Ivar, 1969, "Generalplanen – förväntningar, erfarenheter, utvecklingsmöjligheter", *Plan* vol. 23 (s. 223–229).
- Kungl. Byggnadsstyrelsens Meddelande 1947: 1
- Kungl. Byggnadsstyrelsen, 1953, *Referat från Länsarkitektmötet den 20–22 april 1953*.
- Myrbeck, Karl David, 1947, "Landsbygdsplanering i teori och praktik", *Plan* vol. 1 (s. 8–16).
- Nilsson, Axel, 1952, Förord utan titel, i: *Olofströms generalplan 1952*. Allmänna Ingenjörskyrån AB. Opaginerat
- Petersson, Ove, 1988, *Byråkratisering eller avbyråkratisering: administrativ och samhällsorganisatorisk strukturmöndring inom svenskt vägväsende 1885–1985*.
- Qviström, Mattias, 2010, "Shadows of planning: revealing inherited ambiguities at the urban fringe", *Geografiska annaler ser B*, 92 (s. 219–235).
- Qviström, Mattias, 2012, "Contested landscapes of urban

- sprawl: landscape protection and regional planning in Scania (Sweden), 1932-1947", *Landscape research*, 37 (s. 399-415).
- Qviström, Mattias, 2013, "Searching for an open future: planning history as a means of peri-urban landscape analysis", *Journal of Environmental Planning and Management*, 56 (s. 1549-1569).
- Qviström, Mattias & Jens Bengtsson, 2015, "What kind of Transit-Oriented Development? Using Planning History to Differentiate a Model for Sustainable Development", *European Planning Studies*, 23 (s. 2516-2534).
- Rudberg, Eva, 1981, *Uno Åhrén: en föregångsman inom 1900-talets arkitektur och samhällsplanering*.
- Rudberg, Eva, 1999, *Mark för framtiden: kommunal översiktsplanering i Sverige under nittonhundratalet*.
- Skurups kommun & VBB, 1982, *Skurup i framtiden? Program för områdesplan över Skurups kommun*.
- Svensk författningssamling (SFS), 1947.
- Sydvästra Skånes Kommunalförbund, 1972, *Förslag till regionplan 1972*. Sydvästra Skånes Kommunalförbund, Malmö.
- Tynelius, Sven, 1957, "Varför inte fastställa generalplanerna?" *Plan* vol. 11 (s. 177-183).
- Uddenberg, E., 1948, "Den nya byggnadslagstiftningen", *Byggnadsnämnderna och samhällsbygget*. Länsrådet för byggnadsfrågor Göteborgs och Bohus län, Göteborg (s. 5-16).
- Vattenbyggnadsbyrån, 1959, *Generalplan för Burlövs kommun. Beskrivning*.
- Vattenbyggnadsbyrån, 1963, *Preliminärt förslag till generalplan för Skurups köping*.
- VBB, 1971, *Svedala generalplan 1971, Markanvändning*. Malmö.
- Vikstrand, Anna Micro, 2005, *Strävan efter ett ordnat samhälle: Stadsplanering i Huddinge 1900-1960*.
- Vikström, Eva, 1991, *Platsen, bruket och samhället. Tätortsbildning och arkitektur 1860-1970*. Statens råd för byggnadsforskning.
- Wetterhall, Hans, 1948, "Landsbygdsplaneringen", *Plan* vol. 2 (s. 89-90).
- Åhrén, Uno, 1943, "Planläggning och utveckling", i Ahlberg, C.F., Erixon, Sigurd, Friberger, Erik, Hasslöf, Olof, Lindström, Sune, Åhrén, Uno, *Bygg bättre samhällen*. (s. 7-15).
- Åhrén, Uno, 1945, "Ett planmässigt samhällsbyggande", bilaga till SOU 1945:63, *Slutbetänkande av bostadssociala utredningen, del 1* (s. 580-640).

The "living" master plans of the 1950s: the significance of unadopted plans, using the urban fringe as an example

By Mattias Qviström

Summary

Decades of spatial planning have influenced modern-day land use: the study of planning history is therefore a valuable entry point for understanding the modern landscape and its development. One example is the master plan, introduced by the Building Act of 1947. This type of plan allows us to study comprehensive planning not only in cities but also in small towns, and, in some cases at least, rural districts. This article argues the importance of studying master plans and master planning, despite the fact that plans were often never adopted, or had unclear formal status. Early master planning (mainly the 1950s) and Scania are the focus of the article, along with planning in small municipalities. The study begins by discussing the prevalence of unadopted master plans and their significance for planning. The article argues that these informal plans are of value in themselves and that

contemporaneous criticism of them (for being too detailed or static for example) must be taken with a pinch of salt. This is followed by a study of the preliminary master plan for Skurup, which illustrates the role of the unadopted plan. The third part of the article, which presents the work of Svedala master-planning committee in the early 1950s, discusses why rural areas are absent from master planning in small municipalities too. Debate in the journal *Plan* is drawn upon to complement the discussion on rural areas and master planning. The article's conclusion is that master plans are a valuable resource for studying small municipalities and their planning history, but that the treatment of rural areas also requires analysis of the actions of the Board of Agriculture (Lantbruksnämnden): this calls for further study of a comprehensive, yet largely unresearched, source material.

Keywords: Master planning, planning history, rural planning, Sweden, urban fringe, 1950s.

Ornamentets återkomst

Det förra sekelskiftets arkitektoniska utsmyckningar som nutida statussymboler

av Maja Willén

Denna artikel tar sin utgångspunkt i forskningsprojektet "Det moderna sekelskiftet", en studie av vår samtids uppfattning om och bruk av det förra sekelskiftets (1800–1900) bostäder.¹ Ett centralt resultat från detta projekt är att det är de smyckande arkitektoniska detaljerna som exempelvis snickerier, stuckaturer, mönstrade golv, höga golvsocklar och spröjsade fönster, som i huvudsak skapar föreställningen av vad som utgör och vad som ses som speciellt hos det förra sekelskiftets arkitektur. Dessa smyckande "detaljer" kan med ett mer rättvisande begrepp beskrivas som *ornament*.² Begreppet ornament används i denna text i betydelsen ett "stiliserat prydnadsmönster som utnyttjar och understryker föremåls grundform utfört i relief, inristat, påmålat m.m.", det vill säga som en dekoration som visuellt förstärker och kompletterar den grundläggande arkitektoniska formen.³

I fokus för denna text står nutida föreställningar om synen på bevarade ornament från det förra sekelskiftet. Syftet med texten är dels att analysera hur äldre tiders ornament beskrivs och definieras i vår samtid, dels att diskutera hur de idag kan förstås som värdeskapande estetiska och historiska uttryck. Ambitionen är att placera uppskattningen av den utsmyckade och ornamenterade bostadsarkitekturen i ett större konstvetenskapligt och samhälleligt perspektiv, både historiskt såväl som nutida.

Den teoretiska utgångspunkten i texten är att diskutera ornament som ett värdeskapande estetiskt uttryck som i vår tid återigen har fått

en viktig social och kulturell betydelse. För att förstå vår nutida syn på och bruk av ornament används idéer formulerade av sociologen Mike Featherstone. Han menar att det sedan slutet på 1900-talet går att observera en allmän estetisering av vardagslivet där det vackra och personliga premieras framför innehåll och en djupare betydelse och där transformation, av såväl sig själv som av världen runt omkring, beskrivs som en viktig del av medelklasstillvaron. Dessa tankar kan också kopplas till idéer om gentrifiering, nya urbana ideal och sökandet efter det unika och personliga. Vår tids uppskattande av ornamentet ställs mot det synsätt som dominerade under i stort sätt hela 1900-talet, nämligen synen på ornamenten som överflödiga och omoderna dekorationer. Adrian Fortys och Penny Sparkes teorier om ornamentets starka koppling till femininitetens ställning i samhället är här en viktig utgångspunkt för att förstå hur ornamentet under 1900-talet förlorade sin starka position i smakvärlden och vad som krävs för att de ska definieras som betydelsefulla i vår tid.

För att närma mig frågor om vår tids syn på äldre ornament utgår jag från två kategorier av material, dels intervjuer med människor bosatta i bostadsrätter i Stockholms innerstad och närförorter ursprungligen byggda under åren 1880–1915 och dels bostadsannonser från försäljningar av bostäder från samma tid och plats. Avgränsningen i tid är gjord därför att perioden 1880–1915 var en mycket aktiv byggfas i Stockholms innerstad såväl som i dess närområden och en tid då ornamentets roll och funktion stod under

debatt. Även om ornamentens karaktär ändras under denna tid, från mer klassicerande former till jugendinspirerade eller nationalromantiska ornament, kvarstår synen på ornamentet som betydelsefull och central under hela denna tidsperiod. Synen på vad som kan innefattas i tidsbegreppet sekelskifte skiljer sig åt mellan sekelskiftet 1900 och idag. Vid tiden för sekelskiftet 1900 särskilde man tydligare kortare tidsspann åt och sekelskiftet betecknade de närmaste åren kring 1900. Det är dock vår tids definition av sekelskiftet jag har utgått från och som i de sammanhang jag studerar verkar sträcka sig ungefär 20 år bakåt och framåt från året 1900.⁴

Intervjuerna genomfördes under 2014 och valet av informanter har gjorts genom en kontaktbaserad princip. Sammantaget har jag genomfört 11 intervjuer med människor i olika åldersgrupper och familjekonstellationer. De besökta bostäderna befinner sig storleksmässigt inom spannet 1 rum med kokvrå på 26 kvadratmeter till 5,5 rum och kök på 130 kvadratmeter. Av förklarliga skäl befinner sig informanterna i en välsituerad medelklass. Vid sökningen på bostadsannonser användes kombinationen av sökorden sekelskifte och modern/t. Avgränsningen till dessa två sökord gjordes för att ringa in bostäder där mötet mellan gammalt och nytt tydligt framträder. Genom intervjuerna vill jag, enligt principerna för ett etnografiskt angreppssätt, fånga vardagliga uppfattningar om formegenskaperna hos sekelskiftets bostäder och arkitektur och vad dessa väcker för idéer och känslor hos mina informanter.⁵ De besökta lägenheterna är därför inte utvalda för att de har en särskilt utmärkande sekelskifteskaraktär utan som representanter för mer vardagliga samtida sekelskiftesmiljöer. Hur mycket originalornament som finns bevarat skiljer sig mycket åt mellan lägenheterna liksom hur påkostade och utsmyckade de var vid byggnadsåret. Bostadsannonserna ser jag som en sammansmältning av traditionellt reklammaterial där försäljningen av en produkt är i fokus och av beskrivande livsstilreportagen som istället kan sägas sälja drömmen om ett bättre liv. Jag betraktar såväl de analyserade orden, skrivna och talade, som de visuella uttrycken i mitt material som diskursiva utsagor som tillsammans formar

en bild av vad ornament ges för betydelse idag. Transkriberingen av intervjumaterialet och sökandet efter nyckelord, nyckelformuleringar och nyckelmotiv i annonserna är gjorda efter dessa förutsättningar.⁶

I. Stockholm idag

Ett hem med villakänsla mitt på Östermalm. Det har Christine Stein och hennes sambo Fredrik skapat av en nedsliten förskola. Bakom sänkta tak och lager av färg hittade de stuckaturer och andra fina inredningsdetaljer, som de nu förenat med modern inredning.⁷

I citatet ovan, publicerat i *Dagens Nyheter* 2012, synliggörs två idéer som är återkommande i sammanhang där det förra sekelskiftets bostäder idag medieras, så även i mitt empiriska material. Det är dels en idé om sekelskiftets arkitektur och dess tillhörande ornament som någonting vackert, eftersträvansvärt och autentiskt, dels en idé om hur själva (åter)skapandet av den ursprungliga arkitekturen blir en del i konstruerandet av det moderna och personliga hemmet.

Liksom lägenheten i detta inledande exempel har alla bostäderna i mitt material genomgått mer eller mindre omfattande förändringar sedan byggåret som till exempel lägenhetssammanslagningar, ändrade rumsstorlekar, bortrivna kakelugnar, byggande av bekvämlighetsinrättningar, sänkta tak, nedmonterade stuckaturer och igenspikade spegeldörrar. Trots detta anser de flesta av mina informanter att deras bostäder i första hand är att betrakta som "sekelskifteslägenheter". Som tidigare konstaterats står de arkitektoniska utsmyckningarna i fokus när upplevelsen av sekelskiftets särart ska beskrivas. En som tydligt uttrycker detta är 47-åriga Stina som nyligen har flyttat från en lägenhet i Årsta som hon aldrig trivdes i, till en 2:a på Södermalm.⁸

Sen gillar jag golvfoder, att det finns det där lilla extra som egentligen inte behövs. Att det finns en touch av att man smyckade ut. Nu är det ju inte stuckaturer i taken som jag växte upp med, hade det varit det hade det varit ännu trevligare.

Även om taken alltså är sänkta och de flesta originalsnickrier har plockats ner, menar hon att lägenheten ger henne en känsla av någonting bra

och vackert, någonting som är kopplat till lägenhets ursprungliga byggår.

Lisa och hennes man Anders bor på Kungsholmen i en 2-rumslägenhet som de byggt om till en trea med köket i en öppen planlösning mot vardagsrummet. I bostaden finns bevarade spegeldörrar, speglade fönster- och dörrnicher, 2 kakelugnar och gamla trägolv. Att dessa originalattribut fanns kvar i lägenheten var viktigt för Lisa och Anders när de letade bostad och Lisa berättar att hon tycker dessa detaljer gör att bostaden känns lyxig.

Om jag ska prata klarspråk så vill jag åt den lite lyxigare känslan och kunna inreda efter det. /.../ Jag tycker det utstrålar lite, nu låter det hemskt, men lite klass liksom.

Det är dock inte enbart den smyckade interiören som uppskattas av mina informanter, även husets fasad och dess funktion i omgivningen lyfts fram. Henrik, 33-årig designer boende i ett av sekelskifteshusen i Gröndal, säger så här:

Sekelskifteshus ger en karaktär till ett område. Det finns en uppfinningsrikedom i ytan. Det går ut lite, är lite rundat. Mycket som byggs nytt, tycker jag, det är ganska förutsägbart och rakt. Det finns en dynamik i det (sekelskifte) som jag tycker om jättemycket.

Henrik beskriver sekelskiftets arkitektur som någonting som tillför själva området kvalitéer, någonting som han menar att nybyggda bostadshus inte på samma sätt gör. Dekorationerna från det förra sekelskiftet skapar variationen i fasaden och gör samtidigt området mer spännande och individuellt.

Även i de studerade annonserna lyfts sekelskiftets arkitektoniska detaljer fram som både karaktäristiska för tiden och eftersträvarsvärda i ett nutida sammanhang.

Exklusivt modernt renoverat blandat med bevarade tidstypiska detaljer, kakelugnar, höga golvsocklar, stuckatur, takrosetter, spegeldörrar, vackra originaltrægolv, generös takhöjd & höga fönster. (Luntmakargatan 12)

Många charmiga attribut som takstuckaturer, pardörrar, höga golvsocklar speglade dörrposter, vackra trägolv och hög takhöjd. (Hantverkargatan 86)

Underbar sekelskiftesatmosfär i symbios med modern

design. Högt i tak, stuckatur, öppen spis och vackra parkettgolv. (Sibyllegatan 9)

I annonserna beskrivs ornamenterade snickerier som detaljer eller attribut som tillför bostaden en extra dimension men som inte har någon praktisk betydelse. Ornamenten omnämns i termer av "charmiga", "tidstypiska" och "underbara". Takstuckaturer, spegeldörrar, spröjsade fönster, smyckade kakelugnar och äldre golv avbildas dessutom ofta i sin ensamhet i detaljbilder, som för att lyfta fram deras i huvudsak prydnad och statusgivande funktion (se figur 1).

För några av informanterna har ett (åter)ska-pande av sekelskiftets former och atmosfär varit en central uppgift när bostaden renoverats. Detta syns allra tydligast hos 58-åriga Kristin. När hon och hennes man flyttade in i sin lägenhet på Narvavägen hade lägenheten används som kontor under en längre tid och de har med stor omsorg renoverat hela bostaden för att (åter) skapa sekelskiftets arkitektur.

Kristin: Det var ändå så ruffigt, alltså du kan inte ana hur det såg ut. Det var en it-firma så det fanns liksom ... Vi har återställt stuckaturer och alla golv, det hade lagt för golven, vi har lagt ny stjärnparkett och alla väggarna /.../ vi har /.../ rivit upp allting och borrar in el och allting.

I lägenheten blandas nu återställda golvsocklar och parkettgolv med bevarade takstuckaturer, dörröverstycken, målade fönsterglas, mönstrade parkettgolv, spegeldörrar, småspröjsade fönster samt en kakelugn med blommönster. Bostaden är uppdaterad med påkostade toaletter och badrum liksom ett stort, centralt placerat kök och väggarna är vitmålade. I Kristins beskrivning av sin bostad syns tydligt mötet mellan å ena sidan drömmen om det gamla och föreställt autentiska och å andra sidan längtan efter det moderna och bekväma livet. Denna dubbelhet är synlig i hela mitt material.

I såväl intervjuerna som i annonserna beskrivs sekelskiftets bevarade ornament som någonting med en inneboende karaktär. Egenskaper som romantisk, charmig, själfull, lyxig, med klass, gammeldags och vacker kopplas samman med sekelskiftets arkitektur. Arkitekturen från denna tid framstår med tydlighet som en föreställd

FIGUR 1: Denna bild är ett typiskt exempel på hur de ornamenterade snickerierna lyfts fram som dekorativa enheter och utanför ett större rumsligt sammanhang. FOTO: Bolia.com, <https://www.bolia.com/sv-se/mobler/soffor/?Family=Madison> (15/3-2017).

motsats till det massproducerade, fyrkantiga och opersonliga som ofta förknippas med arkitekturen från såväl modernismen som vår samtid. I förhållande till nutida renovering och inredning av förra sekelskiftets bostäder råder dock ett närmast standardiserat ideal. Snickerierna och stuckaturerna, ursprungligen målade i olika färgstarka nyanser, är nästan utan undantag vitmålade, i samma nyans som det omgivande taket eller de närliggande väggarna. Badrum och kök är modernt utformade och i mitt material har de sällan en utformning med "äldre" former utan det är vita och släta luckor med integrerad utrustning som dominerar.⁹

Viljan att betona och bevara det ornamenterade syns dock inte alls i samma utsträckning i bostädernas inredning. Vissa äldre utsmyckade möbler finns i mina informanternas hem, men flera påpekar att de inte vill ha en sammanhållen "sekelskiftesstil" i inredningen. Matilda, boende med sin dotter i en trea på Heleneborgsga-

tan, anser till exempel att sekelskiftesmöbler är opraktiska och att de tillsammans med arkitekturen riskerar att skapa en känsla av museum och inte av ett hem.

/.../ Man vill ju ha en skön soffa och man vill ha en teve och en bekväm säng och sådana grejer så att det blir ju lite avkall på bekvämlighet och sen så är det också det att vill man bo i ett museum? Kanske inte riktigt.

Samuel som bor med sin sambo i en tvåa på Valhallavägen menar att valet att använda en sekelskiftesmöbel skulle kräva flera av samma sort och att de då tillsammans skulle ta över rummet.

Skulle man ha en kristallkrona här inne då skulle man behöva matcha det med lite mer tidstypiska sekelskiftesmöbler och det var vi inte så sugna på. Vi tyckte det var svårt nog att balansera 60-talsstilen så att det inte ser ut som att man kommer hem till en tant. /.../ Vi är lite rädda för det här för mycket sekelskifte, någon guldmålad spröshistoria. En spegel ska bara vara funktionellt.

För mycket av sekelskiftets möbler skapar alltså

FIGUR 2: Bilden visar hur den ursprungliga väggpanelen är vitmålad och smälter samman med de omkringliggande väggarna. FOTO: Bolia.com, <https://www.bolia.com/sv-se/mobler/soffor/?Family=Cloud> (15/3-2017).

enligt mina informanter en upplevelse av någonting överdrivet eller omodernt. Inte heller i annonserna syns utsmyckad inredning i någon nämnvärd utsträckning. Trendiga, men ofta relativt anonyma möbler från 2010-talet eller moderna klassiker från 1900-talets mitt dominerar i annonserna. Den totala upplevelsen av inredningen, den fasta likväl som den utbytbara, i såväl mina informanternas hem som i annonserna kan sammanfattas med orden stilrent, avskalat och "typiskt skandinaviskt" men med en extra krydda från de vitmålade ornamenten. Sekelskiftets arkitektur och formvärld fungerar i dessa fall i första hand som en scen för eller som en historisk förankring av det moderna livet. Det finns med tydlighet en gräns för i vilken omfattning sekelskiftets dekorerade formvärld kan omfamnas. Denna gränsdragning kommer att diskuteras mer nedan, men först en återblick till ornamentens plats i samhället och arkitekturen vid sekelskiftet 1800/1900 och fram till mitten av 1900-talet.

2. Ornamentet i historiskt och teoretiskt ljus

Stockholm vid sekelskiftet 1900 befann sig en tid och ett sammanhang där ornamenten fortfarande var en naturlig del av den offentliga såväl som den privata miljön. Under denna tid fanns heller inte heller någon tydlig skillnad mellan de ornamenterade och praktiska funktionerna hos ett objekt, de var oskiljbara. Ornamenten var det som gjorde objekt meningsfulla och som gav dem deras kulturella betydelse. Utöver den kulturella tillhörigheten visade ornamenten också på vilket typ av föremål det handlade om och hur de skulle användas. På samma sätt kunde också ornamenteten själva enbart ges betydelse i förhållande till de objekt som de dekorerade.¹⁰

När Stockholms innerstad byggdes om och ut på sent 1800-tal planerades en stad som skulle vara "representativ och hierarkisk, prydlig och luftig".¹¹ En del i förverkligandet av dessa repre-

FIGUR 3: På fotografiet syns hur den vitmålade sekelskiftesmiljön fungerar som en slags statusgivande bakgrund till de moderna och samtid möblerna. FOTO: Bolia.com, <https://www.bolia.com/sv-se/mobler/soffor/?Family=Scandinavia> (15/3-2017).

sentativa och hierarkiska stadsideal var fasadernas och bostädernas dekorering. I princip gällde att ju finare lägenheter, desto rikare utsmyckning. Ornamenteringen speglade därmed husets innevänares sociala ställning.¹² Arkitektens ornament var tänka att skapa en helhet tillsammans med möblernas dekorationer, de mönstrade textilierna och den övriga inredningen. Ingenting kunde egentligen skiljas från varandra i denna bostadsmiljö. Ornamentens funktion var dessutom att signalera kunskap, smak och klass.¹³

Runt sekelskiftet 1900 pågick en debatt om ornamentens utformning och omfattning och deras relation till arkitekturen och till den nya moderna tiden. Dock debatterades egentligen inte ornamentens vara eller icke vara.¹⁴ Kritiken riktades mot överanvändning av ornament, mot ornament utan betydelse och ornament som var skilda från sin bakgrund och uppfattades som just påklistrade.¹⁵ Ornamentets status kom dock snart att ändras.

1939 redogör inredningsarkitekten Ulla Eklöf för sin och makens utdragna jakt på en moderniserad lägenhet på Östermalm. Hon berättar om den skrämmande upplevelsen av mörka lägenheter med hopslagna rum och dörrar med ”underliga figurer, liknande onda ansikten, som stirrade ned på mig.” Hon fortsätter:

Den våning vi till sist fastande för är i ett 50 år gammalt hus på nedre Östermalm. För två år sedan byggdes det om helt och hållet. Våningarna delades upp, alla fönster byttes ut, gipsornamenten fingo försvinna och nya, släta dörrar insattes överallt. Huset har nu alla moderna bekvämligheter inklusive sopnedkast, men har kvar en del av forna tiders rikligt tilltagna utrymmen och den pampiga rumshöjden. Vi ha 3,25 meter mellan golv och tak, men eftersom rummen äro stora få de ej sämre proportioner genom höjden.¹⁶

Denna berättelse måste anses vara ett relativt typiskt exempel på hur det kunde låta när modernismens samhälls- och bostadsideal skulle överföras och appliceras på det äldre bostadsbe-

ståndet vid mitten av 1900-talet. I strävan efter ett modernt samhälle fanns inte utrymme för den ornamenterade och dekorativa arkitekturen. Det var framför allt stads- och bostadsmiljöerna från sekelskiftet 1800/1900, med sina påstått trånga, pråliga och oreglerade byggnadsstruktur som fick stå som avskräckande exempel när den nya tiden skulle materialiseras. I *Bostadssociala utredningens* andra betänkande om sanering av stadskärnorna från 1947 menar till exempel utredarna att tiden mellan 1879 och 1920 kännetecknades av en otillräcklig byggnadsreglering som ledde till att det uppfördes ”rader av hyreskaserner” med smålägenheter på spekulation. Utredarna ansåg att människor kunde uppleva psykiskt obehag i dessa kvarter ”med dess dystra gator samt trånga gårdar och prång”.¹⁷

Den kritik mot ornamenterad arkitektur från sekelskiftet 1800/1900 som formulerades i den svenska arkitekturvärlden vid mitten av 1900-talet grundades i huvudsak i en diskussion som uppstått i delar av västvärlden redan under 1900-talets första år. När den österrikiske arkitekten Adolf Loos publicerade texten *Ornament und Verbrechen (Ornament och brott)* 1908 gick han hårt åt de människor som uppskattade att dekorera sina hem, kroppar och kläder. Dessa var inte moderna *människor* menade han (min kursivering). Moderna människor visste nämligen bättre än att slösa tid och pengar på det som inte fyllde någon funktion annat än att smycka. Ett drygt decennium senare ekar liknande tankar i ett svenskt sammanhang när Gregor Paulsson publicerar skriften *Vackrare vardagsvara* (1919). Viljan att imitera äldre tiders former och överföra dem till nya tillverknings-tekniker var inte önskvärt enligt Paulsson, istället handlade det om att skapa nya former som var anpassade till en industriell produktion. ”Föremålets ändamål måste vara klart uttryckt i dess form”, menade han.¹⁸ Han riktade dessutom specifik kritik mot sekelskiftets formvärld. ”Om vi tänka på de bildade i vår tid eller åtminstone de estetiskt intresserade, så skola vi finna hur de knappast ha ord nog starka för att fördöma konstslöjden och arkitekturen från 1850-talet till omkring sekelskiftet.”¹⁹

När den nya tidens smak- och tankeideal bör-

jade formuleras under det tidiga 1900-talet kom ornamentet att beskrivas som oviktigt, ytligt, bedrägligt och irrationellt, samma egenskaper som också det ”kvinnlige” ofta gavs. Ornamentet började således att kopplas till den feminina sfären.²⁰ Ornamentets koppling till det feminina skedde successivt menar arkitekturteoretikern Adrian Forty. När hemmet under det sena 1800-talet på grund av den industriella revolutionen allt mer skiljdes från arbetsplatser som kontor, fabriker och butiker krävdes att det gavs en utformning som skilde sig från dessa. Det handlade främst om att utforma hemmet så det skulle framstå som en trygg hamn där jaget kunde manifesteras.²¹ När det gällde inredningen och utformningen av hemmet skulle det inte finnas några associationer till professionellt arbete och hemmen blev därför färgglada, mjuka och påkostade istället för bekväma och ändamålsenliga.²² Designteoretikern Penny Sparke menar att när hemmet avskildes från det offentliga livet och från männens arbete kom också en splittning i estetik och nytta. I den kvinnliga världen fick objekt en symbolisk betydelse lika mycket som en praktisk, medan objekten i männens värld var redskap, någonting som värderades högre.²³ Kvinnor beskrevs av de manliga designreformisterna som mer intresserade av yta än av innehåll och den största kritiken och ilskan riktades mot ornamentet, som Sparke beskriver som symbolen för det viktorska hemmet, och därmed också för den föreställt bristfälliga kvinnliga smaken.²⁴

När modernisternas ideal om industriellt anpassade former och plats för rationella och funktionella livsstilar slog igenom vad ornamentet som idé och form redan på väg att bli omodern. Och i och med modernismens tydliga koppling till det föreställt manliga blev det kvinnligt kodade ornamentets plats snart helt obefintlig. Detta både genom sin koppling till det föreställt feminina och genom sin status som tillverkningsmässigt icke rationellt i den nya industriella eran. Den svenska satsningen på en rationell och praktisk arkitektur under mitten av 1900-talet, där det ornamenterade inte fick plats, är tydligt sammankopplad med att den manligt kodade formvärlden slog igenom inom bostadsbyggnad-

det. Synen på det förra sekelskiftets arkitektur som omodern, prålig och hälsovådlig går hand i hand med detta synsätt. Moderniseringen av den äldre bebyggelsen i Stockholms innerstad gjordes med utgångspunkt i samma ideal om rationalitet, modernitet och enkelhet.

3. Ornamentets betydelse i en ny tid

När Ulla Eklöf och hennes man 1939 letade efter en ombyggd sekelskiftesbostad att leva sitt liv i närde de en tydlig dröm om att skapa ett modernt och bekvämt hem. En liknande dröm driver såväl Christine Stein och hennes sambo i den ovan citerade artikeln från *Dagens Nyheter* liksom mina informanter drygt 75 år senare. Sättet vilket detta moderna och bekväma hem ska uppnås på har dock radikalt förändrats. Där det tidigare handlade om att maskera alla spår av sekelskiftets dekorationer och utsmyckningar är utgångspunkten nu den omvända. Idag, till skillnad från 1930- och 40-talen, skapas det moderna boendet till stor del genom att betona det individuella och personliga och genom att motarbeta det standardiserade och föreställt konformiska. Synen på ornamentet har än en gång omförhandlats och en tydlig förändring av dess betydelse och funktion har skett, från överflödigt till eftertraktat.

Starten på denna förändring kan framför allt spåras till 1970-talets arkitektur- och designklimat då det började ske en generell uppvärdering av bostads- och stadsmiljöer från sekelskiftet 1800/1900. I en rapport om varsamt renoverande från Byggforskningen 1976 menar författarna att sekelskiftets bostäder måste börja betraktas som byggnadsarv i sin egen rätt och hanteras därefter.²⁵ Ingrid Martins Holmberg diskuterar detta förändrade synsätt på sekelskiftets arkitektur i sin avhandling om Göteborgsstadens Haga. Hon visar att området under stora delar av 1900-talet sågs som historiskt och arkitektoniskt ointressant och att det först på 1970-talet kom att bli betydelsefullt i kulturhistorisk bemärkelse och blev då föremål för olika bevarandeprogram.²⁶ Ett tydligt exempel på denna förändring är just de inventeringar av Stockholms innerstadsbebyggelse som började genomföras

av Stadsmuseet under 1970-talet som ett led i att uppmärksamma den under lång tid försummade innerstadsbebyggelsen.²⁷ I och med byggnadsvårdsrörelsen kom ornamentet att gå från en baktalad arkitektonisk detalj till en historiskt betydelsefull kvarleva och en symbol för kvalitet och autenticitet.

En annan arkitekturhistorisk diskussion som också har påverkat ornamentets ställning idag är genomslaget av den postmodernistiska diskursen och arkitekturen. I texten *On Ducks and Decoration* (1968) ville till exempel Denise Scott Brown och Robert Venturi återta det dekorativa som en betydelsefull arkitektonisk formidé. De hävdade att all form av påförd dekoration fortfarande var bannlyst inom arkitekturvärlden men att den nyväckta fokuseringen på arkitektur som kommunikation skulle komma att återskapa intresset för det förra århundradets eklektiska och pittoreska arkitektur och slutligen också för det dekorativa. De omfamnade inte idén om arkitekturen som ett ornament i sig självt eftersom de menade att det enbart var att acceptera den idé som modernisterna introducerat, det vill säga att dekorationer är meningslösa och form endast är funktion.²⁸ Även om de förespråkade en typ av dekorationer som var vitt skilda i sin form och funktion från dem som skapats vid det förra sekelskiftet, bidrog de ändå till att förskjuta den diskursiva betydelsen av ornamentet från någonting meningslöst och överflödigt till någonting arkitektoniskt intressant och användbart.

När det förra sekelskiftets bostäder uppfördes var de rikt dekorerade möblerna, tapeterna och textilierna en del av en större helhet där arkitektur och inredning samspelade med varandra. Idag är emellertid detta samspel i princip helt borta och så även den mesta av förståelsen för ornamentens originalbetydelser. Ornamentet är idag skilt i betydelse och i funktion från det föremål det utsmyckar. Men trots att ornamentet nästan osynliggörs när det i sin vithet närapå smälter samman med de vitmålade väggarna och taken runt omkring, framhävs det också just genom sin vithet eftersom det då blir tydligt att den enbart är en bakgrundsdetalj, tom på egentligt innehåll och en djupare betydelse. Även mönstrade kakelugnar och målade fönster

glas, i de fall sådana finns bevarade, framstår i vår tids vita miljöer som fristående solitärer, helt bortkopplade från sina ursprungliga betydelsskapande och sammanhängande miljöer. Arkitektoniska ornament är således inte längre den naturliga del av vardagslivets sammanhang som de ursprungligen var, utan ses idag snarare som någonting unikt och udda. Men även om många av de gamla betydelserna är borta så har nya betydelser tillkommit.

Liksom vid förra sekelskiftet kan ornamenten i det tidiga 2000-talet sägas signalera en viss typ av social och kulturell status. Det ger en känsla av "klass" som en av mina informanter uttryckte det. Nu är denna status emellertid inte längre kopplad till ornamentens specifika forminnehåll och omfång baserat på bostadens målgrupp och placering, utan skapas snarare genom att vara just någonting icke självklart, någonting som bryter mot en tids normerande formideal och som skapar en kontrast till det förväntade snarare än att vara en del av en normaliserad helhet. Sociologen Mike Featherstone menar att det sedan postmodernismens intåg har skett en vad han kallar "stylization of life" där hela livet blir del i en konsumtionskultur där det är ytan som i första hand räknas.²⁹ Maria Strannegård hävdar i sin avhandling om designhotell från 2009 att denna "vardagslivets estetisering" bland annat manifesteras genom en vilja att uttrycka sig själv och sin personlighet med hjälp av design. Genom konsumtionen kan man köpa sig till såväl en ny omgivning som ett nytt jag menar hon.³⁰ Dessa resonemang om ytliggörandet av vardagslivet där bland annat designelement fungerar som identitetsskapare, kan agera som en delförklaring till vår tids uppvärderande av sekelskiftets utsmyckningar och ornamentik. Sekelskiftets bostäder blir till en plats för iscensättning av jaget och av det individuella där ornamentet, med sin föreställt unika karaktär, skapar förutsättningar för ett boende som signalerar historia, klass och personlighet och som går bortom det standardiserade och konformistiska. Men här finns också en inneboende dubbelhet, för i sin vitmålade och nedtonande tolkning framstår ornamentet nästan som helt standardiserat, både materiellt och i betydelsen som symbol. Det är det mo-

derna livet som står i fokus och ornamenten fungerar bara som en exotisk krydda.

Ett fenomen som också kan sägas ha påverkat sekelskiftesarkitekturens popularitet är det tidiga 2000-talets vurm för innerstaden. Denna vurm tar sin utgångspunkt i så kallade nyurbanistiska planideal vilka bygger på en kritik mot modernismens stadsideal med sin påstådda standardisering, gleshet och opersonliga framtoning. Istället för förorten får innerstadens täta och levande kvartersstad stå modell.³¹ I detta stadsideal har uppskattningen för den äldre arkitekturen, den som symboliserar och materialiserar idén om "staden", också vuxit. En huvudingrediens i de gentrifieringsprocesser städer som Stockholm just nu genomgår är drömmen om att återställa slitna stadsdelar till sina ursprungliga skick.³² Featherstone hävdar att *transformation*, både som koncept och idé, är ett centralt inslag i dagens konsumentkultur. Målet med konsumtionen är att hitta nya sätt att ständigt förändra och förbättra exempelvis sin livsstil, bostad, identitet eller relationer.³³ Möjligheten att rädda försummade miljöer kan sägas ge människor en chans att just transformera såväl sig själva som sin omvärld genom att göra både sig själv och sin omgivning till en del i ett större förbättringsprojekt. Genom att omfamna ornamenteringen och dekorationerna från sekelskiftet 1800/1900 transformeras det vardagliga livet till någonting unikt och spännande. Ornamenten förvandlar samtiden till historia, bostaden till konst, vardagen till lyx och ger genom detta en social och kulturell identitet och tillhörighet åt dess beskyddare. Men de är inte del av den större kulturell helhet som de än gång var, utan kan i första hand betraktas som exotiska tillägg till en annars modern miljö. Strannegård menar att dagens konsumtionskultur ingår i ett ekonomiskt system baserat på känslor, något hon kallar för känsløkonomi. I denna är möjligheten att fly verkligheten och att konsumera sig till känsloupplevelser fundamental.³⁴ Kanske kan ornamentets nyvunna uppskattning också kopplas samman med känsløkonomins logik genom att det erbjuder just en upplevelse av exempelvis tidsflykt, autenticitet, lyx eller individualitet?

Idag framstår sekelskiftets ornament som

situerat inom ramen för "den goda smakens diskurs", alltså inom den diskursiva ram som reglerar idéer om vad som är estetiskt och statusmässigt värdefullt, åtminstone i sin vitmålade och nertonade variant. Det omfattas och definieras därmed också av en välanpassad och köpstark medelklass. Men det är tydligt att det finns en gräns för vilka ornament som ska finnas och i vilken omfattning de ska få finnas. Skulle dessa gränser tänjas, exempelvis genom att stuckaturer och spegeldörrar målades i sina ursprungliga mer variationsrika färger eller att bostaden inreddes enbart med sekelskiftesmöbler, finns risken att hamna på "fel sida" om gränsen för den goda smaken. Enbart genom en medveten och sparsmakad användning som detalj eller attribut blir sekelskiftets ornament accepterade som "god smak". Sparke hävdar i linje med detta att den estetiska aspekten av kvinnors vardag fortfarande idag befinner sig utanför den etablerade estetiska kanonbildningen.³⁵ När ornamentet som form och idé i vår tid uppgraderas från "fult till fint" behöver det därför omdefinieras, från feminint kodat till maskulint. I det studerade materialet beskrivs också det förra sekelskiftets ornament i termer av klass, status, modernitet, god smak eller individualitet – begrepp som kan sägas vara förknippade i första hand med mer traditionellt "manliga" värden. Detta tillvägagångssätt syns även i andra sammanhang där ornament av idag diskuteras. I den nyutkomna boken *Building as ornament* (2013), hävdar Michiel Van Raaij att ornamentet idag är på väg in i den samtida arkitekturen. Han skriver:

Ornamentet är tillbaka – inte som en detalj som pryder en fasad, utan i formen av hela strukturer, vilket skapar byggnader i formen av en bokstav, en hög av grus eller som en nationell symbol.³⁶

Ornament ses enligt Van Raaij inte längre som någonting ytligt och påklistrat, utan någonting modernt och statusfyllt. Men precis som Scott Brown och Venturi uttryckte det i *On ducks and decoration*: att definiera byggnaden som ornament i sig självt innebär egentligen bara att acceptera modernismens idéer om ornamentet som överflödigt. De exempel som tas upp av Van Raaij är dessutom skapade av några av vår

samtids mest erkända arkitekter, alla västerländska, vita män, vilket fråntar ornamentet en betydelse i sig självt och istället ger det mycket av sin position genom kopplingen till dess statusfyllda upphovspersoner.

Llewellyn Negrin hävdar dock i texten "Ornament and the feminine" att en rad feministiska teoretiker sedan 1980-talet har försökt återta och uppvärdera ornamentet. De egenskaper hos ornamentet som modernisterna förkastade, det ytliga, sensuella och icke funktionella, har istället blivit de mest hyllade hos dessa feministiska försvarare. Negrin menar att ornamentet kan fungera som en motpol till den asketiska modernismen och att det representerar en frihet från funktionell nytta, väcker känslornas glädje och stör den instrumentella rationaliteten i det moderna samhället.³⁷ Istället för att ge ornamentet dess status tillbaka genom att ge det nya och manligt kodade egenskaper, bejakas de egenskaper som en gång gjorde det omodernt, de egenskaper som traditionellt förknippats med det kvinnliga. Ornamentet blir i detta sammanhang en symbol för en kamp om uppvärdering av den så baktalade "kvinnliga smaken" och används som ett feministiskt statement.³⁸ Av detta medvetna bruk av ornament i feministiskt syfte finns dock inga spår i undersökningens material. Det är än så länge en diskussion och en aktivitet som pågår bortom de vardagliga sammanhangen och boendemiljöerna.

Sammanfattande avslutning

Syftet med denna text har varit att analysera hur det förra sekelskiftets ornament används och definieras i vår samtid och hur de idag kan förstås som värdeskapande estetiska och historiska men också samtida uttryck. Detta har åstadkomits genom att visa på och diskutera hur det förra sekelskiftets bostadsarkitektur omtalas och beskrivs i två olika samtida vardagliga sammanhang, närmare bestämt i bostadsannonser och i samtal med människor som bebor lägenheter från denna tid. I bägge de analyserade materialkategorierna framkommer det att de utsmyckade arkitektoniska detaljerna från sekelskiftet 1800/1900 ses som mycket attraktiva och bety-

delsefulla och att de ofta utgör utgångspunkten när sekelskiftets formspråk och arkitekturvärld ska definieras. Ornamenten används också för att såväl förankra bostaden i en föreställd historia som för att skapa en bostad som framstår som charmig, personlig och exklusiv. Lika viktig framställs emellertid möjligheten att betona bostadens samtidighet och modernitet genom att lyfta fram nybyggda kök, badrum och trendrik inredning.

Idag kan det förra sekelskiftets ornament inte längre sägas vara ornament i begreppets ursprungliga betydelse. Istället för att vara en oundgänglig del av ett objekts form och funktion förvandlar nämligen vår tids vitmålade miljöer ornamenten till fristående estetiserade objekt, bortkopplade från sitt ursprungliga betydelseskapande sammanhang. Ornamenten är dock långt ifrån betydelselösa utan kan beskrivas som en typ av statusobjekt som föreställs tillföra såväl vardagslivet som bostaden en extra dimension och skapa en känsla av kvalitet, lyx, klass, god smak, personlighet och historisk förankring. Detta är liknande betydelser som gavs ornamenten vid sekelskiftet 1900 men den stora skillnaden är att de i idag inte förstås i ett större kulturellt och estetiskt sammanhang utan ornamentets huvudsakliga roll är att utgöra en lagom utstickande kontrast till de moderna inslagen och göra bostaden mer spännande och unik. Att det förra sekelskiftets arkitektur och dess ornament har fått en ny framträdande position i vår tid kan delvis kopplas till framväxten av såväl den urbana medelklassen som konsumtionssamhället där strävan efter upplevelser och möjligheten att förstärka och transformera sin egen personlighet är central.

Till skillnad från stora delar av 1900-talet kan ornamentet idag, både som idé och som materialitet, sägas befinna sig inom ramen för den goda smaken, åtminstone så länge det används och framställs i en anpassad (läs vitmålad) form, i kombination med en modern och tidsenlig inredning och färgskala och i "rätt" människors sammanhang. Ornamentet framstår dock inte, trots dess uppgraderade status, som uppskattat i sin egen rätt som prydnad utan snarare i sin betydelse som manligt kodad värdeskapare och

statussymbol. Kanske kan en feministisk omdefiniering, liksom den Negrin diskuterar ovan, göra att ornamentet också blir uppskattat för sina mindre rationella funktioner, nämligen i sin egenskap av prydnad och därmed som onyttigt, känslöframbringande och begärligt?

MAJA WILLÉN är konstvetare och arbetar som forskare och lektor på Institutionen för kultur och estetik vid Stockholms universitet. Hennes fokusområden som forskare är sociala och kulturella aspekter av samtida bostadsarkitektur och hon disputerade 2012 på avhandlingen *Berättelser om den öppna planlösningens arkitektur*. Sedan dess har Willén undersökt den nutida vardagliga förståelsen och brukat av det förra sekelskiftets bostadsarkitektur med fokus på frågor om återskapande, historiebruk, autenticitet och modernitet.

maja.willen@arthistory.su.se
Institutionen för kultur och estetik
Stockholms universitet
106 91 Stockholm

Noter

- 1 Projektet är finansierat av Anna Ahlströms och Ellen Terserus stiftelse.
- 2 Ett första resultat av projektet har presenterats i artikeln "Att (åter)skapa autenticitet. Det förra sekelskiftets bostäder idag", *RIG*, nr 2 2016.
- 3 *Nationalencyklopedin*, ornament. <http://www.ne.se> (hämtad 2016-02-15)
- 4 För en diskussion om definitionen av sekelskiftet som stil och idé idag se t.ex. Willén 2016.
- 5 I mitt intervjuarbete stöder jag mig mot de tankar om etnografi som finns i Kaijser & Öhlander 1999, och specifikt i Eva Fägerborgs kapitel "Intervjuer".
- 6 Namnen på intervjupersonerna är fingerade i texten.
- 7 Sjöblom 2012.
- 8 Mer om hur sekelskifte betraktas som autentiskt i Willén 2016.
- 9 För en mer ingående diskussion om sekelskiftet som stil se Willén 2016.
- 10 Negrin 2009, s. 118–120.
- 11 Eriksson 2000, s. 143.
- 12 Gejvall 1987 (1954), s. 67, 70.
- 13 Negrin 2009, s. 119.
- 14 Eriksson 2000, s. 159.
- 15 Sparke 1995, s. 55, 64–65.
- 16 Eklöf 1939, s. 226.

- 17 SOU 1947: 26, s. 46.
- 18 Paulsson 1919, s. 15.
- 19 Paulsson 1919, s. 5.
- 20 Negrin 2009, s. 117.
- 21 Forty 1992 (1986), s. 100.
- 22 Forty 1992, s. 102.
- 23 Sparke 1995, s. 11.
- 24 Sparke 1995, s. 15 och 50.
- 25 Blomberg & Eisenhauer 1976, s. 15, 18.
- 26 Martins Holmberg 2006.
- 27 *Stockholmskällan*, stockholmskallan.stockholm.se/post/10600, (13/1-2017)
- 28 Scott Brown & Venturi 1968.
- 29 Featherstone 2007, s. 47.
- 30 Strannegård 2009, s. 65.
- 31 Tunström 2007, s. 682, 685.
- 32 Lilja 2011, s. 31.
- 33 Featherstone 2007, s. xxi
- 34 Strannegård 2009, s. 162, 178.
- 35 Sparke 1995, s. 2
- 36 Van Raaij 2013. (Min översättning från engelska. Boken är opaginerad).
- 37 Negrin 2009, s. 117.
- 38 Liknande diskussioner finns att läsa i exempelvis Dahl 2014 och Ambjörnsson 2011.

Käll- och litteraturförteckning

Digitala källor

- Nationalencyklopedin, *ornament*. <http://www.ne.se> (hämtad 2016-02-15).
- Stockholmskällan*, <http://stockholmskallan.stockholm.se/post/10600> (13/1-2017).

Tryckta källor och litteratur

- Ambjörnsson, Fanny, 2011, *Rosa: den farliga färgen*.
- Blomberg, Ingela & Eisenhauer, Eva, 1976, *Varsam ombyggnad. Värdering av arkitektoniska och kulturhistoriska kvalitéer i äldre bostadshus (1860-1920)*, Rapport Bygghuset R7.
- Dahl, Ulrika, 2014, *Skamgrepp: femme-inistiska essäer*.
- Eklöf, Ulla, 1938, "De fick ett nytt hem i gammalt hus", *Svenska hem i ord och bilder*.
- Eriksson, Eva, 2000, *Mellan tradition och modernitet: arkitektur och arkitekturdebatt 1900-1930*, diss., Stockholms universitet.
- Featherstone, Mike, 2007, *Consumer culture and postmodernism*, 2. uppl.
- Forty, Adrian, 1992 (1986), *Objects of desire. Design and society since 1750*.
- Gejvall, Birgit, 1987 (1954), *1800-talets Stockholmsbostad: en studie över den borgerliga bostadens planlösning i hyreshusen*, Stockholms kommunalförvaltning.
- Holmberg, Ingrid Martins, 2006, *På stadens yta: om historiseringen av Haga, Göteborg*. Diss., Göteborgs universitet.
- Kaijser, Lars & Öhlander, Magnus (red.), 1999, *Etnologiskt fältarbete*.

- Lilja, Elisabeth, 2011, *Den segregerade staden. Tre kvarter i Stockholm innerstad*.
- Negrin, Llewellyn, 2009, *Appearance and Identity. Fashioning the Body in Postmodernity*.
- Paulsson, Gregor, 1919, *Vackrare vardagsvara*.
- Scott Brown, Denise & Venturi, Robert, 1968, *On Ducks and Decoration*.
- Sjöblom, Anita, 2012, "Renässans för en östermalmsvåning", *dn.se* 24 mars, www.dn.se/bostad/renassans-foroster-malmsvaning/ (access 11 maj 2016).
- SOU 1947: 26.
- Sparke, Penny, 1995, *As long as it's pink. The sexual politics of taste*. London.
- Strannegård, Maria, 2009, *Hotell speciell. Livsstilskonsumtion på känslornas marknad*, Diss., Lunds universitet.
- Tunström, Moa, 2007, "The Vital City: Constructions and meanings in contemporary Swedish Planning Discourse", *The Town Planning Review*, vol. 78, nr 6 (s. 681-698).
- Van Raaij, Michiel, 2013, *Building as ornament*.
- Willén, Maja 2016, "Att (åter)skapa autenticitet. Det förra sekelskiftets bostäder idag". *RIG*, vol 99, nr. 2 (s. 91-107).

BILAGA I: Lista över bostadsannonser

- Birger Jarlsgatan, 3 rum och kök (rok) 70 kvm.
- Brahegatan 7, 3-4 rok, 114 kvm.
- Döbensgatan 25, 4 rok, 134 kvm.
- Floragatan 19, Etage lägenhet, 2 rok, 28 kvm.
- Grevgatan 52, 2 rok, 82 kvm.
- Grevgatan 57, 1 rok, 48 kvm.
- Gustavslundsvägen, 2 rok. 66 kvm.
- Heleneborgsgatan 3, 3 rok, 74 kvm.
- Högborgsgatan, 2 rok, 36,4 kvm.
- Kaplansbacken 3, 1 rok, 24 kvm.
- Kocksgatan 43A, 3 rok, 72 kvm.
- Mariatorget 4, 2 rok, 57 kvm.
- Norra Agnesgatan 43, 2 rok, 62 kvm.
- Sibyllegatan 9, 5 rok, 144 kvm.
- Tavastgatan 43, 2 rok, 44,6 kvm.
- Torstenssongatan, 3 rok, 72 kvm.
- Upplandsgatan 74, 3 rok, 97 kvm.
- Valhallavägen 14, 2 rik, 63 kvm.
- Valhallavägen 22, 1 rok, 34 kvm.
- Vikingagatan 21, 2 rok, 50, 8 kvm.
- Vikingagatan 26, 3 rok.
- Västmannagatan 89, 2 rok, 61 kvm.
- Erstagatan 13, 1 rok, 42 kvm.
- Fleminggatan 63, 2 rok, 61 kvm.
- Grev Turegatan 74, 3 rok, 102 kvm.
- Hantverkargatan 86, 3 rok, 93 kvm.
- Inedalsgatan 7, 3 rok, 85 kvm.
- Luntmakargatan 12, 3 rok, 88 kvm.
- Norrtullsgatan 26, 2 rok, 54 kvm.
- Riddargatan 25, 2 rok, 50 kvm.
- Rörstrandsgatan 36, 1 rok, 40 kvm.
- Rörstrandsgatan 60, 3 rok, 84 kvm.
- Styrmanngatan 6, 3 rok, 83 kvm.
- Surbrunnsgatan 19, 2 rok, 57 kvm.
- Wallingatan 14, 7 rok, 340 kvm.
- Åsögatan 167, 3 rok, 84 kvm.

BILAGA 2: Lista över intervjuer

(Namnen är anonymiserade)

Filippa & Anton, Liljeholmsvägen, 2 rok, 60 kvm. 4/2-2014.

Henrik & Elsa Maskinistgatan 15, 2 rok, 61 kvm. 13/2-2014.

Katarina, Narvavägen, 5 rok, 150 kvm. 28/4-2014.

Kerstin & Sven, Katarina västra kyrkogata, 4 rok, 120 kvm.
15/5-2014.

Klara, Folkungagatan, 1: a med kokvrå, 26 kvm. 16/2-2014.

Lars, Parkgatan, 1 rok, 31 kvm. 10/3-2014.

Lisa & Anders, Inedalsgatan, 3 rok, 70 kvm. 21/9-2014.

Martina, Ynglingagatan, 5,5 rok, 130 kvm. 4/9-2014.

Matilda, Heleneborgsgatan, 3 rok, 51 kvm. 13/2-2014.

Samuel, Valhallavägen, 2 rok, 56 kvm. 4/2-2014.

Intervjuer och bostadsannonser finns i författarens ägo.

The return of ornament – late 19th- and early 20th-century architectonic detail as a modern-day status symbol

By Maja Willén

Summary

This article analyses how *fin-de-siècle* ornament is used and defined today, and how it can be understood as an enhancing, aesthetic and historical form of expression, yet at the same time a contemporary one too. This has been carried out by demonstrating and discussing how domestic architecture from the turn of the last century is referred to and described in two modern everyday contexts: in property advertisements and in the words of people who live in apartments of this date. Results from both categories show that decorative architectonic detail from the turn of the last century is sought after and significant, and often forms the starting point when the idiom and architecture of the period is defined. In addition, ornament is used to connect the apartment with an imagined past, creating a home that projects charm, personality and exclusivity. Yet it is equally important to emphasize the modernity of the apartment by drawing attention to the newly built kitchen and bathroom, and fashionable interior.

Today, *fin-de-siècle* ornament is no longer ornament in its original sense. Modern white-painted interiors have transformed ornamental details from indispensable components of form and function to free-standing aesthetic objects, disconnected from their original value-enhancing context. Ornament, though, far from

being insignificant can be seen as a form of status symbol that provides an added dimension to everyday life and the home, creating a sense of quality, luxury, class, good taste, personality and historical tradition. These qualities are reminiscent of those ascribed to ornament at the turn of the last century, the major difference being that ornament is no longer perceived in a wider cultural and aesthetic context. Rather its prime role is to provide a sufficiently prominent contrast to modern features, making the home more exciting and unique. The fact that *fin-de-siècle* architecture and ornament has today attained a new, prominent status stems partly from the growth of the urban middle class and consumerism, where demand for experiences and opportunities to strengthen and transform one's personality are central.

In contrast to most of the 20th century, ornament today, both conceptually and materially, falls within the bounds of good taste, providing it is used and presented in adapted (read white-painted) form, combined with an interior design and colour spectrum that are modern, together with the "right" sort of person. Despite its current elevated status, ornament is not regarded as decorative in its own right. Rather, aesthetically it is perceived in the context of a male-coded value enhancer and status symbol.

Keywords: Ornament, *fin de siècle*, domestic architecture, Stockholm, ethnography, art history

Fukt og funkis

Hvordan bevare funkisarkitekturen med dagens verneprinsipper?

av Anne-Cathrine Flyen

Nordisk byggeskikk og arkitektur har naturlig nok vært nødt til å håndtere det nordiske klimaet. Stedstypisk byggeskikk sørget et godt stykke på vei for at bygningskroppen sto imot det lokale klimaet, selv om det også fins mange eksempler på klimatisk dårlig byggeskikk. I moderne tid er det hevdet at god arkitektur ikke er god for også det tekniske er løst. Funksjonalismen brøt med dette prinsippet. Tidlig funksjonalistisk arkitektur eksperimenterte med materialbruk og konstruksjonstyper, og i ettertid – og noen ganger også i samtiden, har holdbarheten vist seg å være kortvarig. I dag er det en anerkjent stilretning, men rent bygningsteknisk fins det svakheter. Arkitektenes streben mot en ren og enkel stil skapte problemer, spesielt knyttet mot fukt. I dag strever vi med å bevare denne arkitekturen.

Det er først og fremst fuktbelastninger som utgjør det største problemet for funkisbygninger, slik det er for de fleste bygninger. Men funksjonalismen er ekstra utsatt. Et lett og luftig uttrykk krevde tynne dimensjoner, mye glass, flate tak, små takutstikk, og minst mulig forstyrrende elementer som ornamenter, renner og nedløp. Dette gjorde bygningskroppen lite motstandsdyktig mot vanninntrengning. Funkisbygninger er derfor nokså dårlig egnet for å stå utendørs i regn og i kulde.

Denne artikkelen skisserer skadeproblemer som er typiske for funkisarkitektur og drøfter bevaringsprinsipper opp mot stilens egenart. Hovedmålet er å peke på behovet for nye restaureringsprinsipper som er tilpasset den funk-

sjonalistiske arkitekturens premisser. To viktige hypoteser diskuteres:

1. Vernemyndighetenes overordnede prinsipper for vedlikehold, reparasjon og restaurering av verneverdige bygninger i Norge tar utgangspunkt i norske middelalderbygninger i tømmer. Dette passer ikke for alle bygningstyper og stilarter.
2. Funksjonalistisk arkitektur er vanskelig å bevare, spesielt i et nordisk klima.

Funksjonalismen som formspråk

Funksjonalismens historie starter med modernismens gjennombrudd både nasjonalt og internasjonalt. Modernisme er et samlebegrep for en rekke ulike retninger og stilarter innenfor kunst, arkitektur, litteratur og musikk som har preget vestlig kultur fra rundt år 1900 og framover. Innen arkitekturen kan den sees som en samlebetegnelse for en større, gjennomgripende historisk forandring som kom til uttrykk i arkitekturen ved inngangen til det 20. århundre¹. I engelsk og andre europeiske språk brukes mest betegnelser som *modern architecture*, *modernism* eller *international style*. Internasjonalt kan begrepet funksjonalisme gjenfinnes fra og med andre halvdel av 1920-årene. I nordisk sammenheng er det en stilbetegnelse for den modernistiske arkitekturen i perioden 1927 - 1940² som blir benyttet både om selve stilperioden og om de tilhørende stiluttrykkene. I Norge var stilperioden likevel ikke entydig. Fra den første strenge stilen i begynnelsen av 1930-årene var det

en tydelig utvikling utover i tiåret. Dette skyldtes bestemte hendelser i arkitektmiljøet, blant annet den store Stockholmsutstillingen i 1930 og flere norske arkitektkonkurranser. Stockholmsutstillingen var ment å være en manifestasjon av moderne svensk design. Utstillingen hadde ikke bare gjennomslag i norske arkitekturkretser, men kom til å sette sitt preg på svensk byggeskikk og byplanlegging i årtier framover.³ I Norge fikk stilen kallenavnet *funkis* etter at ordet ble lansert på Stockholmutstillingen.

Funksjonalismen ble først og fremst en betegnelse for de mer estetiske verdier, og er ofte benyttet som stilbetegnelse for en arkitektur med en forenklet formal orden, bygget etter bestemte, modernistiske byggeprinsipper.⁴

Den sveitsisk-franske arkitekten kjent under navnet Le Corbusier, ble modernismens fremste målbærer og en av de viktigste årsakene til stilens gjennombrudd. Hans kanskje viktigste praktiske bidrag var hans Fem punkter for en ny arkitektur, som forenklet det rasjonelle og tidsmessige i den nye arkitekturen i fem trinn:⁵

1. Pilotis: Bygningen skulle reises på søyler
2. Fri plan: Skjelettsystemet gjorde bærende vegger unødvendig og grunnplanen friere
3. Vindusbånd: Uten bærende vegger kunne vindusrekker strekkes over hele veggens lengde

4. Fri fasade: Fasaden vokste frem som en konsekvens av grunnplanen
5. Takterasse: Takterasser skulle utnytte takets areal og gi rom for sol, lys og luft.

Dette gjorde bygningene lyse og luftige, og disse idealene ble muliggjort av nye konstruksjonsmetoder og materialer. Bærende dekker og søylekonstruksjoner frigjorde veggene som bærende element slik at de kunne "gjennombores" med store og mange vinduer. Vinduene er gjerne samlet i vannrette bånd og ofte plassert i hjørner.⁶ Speilglassruter var også en teknisk nyhet som ga preg til bygningene. I det ytre er bygningene preget av store flater, geometriske former som firkanter, sirkler og ovaler. Takene er ofte flate og fasadene som regel enkle uten pynt. Bygningselementene er satt rett inntil hverandre uten overganger, border og ornamenter. (Figur 1)

I 1925 beskrev den norske arkitekten Lars Backer datidens nyoppførte forretningsbygg som hallingsgotikk og hevdet at de manglet tidens ånd og sannferdighetens preg.⁷ Løsningen så Backer i den nye saklige og sannferdige funksjonalismen. Backer var tidlig ute. Han ble en foregangsmann for den nye moderne stilen i Norge. Funksjonalismen som periodestil kom til å danne opptakten til en ny norsk byggetradisjon og er derfor en viktig del av nyere norsk arkitekturhistorie.⁸

Lars Aarønes⁹ viser at funksjonalistisk arkitektur ble oppført over mesteparten av landet, og særlig i de større byene som Oslo, Bergen, Stavanger, Trondheim, Kristiansand, Bodø og Hamar. I *Store norske leksikon*¹⁰ beskrives Ove Bangs samfunnshus¹¹ og Sundts varemagasin i Bergen, tegnet av Per Grieg,¹² som noen av hovedarbeidene i norsk funksjonalisme. Videre fremheves de mest banebrytende arkitektene for funksjonalismen i Norge som Lars Backer, Gudolf Blakstad og Herman Munthe-Kaas, Ove Bang og Arne Korsmo.¹³ Likevel var det Oslo som ble *funkisbyen* i Norge, hvor funksjonalis-

FIGUR 1. Utendørs trapp. flatt tak, vindusbånd. Taket brukt som terrasse. Havna allé nr. 9, Villa Bryn, Oslo. Aasland/Korsmo. FOTO: NIKU/AC Flyen, 2017.

FIGUR 2. *Dristige tekniske løsninger som brøt med det gamle kjennetegner funksisarkitekturen. Her balkonger som nærmest svever utenpå bygningskroppen. Middelthuns gate, Oslo. 1938. FOTO: NIKU/E. Hole, 2012.*

FIGUR 3. *Den maritime inspirasjonen sto sterkt, og kom spesielt til uttrykk i bruken av utenpåliggende trappeleier og balkonger med rekkverk i smekre dimensjoner. Også det runde koøyet var mye brukt. Byggherren var sjøfartsdirektør, og ønsket maritime effekter, noe som passet godt overens med funksjonalismens maritime tilsnitt (Brønne et.al. 2004). Maritim inspirasjon, Havna allé nr. 1, Villa Helling, Oslo. Sverre Aasland og Arne Korsmo. FOTO: NIKU/E. Hole, 2012.*

tisk arkitektur særlig ble anvendt i restauranter, som Skansen og Ekebergrestauranten, Dronningen og Ingierstrand bad, i forretningsgårder som Horngården på Egertorget og Doblauggården, Odd Fellow-bygningen, Ingeniørenes hus og Kunstnernes hus.¹⁴ Over 50 funksjonalistiske bygninger var under prosjektering eller oppføring i Oslo i 1928, og flere av disse regnes i dag som periodens hovedverk. Samtidig var nok 30-talets byggeboom årsak til at det også ble bygget en rekke eneboliger, rekkehus og leiegårder i funksjonalismens formspråk, og funkisen ble nærmest et særmerke for akervillaen i randsonene til Oslo sentrum, i motsetning til for eksempel Bergens omegn. I Oslo ble nærmere 25 000

boliger bygget på ti år, og de fleste av disse ble oppført i den nye stilen.¹⁵

Armert betong, eller jernbetong, som ble vanlig å benytte i 1920-årene, åpnet for avanserte byggemetoder, og har formet bybildet i Oslo i stor grad.¹⁶ Kombinasjonen av betongens evne til å tåle trykk og jernets evne til å tåle strekk åpnet for nye byggemetoder. Dette ga seg spesielt uttrykk i at veggene kunne bære mye i forhold til sin tykkelse, og vinduer kunne gjøres større og legges etter hverandre i bånd. Jernet ble beskyttet mot rust, og de to materialene heftet godt sammen og utvidet seg nokså likt ved temperatursvingninger. Brannfaren ble redusert i forhold til de gamle murgårdene som var og fortsatt er

en viktig del av boligmassen i indre Oslo by, og vedlikeholdet ble enklere.

Forspent betong, der armeringsjernet ble satt i spenn, nærmer seg stålets smidighet og formbarhet, og åpnet for ytterligere muligheter. Betongen slo først igjennom i industribygg og større anlegg, men ble etter hvert også flittig brukt i boliger. (Figur 1, 2 & 3)

På 1920–30-tallet økte antallet tilgjengelige byggematerialer i Norge eksplisitt. På begynnelsen av 1900-tallet var 20–30 ulike byggematerialer tilgjengelig, og håndverk, utførelse og materialer fulgte lange bygningstradisjoner. I 1920 var antallet tilgjengelige materialer økt til ca. 20 000, og i 1930 ca. 30 000.¹⁷ Som en følge av dette ser man i funksjonalismen en eksperimentering med materialer. Dette ga mange spennende og nye dimensjoner til arkitekturen, men også utfordringer. (Figur 3)

Norsk klima – konstruktive utfordringer

Det norske klimaet er tøft for bygningene våre og fukt utgjør en stor belastning for alle bygningstyper, ikke bare funksjonalistisk arkitektur. I Skandinavia er det blitt samlet informasjon om byggskader i over femti år. Systematisk datainnsamling i Norge startet i 1964 med opprettelsen av et byggskadearkiv hos Norges byggforskningsinstitutt.¹⁸ Nyere analyser av dette skadearkivet viser at rundt ¾ av skadesakene er knyttet til fukttekniske problemstillinger.¹⁹ Det viser også at nedbør er den mest kritiske klimapåkjenningen, og at skader knyttet til bygningenes klimaskjerm utgjør 2/3 av det totale skadeomfanget. Det er spesielt yttervegger, overgangen til terreng, tak og terrasser som er utsatt.

I arbeidet med funksisbygninger på Norsk institutt for kulturminneforskning (NIKU) observerer vi også en rekke skader knyttet til flere av funksisarkitekturens viktige karakteristika både i design, bruken av konstruksjonsmetoder og materialer. Skadene kan blant annet knyttes til konstruksjoner som ikke i stor nok grad klarer å lede vann vekk fra bygningskroppen. Som en følge av dette ser vi at funksisbygninger har høy risiko for lekkasjer, med jevnt sig av vann inn i

konstruksjonen. Dette gir igjen oppblomstring av råte- og muggsopp-skader.

Noen tilpasninger av det funksjonalistiske stilidealet ble riktignok gjort for det norske klimaet. Arkitekt Johan Ellefsen var en talsmann for dette.²⁰ I 1927 holdt han et engasjert foredrag i Oslo arkitektforening der han forsøkte å definere en byggekunst i samsvar med tiden. Han så nødvendigheten av å tilpasse det nye til nordiske forhold, og fremhevet hensynet til klima og terreng, konstruksjon og materialer. Findal fremhever dette foredraget som ”den norske modernismens manifest”.²¹

Inspirert av Le Corbusier utarbeidet Ellefsen sitt eget forslag til fem punkter for en norsk arkitektur:²²

1. Hensyn til klima og terreng
2. Hensyn til konstruksjon og materialer
3. Hensyn til materialmessige krav
4. Økonomiske hensyn
5. Arkitektens personlige innsats

Det flate taket er et viktig stilideal i funksjonalismen, men for det norske klimaet ble det også benyttet saltak med vinkel eller svakt hellende pulttak, mens vindusbånd ble erstattet med panoramavinduer. Likevel er funksisbygningene generelt sett lite egnet for å stå imot det norske klimaet. De flate takene og mangelen på renner og nedløp førte til at vann trengte inn i takflater og vegger. En del av de nye materialene som ble tatt i bruk fungerte dårlig i uteklima. For eksempel ble det benyttet betong med for liten overdekning over armeringen som har ført til oppsprekking og avskalling. Listverk og plater som brukes utvendig står dårlig i fuktig klima. Glassbyggstein byr på utfordringer med tanke på alle fugene rundt hver enkelt stein. Det forekommer fliser i utvendig veggutsmykning laget for innvendig bruk, med lav frostbestandighet som gjør at de fryser i stykker.

Fuktproblematikk og funksjonalistisk arkitektur går hånd i hånd. Det må det ha gjort helt fra begynnelsen av. Likevel ble mange av arkitektene som tegnet funksjonalistisk opphevet som fremragende kunstnere. Selv om også kritikerne var høyrøstede, også fra arkitektstanden selv

FIGUR 4. Ekebergrestauranten på Ekeberg i Oslo ble bygd for det delvis kommunalt eide selskapet Oslo Folkerestauranter i 1929, året før Stockholm-utstillingen, som regnes som modernismens gjennombrudd i Norden. Bygningen er ikke spesielt mer skadeutsatt enn andre funksisbygninger, og er her kun brukt som bakgrunn for å vise typiske skadesteder. Bygningen sto ferdig i 1929 og er et resultat av en arkitektkonkurranse som ble vunnet av Lars Backer i 1927. Bygningen regnes som et av de fineste eksemplene på klassisk funksjonalisme i Norge, og er den eldste bevarte funksjonalistiske bygningen i landet. Bygget var på mange måter epokegjørende. Det ble brukt en støpeformteknikk med konstruksjon basert på moduler. Bygningskroppen er utført med malte betongfasader, store vinduer i vindusbånd og flatt tak. Restauranten ligger med terrasser, murer og trapper i en vestvendt skråning med fin utsikt over byen. Bygningen lå brakk i flere år. Den ble fredet i 2001, restaurert og gjenåpnet som en moderne restaurant i 2005. (Store Norske leksikon). FOTO: NIKU/E. Hole, 2012.

slik det blant annet kom til uttrykk i tidsskriftet Plan som kom ut med fire nummere i perioden 1933-1936.²³ Men de høye røstene gikk hovedsakelig på det arkitektoniske, stilidealet, og det funksjonelle, ikke på det bygnings- eller fukttekniske. Arkitektene selv fremhevet at arkitektur er kunst og at man måtte tåle litt lekkasjer. Frank Lloyd Wright hevdet at om det ikke var taklekkasjer hadde ikke arkitekten vært kreativ nok.²⁴ Adolf Loos skal ha sagt at ornamentet er kriminelt og bør fjernes fra byggekunsten. Idealet var det nakne og tynne og slagordet ble "Magert er fagert".²⁵ Le Corbusier så på arkitektens arbeid som kunst, på lik linje med annen skjønn kunst der målet var å fremkalle sansefølelser, dvs. appellere til det visuelle og opplevelsemessige.²⁶ Le Corbusiers arkitektur var sterkt plaget av byggskafer som kom frem kort tid etter at byggverkene ble tatt i bruk.²⁷

Det er nettopp i skjæringspunktet mellom det arkitektoniske uttrykket og skadeproblematikken at utfordringen med å bevare disse byggene ligger: "Bevaringsfallgruven" mellom fukt og funksis.

Følgende bygningstekniske- og arkitektoniske løsninger med risiko for fukttinntrengning er typiske for funksisarkitektur (Figur 4):

1. Få eller ingen takrenner/nedløpsrør
2. Knappe takutspring
3. Overgang mellom bygningsdeler

4. Vinduer langt ute i vegglivet
5. Tynne tak over entreer, pergolaer, tynne terrasser etc.
6. Flate tak eller liten takhelling
7. Båndvinduer, store vindusflater
8. Pusset fasade rett ned i bakken, ingen sokkel.

Eksempler på skader og problemstillinger

Balkongene er typisk utsatt for armeringskader. På grunn av fukt ruster armeringsjernet og utvider seg, dermed sprenges puss/betong av. Slike skader er svært vanlige. (Figur 5)

Vinduene er også spesielt utsatt, de mangler ofte detaljering som beskytter mot slagregn. Videre er de gjerne plassert langt ut i vegglivet. Reparasjoner i tilknytning til vinduer er hyppige. (Figur 6)

Det er ikke bare restaurering og utbedring av skader som truer funksisarkitekturen. Boliggårdene trues av balkongutvidelser og takpåbygging. Bevaring av viktige detaljer som dører, listverk, dørhåndtak og vinduer på småhus og villaer fra den tiden, er en annen ting å være seg bevisst. Nye eiere ønsker ofte å modernisere husene, og glemmer da at slike detaljer er helt vesentlige deler av husets særpreg og identitet. Klimaendringene har dessuten gjort spørsmål rundt etter-

FIGUR 5. Armeringsskader på balkonger på en funkisblokk (Mariesgate/Kirkeveien, Oslo). Karbonatisering er en naturlig kjemisk prosess som oppstår når en betongoverflate er i kontakt med luft. Når karbonatiseringen når inn til armeringsjernet som ligger inne i betongen kommer luft og fuktighet i berøring med jernet. På denne måten korroderer jernet og danner det vi i dagligtale kaller for rust. Rusten har et vesentlig større volum enn jernet, og dette fører til sprengvirkning inne i betongen. Etter hvert vil betongen sprekke opp, og jernet blottlegges. På sikt vil bæreevnen i den armerte betongen svekkes. Jo lavere overdekning over armeringsjernet, jo mer utsatt er konstruksjonen for slik rustsprengning. Under funkis-perioden ble det eksperimentert med liten overdekning for å skape tynne og luftige konstruksjoner. Disse er derfor spesielt utsatt for slike skader. FOTO: NIKU/E. Hole, 2012.

FIGUR 6. Stor fuktbelastning og skader som dette, i tilknytning til vinduer er typiske. (Middelthuns gate, Oslo). Vinduene står helt ute i vegglivet, uten beskyttelse fra takutstikk, FOTO: NIKU/E. Hole, 2012.

solering aktuelle som aldri før. Den funksjonalistiske arkitekturs evne til å imøtekomme tidens krav om energioptimalisering er lav. Enkle vinduer, ofte i metall og lite isolasjon i gulv, vegger og tak gjør det fristende å bytte vinduer og å etterisolere. Dessverre gjøres dette som regel ikke under hensyntagen til bygningenes karakteristiske trekk, og resultatet medfører ofte store endringer i det arkitektoniske uttrykket.

(Figur 7)

Designrelaterte byggskaader

Ifølge en nylig avsluttet doktorgrad²⁸ er designrelaterte byggskaader på prestisjebygg et lite utforsket tema. Samtidig er det i designprosessen at majoriteten av alle konstruksjonsfeil oppstår²⁹. To tredjedeler av byggskaadene har opphav i forberedelsesfase, programmering og design, mens den siste tredjedelen oppstår under bygging.³⁰

For tidlig aldring og utseendemessige skavanker er et gjennomgående problem i funkisarkitekturen, og viktige årsaker er design, byggekomponenter og materialvalg. Problemene er knyttet til nye materialer og detaljer, som ikke er robuste i forhold til klimapåkjenning over tid.

Selv om det altså ble gjort enkelte tilpasninger til det norske klimaet, er det et faktum at funkisarkitekturen byr på utfordringer knyttet til fukt. Det kan ikke ha gått så lang tid fra de var oppført til de første problemene meldte seg. Likevel fortsatte de å bygge slik. Hvorfor? Hvorfor ble man klar over problemene og hvordan kom det til uttrykk.

Michl, professor emeritus ved The Oslo School of Architecture and Design, har indirekte berørt disse spørsmålene i sine arbeider. Han er opphavet til påstanden om at funksjonalister setter funksjonelle løsninger foran formelle av formelle årsaker – ikke av funksjonelle.³¹ Han hevder at arkitekter som lagde modernistisk/

funkisarkitektur mente de hadde en slags opphøyet status som overdommere over estetisk kvalitet og som plasserte dem høyt over brukerne av deres arkitektur. Michl hevder videre at funksjonalismen ikke var en bruk/nytte bevegelse der funksjonelle aspekter ble vektlagt, men snarere en artistisk bevegelse hvor estetikk hadde førsteprioritet. Årsaken til at funksjonalistene snakket så mye om funksjon, konstruksjoner og materialer hevder han, var at arkitektene anså disse faktorene som perfekte former uavhengig av smak og behag.

En av anekdotene om den legendariske arkitekten Frank Lloyd Wright kan belyse også spørsmålet om skader og problemer. Byggherren klaget over vann som dryppet ned på middagsbordet. Wrights svar var kort og greit: "Flytt bordet." En annen av Wrights klienter måtte plassere bøtter og spann rundt i huset for å fange opp alt vannet som sildret og rant. Kona kommenterte tørt: "Ja, sånn må det jo gå når du lar et kunstverk bli stående utendørs."³²

Hardarson behandler temaene skader og arkitektur i sin doktoravhandling.³³ Hans anliggende er å utvikle metoder til å lære av designrelaterte byggskaader. Hardarson konkluderer med at hovedårsaken til de designforårsakede byggskaadene er svake punkter i klimaskjermen som ikke tåler de lokale påkjenningene, hovedsakelig i form av nedbør, vind og temperaturendringer. Han viser gjennom sitt doktorarbeid at disse svake punktene stammer fra en blanding av dristig formgivning, materialvalg og konkret detaljering, der retningsgivende forutsetninger for estetisk, funksjonell og teknisk utforming hentes i den modernistiske designideologien. Hardarson viser til internasjonale eksempler og mener videre at faglige prioriteringer hos arkitektene er en viktig brikke i dette, at prioriteringene blant annet påvirkes av designideologi paret med uvitenhet om bygningsfysiske påkjenninger, og at verdinormer som stammer fra den

modernistiske designideologien er viktige medvirkende drivkrefter. Han hevder derfor at når disse verdinormene blir rådende i formgivning og utførelse av en klimaskjerm som siden må motstå normale lokale klimapåkjenninger, er det en overhengende fare for at byggskaader utvikles.

Årsaken til at disse drivkreftene eksisterer, tilsynelatende uavhengig av tid og sted, fundamenterer Hardarson i hvordan den innflytelsesrike, modernistiske designideologien er konstruert med innebygde forsvarsmekanismer i det han kaller en selvcentrert designstrategi. Denne forsvarsmekanismen gjør at erfaring om byggskaader ikke innarbeides i det teoretiske grunnlaget arkitektfaget bygger på. En av Hardarsons hypoteser er at den viktigste grunnen til dette er at toneangivende representanter for den selvcentrerte designideologien ignorerer byggskaader som et arkitektonisk problem. Byggherren og byggt tekniske eksperter er heller ikke i stand til å forhindre klimarelaterte byggskaader, fordi de tror at det er arkitektens rolle å designe et byggverk som tåler en gitt klimapåkjenning. En sterk medvirkende drivkraft til disse tilstandene er generelt manglende kunnskap om bygningers fysiske egenskaper, men også mangel på et system som motiverer aktøren til å lære av utført arbeid gjennom tilbakemeldinger fra byggeprosesser og ferdigstilte byggeprosjekter.

FIGUR 7. Utvendig etterisolering av veggene kan føre til store endringer i fasadeuttrykket. Vinduet blir liggende langt inne i vegglivet dersom man ikke samtidig flytter dem ut. FOTO: NIKU/AC. Flyen, 2017.

Hardarsons funn kan gi svar på noen av spørsmålene foran om skader og problemer. Når designideologien bak modernismen og funksjonalismen ble kombinert med nye, ukjente og uprøvde konstruksjonsmetoder og en vrimmel av nye materialtyper var det rett og slett vanskelig å unngå skadeutvikling.

Bevaringsprinsipper knyttet opp mot stilens egenart

Internasjonalt føres en aktiv diskusjon knyttet til verneverdi, bevaring og bruk med basis i Athen-charteret,³⁴ Venezia-charteret,³⁵ UNESCO-konvensjonen³⁶ og Nara-dokumentet om autenticitet.³⁷ Disse dokumentene er i prinsippet rettleidende for forvaltningen av kulturminnene verden over, og autenticitetsbegrepet er i dag sentralt i alle forhold knyttet til vern og restaurering.³⁸ Men forståelsen av vesentlige begreper som brukes i disse dokumentene diskuteres og utvikles fremdeles og ulike bevaringsideologier eksisterer side om side med forankring i de samme dokumentene. Innen konservering og utbedring av byggskaader i innovativ modernistisk arkitektur syntes det å være en generell oppfatning av at funksisakitekturen både i form og materialvalg krever andre retningslinjer med hensyn til bevaring og konservering enn tidligere tiders bevaringsverdige bygninger. Den materielle bevaringsfilosofien formulert av Ruskin og Morris på 1800-tallet³⁹ har dominert konserveringsdiskursen og påvirket tilnærmingen til bevaringsmetoder i den vestlige verden. Men deres ideer om å konservere uten å reparere og endre var i hovedsak bygget på bevaring av monumentale steinbygninger.⁴⁰ De langt fleste av funksjonalismens bygninger er bygget med betongkonstruksjoner. Den sammensatte betongen stiller andre krav til behandling enn enklere og mer homogene materialer som naturstein eller tømmer.

Ayón⁴¹ beskriver motsetningen mellom bevaring av historisk materiale og den opprinnelige design-hensikt i modernistiske bygninger med utgangspunkt i bevaringsarbeider på Frank Lloyd Wright's Guggenheim Museum i New York. For å løse dette er det benyttet en sammensatt strategi: i noen tilfeller ble arkitektens

hensikt, det vil si designet, prioritert, i andre tilfeller de historiske og autentiske materialene og i andre tilfeller ingen av disse.

Jerome et. al.⁴² drøfter lignende problemer i forbindelse med utbedring av Fallingwater i Pennsylvania, USA. Bygningen er tegnet av Frank Lloyd Wright i 1935, som privatbolig for familien Kaufmann. I dag er bygningen museum. Her diskuteres motsetningene mellom konservering og bruk/endring og det vanskelige forholdet mellom bevaring av verneverdier og hensyn til klimaendringer og miljøperspektiver. Burke og McDonald⁴³ beskriver og diskuterer hvordan forvaltningsverktøyet Sensivity to Change (StC) er benyttet i restaurering og daglig drift av Sydney Opera House. StC er benyttet for å vurdere sårbarhet og toleranse for forandring på egenskaper og komponenter som form, oppbygning og funksjon. De beskriver hvordan det er gjennomført en vurdering av potensielle effekter av forandringer med basis i en konserveringsplan og byggets designprinsipper. En slik fremgangsmåte er svært omfattende, og vil bare kunne forsvares for spesielt verdifulle byggverk. Likevel er det prinsipper som kan anvendes for den mer anonyme funksisarkitekturen også. Dette gjelder for eksempel prinsippet om at byggverkene må behandles og vurderes på egne premisser, og at det ikke nødvendigvis er en løsning som passer over alt. Nara-dokumentet presiserer at lokale hensyn og vurderinger er essensielle, og at alle vurderinger knyttet til verdi må forstås og vurderes i en lokal kontekst. For norske forhold betyr dette at selv om internasjonale kriterier og vurderinger kan være retningsgivende, må det også gjøres tilpasninger til forskjellige arkitektoniske uttrykk, stilarter og tidsepoker, materialbruk og konstruksjonsløsninger og ikke minst til klimaet. På den 10.ende internasjonale DOCOMOMO⁴⁴ konferansen i 2008 oppsummerte Maristella Casciato, Chair DOCOMOMO International, konferansen på følgende måte i en editorial:⁴⁵ "[...] Thus, our objective should be to create a grid of criteria taking into account all the significant characteristics of the architecture (e.g. respecting the character of the designer, his language, his relationship to time, materials and the commitment to the collective memory), while

remaining compatible with the conservation or restoration project. The challenge in this is to envision changes without betraying the legacies and spirit of the architecture of the twentieth century.”

Funkisarkitekturen ble selvfølgelig ikke designet for å være ”i evighet”. Vanlig praksis med hensyn til levetid på nybygg, bygningskonstruksjoner og overflater i dag ligger oftest mellom 30 og 50 år. Brorparten av de aktuelle bygningene nærmer seg 80 år! Levetid er et flertydig begrep siden den kan betraktes fra et ståsted i teknikken, estetikken eller økonomien; en bygning eller en bygningsdel kan godt være i teknisk god stand uten å være estetisk tilfredsstillende og den økonomiske levetid er etter all sannsynlighet kortere enn den tekniske. Det arbeides nasjonalt og internasjonalt med å bestemme en rimelig og riktig levetid for et antall forskjellige kategorier byggverk, men foreløpig har man ikke blitt enige om tall. Likevel er det ikke mulig å overse at overflatebehandling, materialer og bygningsdeler har begrenset levetid og før eller siden må byttes eller i hvert fall vedlikeholdes og repareres på en eller annen måte.

Antikvariske retningslinjer skal følges ved tiltak på vernete kulturminner. De kan være overordnede og generelle, eller utformet spesielt for hvert enkelt kulturminne. Retningslinjene kan for eksempel innebære krav om bruk av tradisjonelle materialer, utførelser og teknikker og bruk av håndverkere med kunnskap om arbeid med vernete kulturminner. I tillegg kan det være begrensninger på hva som kan skiftes eller fjernes fra kulturminnet

Autentisitet er et sentralt omdreiningspunkt i den norske Riksantikvarens prinsipper for istandsetting og vedlikehold og danner en viktig basis for formulering av antikvariske retningslinjer. Vi snakker om både materiell og prosessuell autentisitet. Materiell autentisitet betyr å bevare mest mulig av det originale materiale i bygningen. Prosessuell autentisitet vil si å bruke nye materialer, men med original materialkvalitet, og dessuten å følge den prosessen som ble fulgt opprinnelig med hensyn til reparasjonsmetoder og redskapsbruk. Bygningstypen og ikke minst tilstanden avgjør ofte om det er prosessuell el-

ler materiell autentisitet som blir førende for et istandsettingsprosjekt.

Riksantikvarens hovedprinsipp for vedlikehold av verneverdige bygninger⁴⁶ er å bevare de opprinnelige eller gamle bygningsdetaljene så langt det er mulig; kledning, vinduer, dører, listverk og overflatebehandling. Vedlikeholdet skal om mulig skje på samme måte som da huset ble bygget, med opprinnelig teknikk, utførelse og materialbruk. Et jevnt tilsyn og vedlikehold er den beste form for vern, og i lengden også den billigste. Ved å bevare bygningselementene beholder bygningen sin autentisitet. En kopi, selv om den er aldri så samvittighetsfullt utført, vil aldri kunne erstatte de originale bygningsdetaljene fullt ut. På Riksantikvarens nettside om ordforklaringer⁴⁷ står det videre at autentisitet alltid må sees i forhold til noe, for eksempel tidsperiode, stilart, materialbruk eller byggemåte. Dette åpner for at det må gjøres klare valg for hva som skal være førende ved en istandsettelse. Likevel har det tradisjonelt vært det mer materialistiske autentisitetsbegrepet som har vunnet frem i det offentlige kulturminnevernet. Restaureringshåndverket har etablert seg som den normativt riktige måten å drive bygningsvern på. Dette har vokst frem som en del av Riksantikvarens programsatsinger, og er i stor grad tuftet på behandling av middelalderbygninger i tømmer. Denne formen for bygningsvern, der normen er at minst mulig opprinnelig materiale skal byttes ut, har skapt en ny endringsskikk, nye visuelle inntrykk med teknisk svake løsninger, og er kostnadskrevenende å gjennomføre.⁴⁸ Derfor har fokus på materiell autentisitet paradoksalt nok ført til nettopp det motsatte. Reparasjonsmetodene har gitt nye skader, og enda mer av det opprinnelige materialet må byttes ut i neste omgang.

Hvordan bevare funkisarkitekturen?

Lar så prinsippene om autentisitet og minst mulig inngrep seg kombinere med det funksjonalistiske stiluttrykket, med materialvalg og konstruksjoner?

Flere forhold ved funkisarkitekturen vanskeligjør en slik fremgangsmåte. Dette gjelder først

FIGUR 8. Vann fra flate tak trenger inn i veggkonstruksjonen og fører til stor påkjenning på mur og puss og dessuten på avflassing av maling. Vinduene har minimalt med beskyttelse ettersom de står langt ute i vegglivet og det heller ikke er overdekning fra noe takutspring. FOTO: NIKU/A.C. Flyen, 2013.

og fremst det faktum at mange av de arkitektoniske elementene har en teknisk vanskelig utforming som ikke kan vedlikeholdes, eller som krever ombygging for å unngå skader og følgeskader. Det er også slik med murarkitekturen at det kan være vanskelig å flekkreparere på puss med det formål å bytte ut minst mulig materiale. Resultatet kan bli at disse "flekken" blir så synlige på den reparerte veggflaten at det skjemmer bygget. Murfunksjonalismens overflater skulle nettopp være hele og "rene".

Innenfor norsk funksjonalistisk arkitektur synes de viktigste utfordringene rent praktisk å være knyttet til de knappe og rene linjene og vann. Helt spesifikt til tak og manglende takutspring og til nedløp og takrenner. De viktigste estetiske/arkitektoniske problemstillingene er også knyttet til dette knappe uttrykket, men også til type materialer og overflatebehandling og da særlig til murpuss. Samtidig er den største utfordringen å klare å ta hensyn til autenticitet i design og arkitektonisk uttrykk, og ikke kun materialautenticitet. (Figur 8)

Dersom et reparasjons- eller restaureringsarbeid skal følge de rådende norske verneprinsippene helt ut er det svært vanskelig å få til arkitektonisk og bygningsteknisk gode løsninger.

Kun mindre reparasjoner for å bøte på den helt konkrete skaden kan i så fall foretas, og lite eller ingen ting kan gjøres for å bygge om eller endre bygningsdetaljene for å fjerne problemet og dermed stoppe eller i hvert fall forsinke videre nedbrytning. Slike enkle reparasjonsløsninger vil være svært lite hensiktsmessig for å bevare autentisk materiale. Det egentlige skadeproblemet blir ikke løst, nedbrytningen vil fortsette og sakte, men sikkert vil opprinnelige materialer og bygningsdeler måtte byttes ut. I virkeligheten "ofres" autentisk materiale med denne fremgangsmåten. Istedenfor å lete etter en løsning som forsiktig tilfører en annen enn den opprinnelige løsningen, men bevarer opprinnelig materiale, fører verneprinsippene faktisk til at autentisk materiale etterhvert må byttes ut, selv om det motsatte er målet. – Dette er ikke enestående innenfor bevaring av funksjonalistisk arkitektur. Det samme skjer for eksempel ved restaurering av middelalderbygninger i tømmer. Også her vil "lappetepe-reparasjoner" kunne føre til at mer enn nødvendig av det uerstattelige middelaldertømmeret påføres skader og må skiftes ut. Dette skjer ved at man bruker ledesnoren "bytte ut minst mulig autentisk materiale", som danner basis for Riksantikvarens restaureringsprinsipper. Dette gjør at mindre deler av en tømmerstokk for eksempel fjernes og erstattes med nytt virke grunnet en råteskade. Reparasjonsstedet blir et svakt punkt, og ofte byttes det også ut for mye trevirke. Der dette skjer tilstrekkelig mange ganger er tilslutt resultatet at hele stokken er skiftet ut. Den utilsiktede konsekvensen av dette er at alt autentisk materiale byttes ut over tid, og erstattes med nytt virke. Heri ligger et tankekor.

Samtidig er det heller ikke enkelt å foreta en ombygging eller utskifting av en dårlig fungerende bygningsdel eller bygningsdetalj. Dette kan få store og uønskete konsekvenser for funkisbygningenes slanke og knappe profil. Der-

som dagens byggeregler og SINTEF Byggforsk sine anbefalinger skulle følges, vil det knappe og forenklete formspråket bli byttet ut med mer kompakte og plasskrevende løsninger som i høy grad ville påvirke autentisiteten og det estetiske.

De nasjonale målene for bevaring av kulturminner og kulturmiljø er beskrevet av det norske Stortinget i Stortingsproposisjon nr. 1.⁴⁹ Her fokuseres det på det årlige tapet av verneverdige kulturminner og kulturmiljø som følge av fjerning, ødelegging eller forfall. Ingen ting sies om det årlige tapet av autentisk materiale eller estetiske kvaliteter som følge av dårlig, galt eller mangelfullt vedlikehold og misforstått reparasjonsarbeid. Så er spørsmålet: hva er de beste løsningene? – Bør vi leve med tak som lekker for å beholde god arkitektur ("lide for skjønnheten"). – Kan det kalles god arkitektur dersom det ikke fungerer teknisk?

I SINTEF-Byggforsks informasjonsserie Byggforvaltning uttalte Lars Roede i 1989⁵⁰ at det at takrenner ikke ble benyttet i gamle dager ikke alene er et argument mot å innføre en løsning som kan forlenge levetiden til en utsatt syllstokk. Roede mente at det skulle være en hovedregel å benytte opprinnelige materialer og metoder innen bygningspleie, men at det ville være galt å avvise all moderne bygningsteknologi om det kan redde autentisk materiale. Samtidig er det slik at modernistisk arkitektur som ble designet i en tid da energi var billig, har et betydelig oppgraderingsbehov dersom bygningene skal kunne oppfylle dagens og fremtidens krav om energiokonomi. Kanskje er det slik Elefante hevder⁵¹: at forbedring og energiokonomisering av funksjonalistisk arkitektur vanskelig lar seg gjennomføre og faktisk favoriserer utskifting av bygningsdeler fremfor å forsøke å forandre på de eksisterende.

Hardarson har definert designforårsaket skade slik: en byggskaide som er forårsaket av et arbeid som en beslutningstaker og/eller en designer har utført eller unnlatt å utføre, som

stammer fra uvitenhet, likegyldighet eller uaktksomhet overfor de forhold som kan forårsake en byggskaide.

Hvordan kan så bevaringsprinsipper for verneverdige bygninger implementeres for funksbygninger med teknisk svake løsninger, der stiluttrykk og arkitektoniske særtrekk likevel skal bevares? – og der disse svake tekniske løsningene nettopp er en viktig del av det arkitektoniske særtrekket!

En aktuell hypotese er at norsk funksjonalistisk arkitektur ikke lar seg bevare på en bærekraftig måte med hjelp av dagens verneprinsipper. Det kan se ut til at disse prinsippene tvert i mot bidrar til nedbrytning og er til direkte skade for autentisitet og verneverdier.

De gjeldene norske verneprinsippene fører til oppstykkede og løsrevete løsninger. Det må et bredere perspektiv inn i bevaringsspmål. Helheten må stå i fokus, og ikke minst verneverdier. Dette må pares med dyp innsikt i de bygningstekniske problemstillingene: hva er bygningens idé og designbase – og hvordan løses den praktiske bevaringen og de aktuelle problemene i forhold til det. Basisen for utmeisling av bevaringsprinsipper må også ta inn hensyn til nyere stilarter og arkitektur, og ikke kun middelalder i tømmer. Dette innebærer en utmeisling av nye bevaringsprinsipper og ikke minst av hvordan disse skal følges opp og gi gro-

FIGUR 9. *Enhver skrukk i overflaten vil ta oppmerksomheten bort fra det feilfrie og stramme ytre. Industrigata 15 a-d. Husene sto ferdig i 1931 og var det første Beer tegnet etter sin studietur til Holland. FOTO: NIKU/A.C. Flyen, 2013.*

bunn for gode løsninger både arkitektonisk og teknisk. Hvilket igjen medfører at vi trenger en helt ny og fordomsfri gjennomgang av de eksisterende bevaringsprinsippene innen dagens bygningsvern og hvordan disse helt praktisk slår ut på de verneverdige bygningene. Dersom vi skal klare å oppnå bærekraftige løsninger gjennom å overføre gode prinsipper og unngå dårlige, er det nødvendig å gå bak den ytre formen. Vi bør studere konseptene og holde dette opp mot bygningsfysiske prinsipper samtidig som vi tar hensyn til det helhetlige arkitekturverket og dagens bruk. Bygningsvern og bevaring av nyere arkitektur bør få høyere status. Arkitekter, bygningsteknikere og antikvarer må gå sammen om å utmeisle gode tekniske løsninger tilpasset både design og opprinnelig bygningsteknologi. Bevaringsprinsippene må også tilpasses designmessige hensyn og nyere arkitektur, og for all del forhindre at vi sakte men sikkert ødelegger bygningene til tross for gode intensjoner. Samtidig skal vi sørge for at bygningene er hensiktsmessige i bruk, da det er gjennom å ha en bruksmessig betydning at de blir bevart best.

Mange problemstillinger er felles for de betydelige enkeltverk, som man av åpenbare årsaker har valgt å bevare, og den store mengden mer anonyme bygninger fra de samme periodene, der vedlikeholdsproblemene er overlatt til private eiere. Det er naturlig å stille høyere krav til bevaringen av disse enkeltverkene enn de mer anonyme bygningene. Samtidig er det mye som tyder på at flere av de løsningene som rent stilmessig eller arkitektonisk og estetisk passer best inn også vil være de mest overlegne rent bygningsteknisk. Eksempler på dette er valg av overflatebehandling og valg av reparasjonsmørtler. Dersom man velger en malingstype som ikke sitter godt på det eksisterende underlaget, risikerer man at både ny og gammel maling under flasser av. Velger man en for tett maling vil underlaget kunne bli skadet. Om reparasjonsmørtelen ikke går sammen med gjenværende mørtel og med det eksisterende underlaget vil den løsne. Ny mørtel eller puss som ikke harmonerer med den gamle kan også rive løs deler av underlaget eller av omkringliggende mørtel eller puss. Selv om bygningene ikke nødvendigvis er like viktig i ver-

nehensyn, vil det vanligvis være best for bygningen rent teknisk og skademessig at reparasjoner og istandsettingsarbeider utføres på bygningens tekniske premisser. Dette innebærer nettopp å følge mange av prinsippene som legges til grunn for verneverdige bygninger.

Men noe må vi sannsynligvis ofre, og i dette ligger antikvarenes største utfordring: hva kan ofres for at kulturminnene skal kunne brukes av den nåværende generasjonen, med dens smak og behov, slik at kulturminnet skal kunne føres uforfalsket videre til kommende generasjoner?⁵²

Anker⁵³ hevder at vårt teorigrunnlag for å velge ut hvilke kulturminner som skal vernes er betraktelig mye mindre enn teorigrunnlaget for gjennomføringen av den konkrete bevaringen. Jeg vil hevde at teorigrunnlaget for vern i Norge er utviklet med base i et for snevert utgangspunkt i en type bygninger og en type materialbruk: middelalderbygninger i tømmer. Dette var kanskje riktig tidlig på 1900-tallet da bygningsvernet i Norge var i sin ungdom og det stort sett bare var middelalderbygninger i tømmer som var vernet⁵⁴. Etter at man i Norge også begynte å verne nyere tids arkitektur oppsto et behov for andre tilnærminger for vern tilpasset denne arkitekturen. Det kan derfor hevdes at prinsippene for vern har på gått ut på dato, og at det bør tas opp til en total gjennomgang og revisjon.

Allerede i 1849 skrev John Ruskin: "Ta godt vare på monumentene, og restaurering vil aldri bli nødvendig." Utsagnet står dessverre ofte i kontrast til dagens situasjon i Norge der vedlikehold altfor ofte neglisjeres eller blir oversett, mens restaurering og ombygging – og i ytterste konsekvens riving, dessverre er utstrakt. Det er over 100 år siden Norge fikk sin første riksantikvar. Bygningsvern og særlig vår over 1000 år gamle trehusbebyggelse har fra starten stått helt sentralt innen kulturminneforvaltningen. Fortidsminnevernet og søken etter egne røtter og tradisjoner ble en del av prosjektet Norge og oppbyggingen av en nasjonal identitet. I dag står bygningsvernet overfor store utfordringer. I tillegg til skadeproblematikken og neglisjert vedlikehold er det nok å nevne klimaendringer og nye krav til komfort og klimagassutslipp.

En begynnelse på en ny restaureringspraksis

Hvordan finner vi så frem til en alternativ og mere hensiktsmessig restaureringsholdning til det funksjonalistiske byggeri som kan favne denne arkitekturens samlede problemkompleks? Innenfor klimadebatten kan vi peke på at det er flere måter å komme i mål med energiregnskapet. Fremfor å etterisolere vegger og bytte vinduer, bør vi se på alternative løsninger som både ivaretar det bygningstekniske og arkitekturen. Som for eksempel å etterisolere tak og gulv istedenfor, eller å sette inn innervinduer med isolerglass istedenfor å bytte originale vinduer. Det vil ta svært lang tid før energiregnskapet og det økonomiske regnskapet går i null om man bytter vinduer. Og før man har tjent det inn, må vinduene byttes på nytt. Levetiden til nye vinduer anslås til 20–30 år, mens 100 år gamle vinduer laget av godt trevirke, vil kunne vare i 100 nye år dersom de vedlikeholdes godt.

Med tanke på restaureringsprinsipper bør det åpnes enda tydeligere opp for å benytte løsninger som ikke bare ivaretar autentisk materiale, men som snarere ivaretar autentisk uttrykk, selv om moderne teknologi benyttes. Istedenfor å bygge om de flate takene til saltak eller å helbeslå både piper og gesimser kan de utstyres med vanntette membraner og tekkes som om de var badegulv. Kanskje bør det også være helt greit å lage kopi av en bygningsdels utseende og samtidig gi den en ny innmat. For eksempel har det blitt vanlig å rive utenpåliggende pipeløp i flukt med yttervegg og erstatte det med en helbeslått pipe som går gjennom taket. En mer aktuell løsning burde være å erstatte pipeløpet med et nyoppbygget løp som ser likt ut, og som fortsatt er synlig i fasaden, men som er utført etter dagens standard ”inni”.

Arbeidet med bygningsvern i Norge har i de senere år blitt gradvis mer systematisk og organisert. Likevel henger vi etter med de grunnleggende prinsippene for vern. For at vi skal kunne bevare vår bygningsarv for fremtiden er det nødvendig å vurdere våre metoder og bevaringsprinsipper og håndhevelsen av dem. Første skritt er å innse dette, andre skritt er å ta diskusjonen og

finne frem til bedre prinsipper og metoder, og tredje skritt er å implementere disse.

ANNE-CATHRINE FLYEN er arkitekt og forsker i NIKU. Hun har tidligere jobbet innen offentlig forvaltning hos Riksantikvaren, Byantikvaren i Oslo og Sysselmannen på Svalbard og som forsker hos SINTEF Bygforsk. Hennes fagfelt er bygningsvern og innbefatter blant annet bygningsforvaltning, verne vurderinger, skade- og tilstandsvurderinger, restaurering og vedlikehold.

anne.flyen@niku.no
Norsk institutt for kulturminneforskning (NIKU)
Postboks 736 Sentrum
N-0105 Oslo

Noter

- 1 Findal 1996, s. 8.
- 2 Findal 1996, s. 9.
- 3 Mæhlum 2010.
- 4 Findal 1996, s. 7–9.
- 5 Findal 1996, s. 22.
- 6 Kjelstadli 1990, s. 348–352.
- 7 Nordberg-Schultz et al. 1983, s. 46–49.
- 8 Findal 1996, s. 7.
- 9 Aarønes 2007.
- 10 Brun et al. 2013.
- 11 1940, Oslo.
- 12 1928.
- 13 Blom 2012.
- 14 Kjelstadli 1990, s. 348–405.
- 15 Findal 1996, s. 99.
- 16 Kjelstadli 1990, s. 350.
- 17 Brønne et al. 2004, s. 77.
- 18 Norges byggforskningsinstitutt heter nå SINTEF-Byggforsk.
- 19 Kvande & Lisø 2007, s. 54–56.
- 20 Findal 1996, s. 32–34.
- 21 Findal 1996, s. 32.
- 22 Ellefsen 1927, s. 161–170.
- 23 Nordberg-Schultz et al. 1983, s. 108.
- 24 Hardarson 2012, s. 154.
- 25 Hardarson 2012, s. 36.
- 26 Nordberg-Schultz et al. 1983, s. 48.
- 27 Hardarson 2012, s. 38.
- 28 Hardarson 2012.
- 29 Hardarson 2012, s. 387–388.
- 30 Gemini 2006, s. 1.

- 31 Michl 1991, s. 67-81.
- 32 GEMINI 2006, s.1.
- 33 Hardarson 2012.
- 34 International Museums Office 1931.
- 35 ICOMOS 1964.
- 36 UNESCO 1972.
- 37 ICOMOS 1994.
- 38 Sætren 2013, s. 124.
- 39 Ruskin 1855, s. 32.
- 40 Taylor 2013, s. 271-272.
- 41 Ayón 2009, s. 41-58.
- 42 Jerome et al., 2006, s. 3-11.
- 43 Burke og McDonald 2014, s. 31-37.
- 44 En uavhengig, internasjonal organisasjon som har som mål å sette søkelys på modernismens arkitektur.
- 45 Casciato 2008, s. xiv.
- 46 Riksantikvaren 1, 2016.
- 47 Riksantikvaren 2, 2016.
- 48 Sætren 2013, s. 137.
- 49 St.prp. nr. 1, 2009-2010.
- 50 Lars Roede i 1989, s. 7.
- 51 Elefante 2008, s. 47.
- 52 Larsen 2004, s. 24.
- 53 Anker 2009, s. 69.
- 54 Bygningsvern i Norge ble formelt en offentlig sak da den første Riksantikvaren ble ansatt i 1913.

Kilde- og litteraturoversikt

Digitale kilder

- Bjerkek, Ole Petter, 2014, "Nicolai Beer". *Norsk kunstnerleksikon*. https://nkl.snl.no/Nicolai_Beer (2016-04-27)
- Blom, Hege, *Funksjonalisme: Arkitektur*, 2012, <https://snl.no/funksjonalisme%2Farkitektur> (2014-10-18).
- Bruun, Magne, Hagen, Håvard, Reiscgg, Øyvind, Storsletten, Ola & Brochmann, Odd, *Arkitektur I Norge*, 2013, https://snl.no/Arkitektur_i_Norge (2014-10-18).
- Gemini: *TEMA: Mellom marmor og gråstein*, 2006, <http://gemini.no/2006/09/tema-mellom-marmor-og-grastein/>, (2014-10-18).
- ICOMOS, *International Charter for the Conservation and Restoration of Monuments and Sites (The Venice Charter)*, 1964, <http://www.icomos.org/en/component/content/article/179%E2%80%93articles-en-francais/ressources/charters-and-standards/157%E2%80%93the-venice-charter> (2016-3-31).
- ICOMOS, *The Nara Document on Authenticity*, 1994 <http://www.icomos.org/charters/nara-e.pdf> (2016-3-31).
- ICOMOS, *The Athens Charter for the Restoration of Historic Monuments*, 1931, <http://www.icomos.org/en/charters-and-texts/179-articles-en-francais/ressources/charters-and-standards/167-the-athens-charter-for-the-restoration-of-historic-monuments> (2016-3-31).
- Mæhlum, Lars, 2010, Stockholmsutstillingen. Store norske leksikon. Hentet 31. mars 2016 fra <https://snl.no/Stockholmsutstillingen> (2013-03-31).
- Riksantikvaren 1, *Tilsyn og vedlikehold*, 2016 <http://www.riksantikvaren.no/Veiledning/Raad-om-bygningsvern/Tilsyn-og-vedlikehold> (2016-05-04).

- Riksantikvaren 2, *Ordforklaringer*, 2016, <http://www.riksantikvaren.no/Veiledning/Ordforklaringer-og-ordlister/Ordforklaringer-bokmaal> (2016-04-01).
- Store norske leksikon, *Ekebergrestauranten*, 2009, <https://snl.no/Ekebergrestauranten> (2014-10-18).
- UNESCO: *The World Heritage Convention*, Paris, 1972 <http://whc.unesco.org/en/convention/> (2016-03-16).

Trykte kilder og litteratur

- Anker, Marie Louise, 2009, "De stygge kulturminner. Verdier vurderinger og begrunnelse for bevaring av kontroversielle kulturminner og kulturmiljøer, sett i lys av verneteoretiske perspektiver", *Nordic Journal of Architectural Research, Volume 21, No 1* (s. 60-70).
- Ayón, Angel, 2009, "Historic Fabric vs. Design Intent: Authenticity and Preservation of Modern Architecture at Frank Lloyd Wright's Guggenheim Museum", *Journal of Architectural Conservation, Volume 15, Issue 3* (s. 41-58).
- Burke, Sheridan & McDonald, Susan, 2014, "Creativity and Conservation: Managing Significance at the Sydney Opera House", *Association for Preservation Technology International (APT) Bulletin Vol. 45, No. 2/3* (s. 31-37).
- Brønne, Jon, Bøe, Eirik T. & Skjerven, Astrid, 2004, "Havna allé", i *Arne Korsmo. Arkitektur og design* (s. 77).
- Casciato, Maristella, 2008, "Modern Architecture is Durable: Using Change to Preserve", *Proceedings of the 10th international Docomomo conference «The Challenge of Change. Dealing with the Legacy of the Modern Movement»* (s. xiv).
- Direktoratet for samfunnsikkerhet og beredskap (dsb), 1999, "Kap. VIII Miljø og helse", *Veiledning REN til forskrift om krav til byggverk (TEK)*, 2. utgave.
- Elefante, Carl, 2008, "Renewing Modernism", *Places Journal, Volume 20, Issue 1*, (s. 44-51).
- Ellefsen, J., 1927, "Hvad er tidsmessig arkitektur?", *Byggekunst*, November 1927 (s. 161-170).
- Findal, Wenche, 1996, *Norsk modernistisk arkitektur. Om funksjonalismen*.
- Hardarson, Ævar, 2012 *DRISTIGE DETALJER: Studie av designforårsakede byggekader i innovativ modernistisk arkitektur*. Doktoravhandling. Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet, Fakultet for arkitektur og billedkunst, Institutt for byggekunst, prosjektering og forvaltning.
- Jerome, Pamela, Weiss, Norman & Ephron, Hazel, 2006, "Fallingwater Part 2: Materials-Conservation Efforts at Frank Lloyd Wright's Masterpiece", *Association for Preservation Technology International (APT) Bulletin Vol. 37, No. 2/3* (s. 3-11).
- Larsen, Knut Einar, 2004, "... hele deres rikdom av autenticitet". *Fortidsminneforeningens årbok 2004* (s. 15-26).
- Lisø, Kim Robert & Kvande, Tore, 2007, *Klimatilpasning av bygninger*.
- Mattsson, Johan, 2010, *Råtesopp I bygninger. Forekomst, påvisning, vurdering og utbedring*.
- Michl, Jan, 1991, "On the Rumor of Functional Perfection", *Pro Forma 2, 1990-1991* (s. 67-81).

- Nordberg-Schultz, Christian, Nergaard, Trygve, Johnsrud, Even Hebbe & Bør, Alf, 1983, *Norges kunsthistorie Bind 6 Mellomkrigstid* (s. 7–111).
- Roede, Lars, 1989, "612.012 Bygningsvern. Definisjoner, verneverdier og råd om bygningspleie", *Byggforskserien. Byggforvaltning*. Norges byggforskningsinstitutt (s. 1–8).
- Ruskin, John: *The Seven Lamps of Architecture*, second edition, London, 1855.
- Rustad, Reidunn «Hvad er tidsmessig arkitektur?» En undersøkelse av arkitekturens diskursive rammer gjennom tre arkitektkonkurranser og tre tidssnitt.
- Stortingsproposisjon nr. 1 2009–2010 fra Det kongelige miljøverndepartement.
- Sætren, Anne, 2013, "Bygningsvern i landbruket", i Grete Swensen (red.), *Å lage kulturminner – hvordan kulturarv forstås, formes og forvaltes* (s. 117–139).
- Taylor, Joel, 2013, "Mediet er ikke meldingen: en diskusjon av møtet mellom materialitet og immaterialitet som uttrykk for verdier av kulturarv", i Grete Swensen (red.), *Å lage kulturminner – hvordan kulturarv forstås, formes og forvaltes* (s. 269–286).
- Aarønes, Lars, 2007, *Norsk funksis*.

Moisture and Modernism

Can current conservation standards safeguard functionalist architecture?

By Anne-Cathrine Flyen

Summary

Norwegian architecture has always adapted to the Norwegian climate. Over time, local construction traditions evolved to ensure that buildings withstood local conditions. Functionalism is an important part of modernist architecture. Function often dictated form. Despite the name, functionalism in the 20th century sometimes deviated from this principle. Admired and recognized today, this architectural style has, in environmental and constructional respects, many inherent weaknesses. Striving for a simplicity and purity of expression, functionalist architects inadvertently often created problems for the future, especially in terms of moisture. When functionalism today is in need of conservation, major challenges arise.

This article illustrates the types of damage typical of functionalist architecture, and dis-

cusses conservation and preservation standards in relation to the nature of this architectural style. Discussion is based on the premise that Norwegian functionalism does not lend itself to sustainable preservation when we apply modern-day standards. On the contrary, it would appear that current standards, which in Norway are based on principles developed to safeguard medieval timber buildings, actually accelerate decay processes and risk damaging the culture-historical significance of the functionalist built heritage. In light of this, we need to widen the perspective in Norwegian conservation practice and to review current standards, thereby allowing them to meet the demands that architectural and constructional solutions place on modern architecture.

Keywords: Modernism, functionalism, architecture, preservation, cultural heritage

Med klimatförändringar och livscykelanalyser i sikte

– en utblick mot Norges byggda kulturarv

av Fredrik Berg

Introduktion

80 % av dagens samlade norska byggnadsbestånd kommer troligen fortfarande att vara i bruk år 2050.¹ När kraven om lägre utsläpp av växthusgaser ska följas samtidigt som samhället i stort ska ställas om till en hållbar utveckling, ligger det därför en stor utmaning i att få mer kunskap om hur äldre byggnader kan förvaltas utan att kulturella, ekonomiska och miljömässiga aspekter ställs på spel. Energieffektivisering av äldre bebyggelse behöver med andra ord ses ur ett större och längre perspektiv. Ett sätt att göra det på är att se till äldre byggnaders hela livscykel. Med den typen av metod och verktyg är det möjligt att mäta de långsiktiga effekterna av att bevara kulturhistoriskt värdefulla byggnader. Det öppnar också för studier av huruvida äldre bebyggelse till och med vara en resurs, en pådrivande faktor, i arbetet mot klimatförändringar och den ”gröna omställningen”. Det är dessa aspekter som med utgångspunkt i två norska livscykelanalyser ska ägnas uppmärksamhet i det följande.

Det stora, generella byggnadsbeståndet ska enligt norsk lag uppföras, användas, rivas och deponeras på ett sätt som medför minst möjliga belastning för miljö och natur.² Detta omfattar alla byggnader, oavsett ålder eller kulturhistoriskt värde. För den del av byggnadsbeståndet som av olika anledningar kategoriseras som kulturminnen heter det att de ska bevaras både som del av kulturarven och som led i en helhetlig miljö- och resursförvaltning.³ Överlappningen mellan dessa två lagrum är tydlig. Likväl är det just bevarandenaspekten som ställs på sin spets. Å

ena sidan bör kulturhistoriskt värdefulla byggnader följa med i samhällsutvecklingen och bidra till att utsläppen av växthusgaser reduceras. Å andra sidan är det viktigt att förebygga skador, tekniska som antikvariska, som kan uppstå till följd av klimatförändringar och de anpassningsåtgärder som utförs.

Parallellt med detta ökar ambitionsnivån för inomhuskomfort och teknisk standard. Bostadsytan per capita ökar i storlek och energiförbrukningen ska reduceras till varje pris. Här ligger ytterligare en grundläggande problematik: byggnaders energieffektivitet mäts vanligen i hur mycket energi (kWh) som krävs för byggnaden ska kunna brukas under normala förhållanden per kvadratmeter och år. Detta, vilket vanligen benämns energiprestanda, förklarar dock i själva verket bara hur mycket energi som förbrukas i samband med daglig användning och drift inom en begränsad tidsram mellan det att huset byggs och rivs. Därför betyder ”bra” energiprestanda inte per definition att byggnaden är ”bra” för miljön. Om argumentet om hållbarhet ska bära behöver man se till byggnadens hela livscykel.

Det säger sig självt att detta inte är en enkel uppgift, i synnerhet inte när en sådan ömtålig och subjektiv aspekt som kulturhistoriskt värde förs in i ekvationen. I Norge har dock Riksantikvaren tagit sig an utmaningen genom att låta genomföra ett par uppmärksammade livscykelanalyser. Det gäller undersökningar från 2011⁴ respektive 2015⁵ som i ena fallet jämförde olika scenarion där bevarande och energieffektivise-

ring ställdes mot nybyggande. I den andra studien jämfördes utsläppstall från byggandet av en ny knuttrimrad bostad mot uppförandet av ett modern lågenergihus. Trots att båda studier genomfördes med något förenklad metod förbättrade de kunskapsläget samtidigt som de lade fram några tankeväckande resultat. Syftet med denna artikel är att lyfta fram kärnan i dessa och utifrån dem diskutera hur kunskap från livscykelanalyser av byggnader kan bidra till en mer nyanserad debatt om förvaltningen av det äldre och kulturhistoriska byggnadsbeståndet.

Klimatsmart byggande – en lång tradition

Blickar vi bakåt är det tydligt hur Norges varierade topografi och klimat alltjämt ställt stränga krav till placering, utformning och materialval. Medan genomsnittstemperaturen under vinterhalvåret ligger över fryspunkten längs med kusten i syd upp till Narvik och Lofoten, präglas inlandet av frost och minusgrader under samma årstid. Helt i norr, samt i fjällandskapen i syd, är klimatet betydligt kallare året om. Antalet nollpunktsgenomgångar och frostcykler är följaktligen inte bara fler på västlandet, i tillägg ger Nordsjön en salt- och fuktbelastning som är helt annorlunda än den längre österut⁶. Skadebilderna och underhållsintervallen skiljer sig på så sätt mellan inland, västland och nordmarksområdena.

Naar hus skal planlegges for bebyggelse i vort land, maa ved siden av de sociale og økonomiske forhold ogsaa og i særlig grad de herskende klimatiske forhold have for øie.⁷

En välformulerad portalparagraf som den av arkitekten Andreas Bugge i 1918 års ”Husbyggningslära” ter sig således egentligen ganska självklar. Hållbart byggande och jakten på reducerad energiförbrukning (läs ”resursanvändning”) är inga moderna påfund. Omgivningar och tillgängligheten på resurser har så gott som alltid styrt med vilka metoder och material vi har låtit uppföra våra hus! Det är också detta som ligger till grund för regionala skillnader i byggnadstraditionen och som efterlämnat det byggda kulturarvet i den färgrika palett vi idag upplever. Men, precis

som Larsen och Marstein argumenterar i sin bok *Conservation of Historic Timber Structures*⁸ så lämnade vi i norra Europa bakom oss en väl beprövad, nära tusenårig, byggnadstradition någon gång kring mitten av nittonhundratalet. Det ”äldre huset” skiljer sig på så sätt i all väsentlighet från det dagens byggpraxis då det uppförts efter andra förutsättningar och med andra material och metoder – för att inte nämna att det utformades efter lägre krav på inomhuskomfort.⁹ Ska vi kunna förvalta såväl gårdagens som morgondagens bebyggelse på hållbara premisser förutsätts det att vi har kunskap om detta.¹⁰

Med det sagt ligger det idag nära till hands att hävda att idén om klokt och klimatanpassat byggande är som bortblåst. Efter 1980 års revision av byggreglerna gör man i Norge inte ens längre skillnad på krav i olika klimatzoner i Norge. Ändringens egentliga avsikt vilken låg i att man ville underlätta byggprocessen kan naturligtvis diskuteras vidare, men erfarenheten talar för att det inte är särskilt passande att generalisera konstruktioner och använda standardiserade lösningar på tvärs av regionala klimat. Till exempel har en sammanställning av norska byggprocessmål visat att tre av fyra skador i byggnader som uppförts under 1990-talet är fuktrelaterade.¹¹ En av fyra skador är direkt orsakade av nederbörd. Nog finns det alltså erfarenheter att dra lärdom av när det norska klimatet förutspås stå inför omvälvande förändringar. Mot bakgrund av det kan man också undra varför ingen till dags dato har sett närmre på sambandet mellan regionala klimat och byggnaders tekniska tillstånd i den norska databasen SEFRAK, vilken innehåller information om cirka en halv miljon byggnader från före år 1900.

De senaste modellerade klimatscenerierna visar genomgående att Norge de närmsta 100 åren har ett generellt varmare och våtare klimat att vänta.¹² Antalet dagar med minusgrader spås bli färre samtidigt som intervallerna mellan extremväderlekar blir kortare och mer oregelbundna; fenomen och effekter som vi redan har god kunskap om. Ras, översvämningar och jordskred tillhör exempelvis redan vardagen i det branta och dramatiska norska landskapet. Inte sällan går det ut över infrastruktur och bebyg-

gelse. Skillnaden är att det i framtiden kommer bli mer av allt, varför det också med stor sannolikhet kan väntas långsiktiga konsekvenser som avviker från dagens mönster.

Tidigare forskning

De möjliga strategierna för att handskas med klimatförändringarna sorteras vanligen in under två från engelskan lånade centrala begrepp: *mitigation* och *adaptation*. *Adaptation* syftar till de strukturella ändringar och anpassningar samhället i stort kan och bör göra för att möta klimatförändringarna på bästa sätt. I bebyggd miljö kan det rent konkret handla om att förbättra dagvattenhanteringen och arbeta mot tätare underhållsintervall för utsatta byggnader. Ökad medvetenhet om daglig energiförbrukning är också en form för anpassning. *Mitigation* går ut på att begränsa eller mildra omfattningen av klimatförändringarna genom att reducera utsläppen av växthusgaser.¹³ För byggnader innebär det vanligen att man inför tekniska eller fysiska energieffektiviserande åtgärder (t.ex. tilläggsisolering av fasader och bjälklag, förbättrade fönster m.m.) samt en omställning från olja till förnyelsebara bränslen. Dessa utsläppsreduktioner är som bekant också det som präglar de stora politiska diskussionerna, senast påvisat på klimatkonferensen i Paris.

Tekniska och antikvariska fördelar och risker med olika typer av energieffektiviseringsåtgärder är numer förhållandevis väl kartlagda och finns presenterat i en rad lättillgänglig litteratur.¹⁴ I tillägg har internationella tidskrifter som *The Historic Environment: Policy and Practice* och *International Journal of Conservation* publicerat flertalet artiklar i ämnet.¹⁵

I Norge har forskningen kring ämnet, förankrad vid Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet i Trondheim (NTNU), Norsk institutt for kulturminneforskning (NIKU) och SINTEF Byggforsk gått på tvärs över ämnen som humaniora, teknik, naturvetenskap och samhällsvetenskap. Forskningen har resulterat i ett antal kunskapsbreddande milstolpar i form av vägledningar och utredningar de senaste åren.¹⁶ Nämnas kan också den undersökning vilken på

uppdrag av Miljøvernedepartementet jämförde energibesparingspotentialen i sex eksisterande byggnadstyper med respektive utan hänsyn till karaktärsbärande element som fönster, dörrar, omfattningar, fasad osv.¹⁷ Kostnad i kronor ställdes mot besparing i kWh, och förlusten av antikvariska värden viktades mot miljövinster. Rapportens resultat innehöll en hel del tekniska brasklappar, men den visade inte desto mindre att det krävs omfattande åtgärder för att nå motsvarande energiprestandanivåer för lågenergihus, samtidigt som kostnadseffektiviteten generellt är bättre när man tar hänsyn till kulturhistoriska värden och premierar underhåll framför renovering. På andra sidan gränsen har Sverige med Energimyndighetens forskningsprogram om energieffektivisering i kulturhistoriskt värdefulla byggnader, Spara & Bevåra, bidragit med viktiga samarbeten och resultat på såväl skandinavisk som europeisk nivå.¹⁸

Som överordnad frågeställning är den ”goda energieffektiviseringsprocessen” en återkommande röd tråd i forskningen. Det speglas särskilt i en ny internationell standard¹⁹ för energieffektivisering i kulturhistoriska byggnader där man understryker att material och konstruktion i existerande byggnader bör respekteras med hänsyn till de utsläpp som man undviker av att inte byta ut materialen. Inom forskningen använder man ofta begreppet *avoided impact* för att illustrera detta.

Ett annat centralt begrepp som återkommer i forskningen är engelskans *embodied energy* (ungefär inneboende energi). Med det avses den förhållandevis stora mängd energi och utsläpp som investerats byggnadsmaterial när de producerats och byggts samman till ett hus. Till skillnad från den energi som går åt för att värma och använda huset, vilket benämns *operational energy*, utgör *embodied energy* därför mer eller mindre en engångskostnad. Med energieffektiviserande åtgärder i en existerande byggnad, och på så sätt en förlängning av byggnadens livstid, istället för att bygga nytt är det således möjligt att undvika en annars stor utsläppspost, jmf. *avoided impact*.

Forskarna Munarim och Ghisi diskuterar konceptet *avoided impact* i sin artikel ”Environ-

mental feasibility of heritage buildings rehabilitation”²⁰ och lyfter där särskilt fram behovet av förenklade beslutstödsverktyg för i samband med att kulturhistoriska byggnader står inför rivnings- eller ombyggnadsscenario. Författarna menar att det ligger en stor utmaning i att förbättra den information som ligger till grund för livscykelanalyser i vanliga beräkningsprogram. Därför efterlyser de mer internationell forskning och empiri på livscykelanalyser och äldre byggnader. I samma veva pekar de på en grundläggande utmaning för den tekniska delen av byggnadsvårdsbranschen, nämligen det att lejonparten av beräkningsprogram och -metoder är oförenliga med äldre byggnader då de utvecklats med syfte att användas för modellering av nya byggnader. Kohler och Hassler, som studerat möjliga energibesparingsstrategier för bebyggelsen på internationell nivå, menar att det därför kan uppstå missvisande resultat vid kartläggning av den stora byggnadsmassans energiprestanda. Ju äldre och mer avvikande en byggnad är från dagens normer, ju större utslag och felmarginal.²¹

Temat har varit föremål för olika mindre forskningsprojekt sedan en grupp forskare i 1970-talets USA började knyta samman utsläppspolitik med byggnadsmaterial.²² Metoderna har varierat från fall till fall, men resultaten i de studier och rapporter som publicerats på senare har i princip alla pekat åt samma håll, nämligen att äldre tiders resurskrävande tillverkningsprocess för byggnadsmaterial understryker vikten av att se till en byggnads redan investerade utsläpp

jämte fördelarna med att bevara materialitet.²³

I en stor amerikansk studie, utförd av organisationen National Trust, presenterades för några år sedan beräkningar på bevarande kontra nybyggnation för en stor mängd byggnadstyper i olika klimatzoner.²⁴ Resultaten visade att det kan ta upp till 80 år för en ny energieffektiv byggnad att räkna hem de utsläpp som uppstår vid dess byggande. Studien, som också jämförde olika ombyggnadsprojekt, visade samtidigt att fördelarna med att ”återvinna” byggnader minskar kraftigt beroende på vilken typ och mängd material som används vid renoveringen. I vissa fall, till exempel när gamla industrilokaler skulle göras om till lägenheter, skulle det krävas så stora mängder nya material att det inte skulle gå att motivera.

Vad är en livscykelanalys?

Syftet med livscykelanalyser är att lyfta blicken och få en vetenskaplig begründad bild av en produkts samlade resursbehov över tid. Det går att göra i ekonomiska termer, men för att mäta miljöpåverkan brukar man se hur stor mängd koldioxid som tillskrivs en kvadratmeter i en byggnad över en viss tid. Eller, ”enklare” uttryckt: kg CO₂-ekv./m² och år. Metoden bygger således på en form för materialströmsanalys där det genomförs en kvantitativ undersökning av den miljöbelastning som tillskrivs byggnadens olika faser, se tabell 1. Ett vanligt exempel är det nybyggda huset som genererar mer energi än vad det gör av med i drift, men som under

TABELL 1: *De fem huvudfaserna i en byggnadslivscykel. Riksantikvarens två undersökningar avgränsades till punkt 1, 2 och 3.*

Fas i byggnadens livscykel	Beskrivning
1. Produktion	Utsläpp som uppstår i samband med utvinning och framställning av byggnadsmaterial.
2. Genomförande	Utsläpp som uppstår i samband med transport av material till byggsplats och själva uppförandet av byggnaden.
3. Drift	Utsläpp kopplade till uppvärmning och bruk av byggnaden, både direkt och indirekt. Avhängigt antal användare och deras beteende. Kan t.ex. också inkludera boendes transport till och från arbetsplats.
4. Rivning och deponi	Utsläpp som uppstår i samband med rivning och deponi eller förbränning av byggnadsmaterial.
5. (eventuellt återbruk)	Utsläpp som uppstår (eller kompenseras) i samband med återanvändning.

FIGUR 1. Ett bostadshus från 1853 i Tromsø som energieffektiviserats och genomgått en förhållandevis varsam restaurering. Granntomten med äldre bebyggelse fick ge vika för nya energieffektiva lägenheter. FOTO: NIKU.

produktion, rivning och deponi släpper ut mer växthusgaser än vad det tjänar in under sin tekniska livstid. Energiförbrukningen i drift slår då väl ut även om den sammanlagda miljöpåverkan över tid är negativ.

På grund av att livscykelanalysen är en modellering och därför en förenklad bild av verkligheten är resultaten mycket avhängiga kvaliteten på beräkningsgrundlaget. Om en byggnad till exempel i driftsfasen, dvs. med hänsyn till uppvärmning, används annorlunda än modelleringen avser riskerar utfallet av analysen avvika betydligt från verkliga tal. Vidare tar metoden av förklarliga skäl inte hänsyn till byggnadens kulturhistoriska värden. Om de dimensionerna ska in förutsätts att det förs en systematisk tvärdisciplinär dialog om resultaten där förändring och förlust av byggnadens historiska kvaliteter vägs mot ekonomiska och miljömässiga vinster. Med en sådan uppföljning har livscykeltankegången potential att fungera som beslutsunderlag i fall där just energieffektivisering av äldre byggnader ställs mot (rivning) och nybyggnation.

Situationen i Norge

I Norge finns i allt fyra miljoner byggnader som tillsammans står för drygt 40 % av landets samlade utsläpp av växthusgaser.²⁵ Energieffektivisering av existerande bebyggelse är en central utmaning i det nödvändiga mot klimatförändringar och en hållbar utveckling. Kulturmiljösektorn står därför inför en betydande utmaning då det behövs mer kunskap om vad olika beslut och policys kring förvaltningen byggnader generellt har för kulturhistoriska byggnader. Lyckligtvis har det norska intresset och kunskapsnivån kring energibesparingspotentialen i kulturhistoriskt värdefulla byggnader vuxit i takt med ett ökat politisk fokus på klimat- och energifrågan.²⁶

Strängare krav vid renovering till följd av centrala styrmedel som EU:s förnyelsebardirektiv²⁷ och direktivet om byggnaders energiprestanda²⁸ har parallellt med förtätningspolitik i städerna också ökat trycket på den existerande bebyggelsen i stort. Norge, som inte är med i EU, har implementerat direktiven på bakgrund av lan-

dets deltagande i Europeiska Ekonomiska Samarbetsområdet (EES). Vidare har man i enlighet med det första direktivet om byggnaders energiprestanda²⁹ implementerat ett antal långsiktiga satsningar för att på sikt kunna sänka sina byggnadsrelaterade utsläpp. Bland annat ska Direktoratet för byggkvalitet (DiBK), motsvarigheten till svenska Boverket, revidera energiföreskrifterna vart femte år och på så sätt styra mot gradvis strängare minimumkrav vid uppförande och reovering av byggnader.

Själva bygg- och energireglerna föreskrivs i Byggteknisk forskrift (TEK). I likhet med andra byggnormer är TEK dock först och främst anpassad efter nybyggnation. Minimikraven gäller bara i samband med nybyggnation eller större ändringar av existerande byggnad. I de fall kraven inte är förenliga med antikvariska värden gäller de i den mån de bedöms "vara lämpliga". Den senare formuleringen lämnar stort rum för tolkning, men i realiteten är det bara byggnader som är skyddade genom något av kulturvårdande myndigheters lagrum som omfattas av undantagsparagrafen.

Kategorin *fredete byggnader* är i mångt och mycket jämförbar med svenska byggnadsminnesförklaringar. De omfattas av Loven om kulturminnen (KML) och utgörs av cirka 6 000 anläggningar, byggnader och i viss utsträckning även fasta interiörer som är av nationellt intresse. Dessutom finns det en kategori kulturminnen som är automatiskt skyddade under KML: samtliga lämningar och byggnader från medeltiden och tidigare, som i Norge bedöms sluta i samband med reformationen år 1537. Kategorin *vernete byggnader* utgörs av en betydligt större grupp som ligger under kommunal kulturmiljöförvaltning, huvudsakligen inom Plan- och byggnadsloven (PBL). Det är alltså kommunernas ansvar att vid ändring och eller underhåll säkra historiska, arkitektoniska och andra kulturhistoriska värden knutna till en byggnads yttre. Till skillnad från den svenska så kallade varsamhetskravet i Plan- och bygglagen gäller dessa bestämmelser dock endast registrerad kulturhistoriskt värdefull bebyggelse.

De allra flesta bevarandevärda byggnaderna saknar följaktligen ett allmänt skydd mot för-

vanskning eller rivning. Starka incitamentet från stat eller kommersiella intressen från byggvaruhandel riskerar som följd av det att leda till snabba förändringar och trista konsekvenser för såväl byggnadens som bebyggelsens kulturhistoriska värden. Och trots god tro riskerar sådana morötter även ha inverkan på miljömässiga aspekter. Till exempel bygger det från antikvariskt håll ofta kritiserade norska systemet för energideklARATIONER på ett upplägg där livscykeltankegången direkt motverkas i och med att alla husägare uppmanas söka frikostiga statliga bidrag för att byta ut sina fönster, tilläggsisolera väggar och bjälklag samt installera värmeåtervinnande ventilationssystem. Listan på mer eller mindre omfattande åtgärder kan göras lång, men poängen är att det här bara är besparingen i kWh som meriteras. Det tas varken hänsyn till brukarnas beteende eller miljökonsekvenserna som produkt- och materialanvändningen har över byggnadens livstid. En tydlig avsaknad av livscykeltankegång, med andra ord. Det var med detta i åtanke, att utreda olika förvaltningsstrategiers sammanlagda miljöbelastning, som norska Riksantikvaren år 2011 presenterade den första av två uppmärksammade livscykelanalyser.

En framåtblickande Riksantikvar

I rapporten "Klimagassberegninger for vernede Boligbygg vs. Nye lavenergiboliger"³⁰ ställdes frågan om huruvida det är en låg driftsrelaterad energiförbrukning eller låga utsläppsvärden över tid som bör prioriteras i klimatpolitiken. Med andra ord, borde strategier och policys premiera långsiktiga effekter eller snabba resultat i förhållande till utsläpp, och hur bör samhället mot bakgrund av det förhålla sig till utveckling och reovering av kulturhistoriskt värdefull bebyggelse? En sådan problemformulering låter sig svårligen besvaras med ja eller nej, utan bygger snarare på att olika resonemang viktas mot varandra.

Innan resultaten presenteras kan det vara på sin plats att kort kommentera metoden som på grund av sina avgränsningar begränsar tolkningsutrymmet av resultaten. Istället för att omfatta hela processen från utvinning till deponi begränsades analysen till att bara inkludera

FIGUR 2. Att klä ytterväggarna med panel är inte bara en fråga om dräkt och stilideal. Det bidrar också till att förbättra inomhuskomforten och skydda den annars blottade timmerstommen från det barska klimatet längs Norges kuster. Klimatanpassning är på så sätt sedan länge ett nedfällt koncept i byggnadstraditionen. FOTO: NIKU.

utsläpp relaterade till produktion av byggvaror samt uppvärmning av byggnaderna. Det exkluderar utsläpp förknippade med transport, rivning och deponi, för att inte glömma energiförbrukning till övrig hushållsapparatur, vilket i sin tur med all säkerhet skulle ge utslag i resultaten. Vidare bygger livscykelanalyserna på komparativa studier av å ena sidan verkliga bostadshus med uppmätt energiförbrukning, å andra sidan modellerade teoretiska bostadshus med beräknad energiförbrukning. Detta är en svag punkt, dels på grund av att jämförelsen rent principiellt inte gjorts på lika grunder, dels på grund av att beräknad och uppmätt energiförbrukning och energiprestanda som nämnt tidigare tenderar att avvika från varandra.

2011 – regelverk möter lågenergi

2011 års livscykelanalys omfattade två fallstudiebyggnader av liknande storlek och användning. Det ena var ett teoretiskt lågenergihus (klass II) som hade modellerats för att uppnå gängse mi-

nimumkrav på energiförbrukning och ventilation i då gällande TEK 07. Den andra byggnaden var ett reellt trähus i centrala Trondheim från början av 1800-talet, uppfört med panelklädda regelväggar, som kommunen värderat som kulturhistoriskt värdefullt. För att undvika att ”bygga in” förvanskande eller byggnadstekniskt riskabla lösningar valde man att låta byggnadens kulturhistoriska värden styra kompositionen av tre olika åtgärds paket. I praktiken, och mot bakgrund av sin status som kommunalt bevarandevärd, innebär det att byggnadens karaktärsbärande värden som fasadbeklädnad, fönster och listverk användes som filter för att klassificera åtgärder efter låg, mellan respektive hög riskpotential.

I det mest omfattande åtgärds paketet uppgraderas det äldre huset med nya innanfönster (gasfyllda isolerrutor), en förhållandevis tunn tilläggsisolering av ytterväggar, bjälklagsisolering mot källare och vind samt nya energisnåla vitvaror. Med avsikt att övergå till förnyelsebart bränsle byttes kombinationen oljepanna, elradiorer och sporadisk vedeldning ut mot pellets-

panna med förstärkning av solceller för varmvattenproduktion. Lågenergibyggnaden, som hade motsvarande boyta och volym, modellerades i enlighet med de byggnormer och krav på energiprestanda (normalsårskorrigerad uträkning av kWh/m²/år) i den då gällande TEK 07.

Resultaten för Trondheimshuset visade att utsläppen som uppstod vid uppvärmning före renovering var cirka 115 kg CO₂-ekv./m² (utslaget över 60 år). Implicit i de talen ligger att själva stommen i Trondheimshuset representerar noll utsläpp då materialens tekniska livstid (standard är 60 år) bedömdes vara kompenserad för sedan länge. Efter energiomläggning och genomförandet av de tekniska åtgärderna, inklusive utsläppen orsakade av materialproduktionen, reducerades utsläppen till cirka 23 kg CO₂-ekv./m² och år. Utsläppen för byggandet av det nya lågenergihuset beräknades landa på cirka 26 kg CO₂-ekv./m² och år.

Utan att gå närmare in på detaljer visar alltså resultaten att Trondheimshuset föll bättre ut i ett 60-årsperspektiv än det nya lågenergihuset. En avgörande anledning till det är att utsläppen orsakade av materialproduktion utgjorde i underkant 10 % av de totala utsläppen. Motsvarande siffra för byggandet av det nya lågenergihuset var hela 68 %. Resultaten visar också att reduktionen av utsläpp som energieffektiviseringen av den äldre byggnaden gav upphov till delvis kompenserade för byggnadens högre driftsrelaterade utsläpp.

Miljöbelastningen för drift och produktion av material i det nya lågenergihuset skulle med andra ord bli så omfattande att det tar minst 60 år innan investeringen kan räknas hem.

Det finns två poänger värda att lyfta fram här. Å ena sidan visar resultaten att det inte nödvändigtvis är bättre för miljön att bygga nya lågenergihus framför att energieffektivisera och fortsätta använda äldre byggnader. Å andra sidan visar det på vikten av att använda miljövänliga, återanvända eller förnyelsebara material när man renoverar eller bygger nytt.

2015 – nya knutar eller passivt hus

LCA kom på tapeten hos Riksantikvaren igen ett par år senare när de byggtekniska föreskrifterna i TEK 10 skulle revideras. Trots strängare minimikrav för och enhetligare utformning av byggnadernas klimatskal tilläts det nämligen i den sista versionen av TEK 10 att timmer fortsatt skulle få användas som yttervägg. Den traditionstunga konsten att knuttimra hus, *lafta* på norska, dispenserades i TEK från gängse minimikrav för ytterväggarnas värmegenomgångskoefficient (U-värde) samt byggnadernas täthet, vilket mäts omsättning liter/sekund, se tabell 2. Istället för att behöva möta det relativt stränga kravet på ett U-värde motsvarande $\leq 0,22$ skulle dimensionerna på timret vara minst 6”–8”, motsvarande 15–20 cm, och ett U-värde på cirka 0,6–0,75.

TABELL 2: Gällande minimikrav i de norska byggföreskrifterna TEK 10. Kraven gäller vid nybyggnation och större ändringar. Notera att laft, timmer, inte behöver nå ned till ett visst U-värde utan istället ska hålla 8 eller 6 tums tjocklek.

Byggningskategori	U-verdi yttervegg [W/(m ² K)]	U-verdi tak [W/(m ² K)]	U-verdi golv på grunn og mot det fri [W/(m ² K)]	U-verdi, vindu og dør [W/(m ² K)]
Generelle minimikrav	$\leq 0,22$	$\leq 0,18$	$\leq 0,18$	$\leq 1,6$
	Dimensjon yttervegg			
Boligbygning, samt fritidsbolig med én boenhet og oppvarmet BRA over 150 m ²	$\geq 8''$ laft	$\leq 0,13$	$\leq 0,15$	$\leq 1,4$
Fritidsbolig med én boenhet og oppvarmet BRA under 150 m ²	$\geq 6''$ laft	$\leq 0,18$	$\leq 0,18$	$\leq 1,6$

När DiBK under vintern 2015 offentliggjorde ett ändringsförslag för energidelen i TEK och PBL föreslogs undantaget för timrade ytterväggar i bostäder upphävt. Det låg i linje med övriga föringar: att minska byggnaders driftrelaterade energianvändning så att det överordnade behovet för energi skulle reduceras. Ett annat förslag till föreskrifterna var att ändra utgångspunkten för beräkningar från byggnadens netto energibehov till mängden levererad energi. En sådan lösning ökar möjligheten till att välja mellan olika åtgärder då det öppnas för att omfördela energikraven mellan byggnadstekniska åtgärder och energisystem.

Riksantikvaren uttryckte i sitt remissvar³¹ oro för att varsamma renoveringar av trähus skulle försvåras på bekostnad av de nya isolerings- och täthetskraven. Dessutom menade man att det fanns risk för att knuttimrande som hantverk skulle tappa sitt fotfäste i traditionen om det inte längre fanns lagrum som öppnade för nyuppförande av knuttimrade bostäder. Som svar på den föreslagna revisionen lät Riksantikvaren därför utföra ännu en livscykelanalys med syfte att undersöka följande: om reducerade utsläpp av växthusgaser var ett av målen med de nya TEK-reglerna, vad skulle då ha störst betydelse av (1) låg energiförbrukning i driftsfas, och (2) låga utsläpp för summan av energibehov för drift och materialproduktion.

I likhet med 2011 års studie avgränsades undersökningen till de samlade utsläppen av växthusgaser för drift (endast uppvärmning) och produktion av byggnadsmaterial. I stället för att väga renovering mot nybygge fokuserade jämförelsen nu på ett modellerat passivhus och en motsvarande knuttimrad bostad från 2006 som stod i Lom, Gudbrandsdalen. Utsläppsnivåerna för materialproduktion, uppförande och drift kunde jämföras genom att informationsgrundlaget dels hämtades från materiallistor i ett LCA-verktyg³², dels från projekteringshandlingar och energiförbrukning för det knuttimrade huset.

Resultaten visade, i likhet med föregående undersökning, att utsläppen orsakade av materialproduktionen för det knuttimrade huset endast motsvarade cirka hälften av passivhuset. Det må vara ett iögonfallande utfall, men förkla-

ras bland annat med att grunden och fundamentet i passivhuset innehåller betydligt mer isolering och betong än timmerhuset. Användningen av gipsprodukter och ytterligare isolering hålls också på nere i och med att innerväggar samt insidan av ytterväggen är exponerade. Vad gäller utsläppsnivåerna för uppvärmning var de endast marginellt högre för det knuttimrade huset. Det skall dock återigen bemärkas att energibehovet för att värma och använda en bostad varierar stort beroende på hur många det är som använder byggnaden och vilka krav på inomhuskomfort de har.

Diskussion

Det ska inte bortses från att de resultat Riksantikvaren lade på bordet bygger på två metodologiskt generaliserade undersökningar av ett fåtal och därmed inte helt representativa byggnader. I slutändan kräver goda energieffektiverande åtgärder alltid en individuell bedömning av byggnadens ålder, funktion och konstruktion. Resultaten av undersökningarna bör mot bakgrund av det inte ses som definitiva. Ändå pekar de i riktningen att traditionellt uppförda hus, oavsett ålder, inte nödvändigtvis behöver vara mer belastande för miljön än nya hus som uppförts efter moderna energikrav. Förutsättningen är att de underhålls, ventilationen är under kontroll och att det används förnyelsebara bränslen till uppvärmning i driftsfasen samt att de byggnadsmaterial som används vid renovering och/eller nybyggnation inte bidrar till stora utsläpp.

Resultaten indikerar också att det finns behov för tydligare, och kanske fler, riktlinjer vid renovering av existerande byggnader i allmänhet och kulturhistoriska byggnader i synnerhet. Vad innebär det för ett bevarandevärt hus att energieffektiviserande åtgärder endast bör genomföras i den mån de anses vara "lämpliga"? Vem avgör var gränsen går, och vad händer när ett sådant beslut uteblir? Här är det viktigt att det finns en stringens mellan implementering av EU-direktiv, statliga subventioner till energieffektiviseringsåtgärder och tillämpandet av nationella bevarandepprinciper.

För kulturmiljöförvaltningen har livscykel-

tankegången potential att bli ett nyttigt kompletterande verktyg i en alltmer kW-driven politisk arena där energidirektiv, lagar och tekniska föreskrifter samt inte minst byggvaruhandeln tenderar att råda över incitament och morötter. Eller som Mike Jackson sammanfattar det i en artikel: "if more widely and comprehensively used, embodied-energy assessment can be a boon to preservation and sustainability advocates alike."³³ För även om det inte alltid slår ut till antikvarisk fördel representerar livscykeltankegången möjligheter att med naturvetenskapliga belägg kunna vika resonemang om kulturhistoriska värden mot mätbara fakta. Inte minst gäller det i stadsplaneringsdebattens rådande förtätningsparadigm. Ännu föreligger dock stora utmaningar för att nå sådan praxis. Livscykelanalysen ger per definition en förenklad bild av verkligheten och de framtida scenarier som vägs mot varandra. Vidare är den lönsamhet som eventuellt framgår av ett scenario bunden av att det sätts upp särskilda tidsramar. Det är heller inte en oproblematisk uppgift att vända blicken bakåt och redogöra för utsläpp som uppstått under en byggnads tvåhundraåriga livstid. Därför är det viktig med vidare forskning om energibeteende, alltså boendes vanor och konsekvenser för utsläpp, om termiska egenskaper i äldre konstruktioner och material, samt att få mer kunskap om byggnadens inneboende energi och tillgodoräknade utsläpp, i äldre eller återanvänt byggnadsmaterial. Visserligen är dagens LCA-metoder som regel för kostnadskrävande för att kunna bära energibesparingen efter vanliga åtgärder. Ett ökat användande och förenklade metoder hade inte desto mindre kunnat bidra till att skapa fler referensprojekt och därmed en bättre förståelse för såväl energibesparingspotentialen i olika äldre byggnadstyper som enstaka element som fönster och dörrar.

Förmodligen hade det också bidragit till nytiga inlägg i debatten om klimatzoner och minimikrav. Det är beklämmande, både för byggnadens välmående och för dess energiförbrukning, att norsk lag idag (och inte minst i framtiden!) ser förbi ett sådant faktum som att regionala klimat innebär olika utgångspunkter – och konsekvenser – för olika byggnader. En satsning på

standardiserade byggregler och lösningar underminerar inte bara byggnadstraditionen och dess förmåga att leva vidare. Det skapar även problem för husägare när skador orsakade av inkompatibla material eller byggnadsfysiska förutsättningar ska repareras.

Att i större utsträckning främja ett adaptivt förhållningssätt till byggnade och förvaltning av äldre byggnader betyder också att människan återigen lär sig att anpassa sig mer till det omgivande klimatet. Här kan modernt byggande lära sig mycket. Med det kan acceptansen för skiftningar i inomhusklimatet också öka, samtidigt som det äldre byggnadsbeståndet kan förvaltas och underhållas med varsamma metoder. I det vilar den tyngsta principen av hållbarhet, nämligen att kunna tillvarata resurser och underhålla framför det att byta ut med nytt; genom att återvinna material och reparera det som repareras bör hålls utsläpp orsakade av nyproduktion nere samtidigt som mängden producerat avfall minskar. I det sammanhanget representerar det traditionellt uppförda norska byggnadsbeståndet som nämnts tidigare en väsentlig kunskapsbank.

Avslutningsvis kan det konstateras att det är naturligt att husägare och förvaltare söker sig till det som är mest ekonomiskt lönsamt när de investerar i åtgärder som till synes är energieffektiva och goda för miljön. Utan kunskap och goda exempel med information som motbevisar, eller åtminstone problematiserar, gängse uppfattning om "gröna" val kommer det fortsätta. Med en miljömedvetenhet som inte nödvändigtvis är särskilt miljövänlig riskerar vi dock att inte bara undergräva de klimatmål som satts upp, utan också att förlora en stor del av vår byggda kulturhistoria på kuppen.

FREDRIK BERG (f. 1987) arbetar som byggnadsantikvarie vid Norsk institutt for kulturminneforskning (NIKU) i Oslo.

fredrik.berg@niku.no
Storgata 2
N-0105 Oslo, Norge

Noter

- 1 Almås, Lisø et al. 2011, s. 227 ff.
- 2 § 9–11 Byggteknisk Forskrift (TEK 10)
- 3 § 1–1 Lov om kulturminner
- 4 Selvig 2011.
- 5 Enlid 2015.
- 6 Hanssen-Bauer 2015.
- 7 Bugge 1918, s. 7.
- 8 Larsen & Marstein 2000, s. 121 ff.
- 9 Se Geijer & Legnér 2015 för en djuplodande diskussion om inomhusklimat och komfort i äldre byggnader.
- 10 Larsen & Marstein 2000, s. 121 ff.
- 11 Lisø & Kvande 2007, s. 54 ff.
- 12 Hanssen-Bauer 2015, s. 25.
- 13 Grøntoft & Drdácý 2008; Lisø & Kvande 2007; Nordiska Ministerrådet 2014.
- 14 Grytli, Drange, Brønne et al. 2011; Svensson, Haugen et al. 2012; Broström & Klenz Larsen 2015.
- 15 Se till exempel *The Historic Environments* temanummer från 2014, volym 5.
- 16 Grytli 2004; Hole & Martinsen 2011; Homb & Uvsløkk 2012.
- 17 Hole & Martinsen 2011.
- 18 Spara & Bevara: Energimyndighetens forskningsprogram för energieffektivisering i kulturhistoriskt värdefulla byggnader.
- 19 Conservation of cultural heritage – Guidelines for improving the energy performance of historic buildings” (utkast) 2017.
- 20 Munarim & Ghisi 2016, s. 235–249.
- 21 Kohler & Hassler 2002, 2012.
- 22 För vidare läsning rekommenderas Jean Carroons *Sustainable Presevation: Greening Existing Buildings* från 2010.
- 23 Grytli, Kværness et al. 2012; Fan 2014.
- 24 National Trust for Historic Preservation 2012.
- 25 Miljøvernedepartementet 2013.
- 26 Kohler & Hassler 2002; Fouseki & Cassar 2014; Nordiska ministerrådet 2014.
- 27 Europaparlamentets och Rådets Direktiv 2009/28/EG om främjande av användningen av energi från förnybara energikällor.
- 28 Europaparlamentets och rådets direktiv 2010/31/EU om byggnaders energiprestanda.
- 29 Europaparlamentets och rådets direktiv 2002/91/EU om byggnaders energiprestanda
- 30 Selvig 2011.
- 31 Riksantikvaren 2015.
- 32 Selvig & Cervenka 2009.
- 33 Jackson 2005, s. 47.

Käll- och litteraturförteckning

- Almås A-J, Lisø K.R., Hygen H.O., Øyen C.F. & Thue J.V., 2011, “An approach to impact assessments of buildings in a changing climate”, *Building Research & Information*, 39/3 (s. 227–238).
- Broström T. & Klenz Larsen P., 2015, *Climate Control in Historic Buildings*.

- Bugge A.F., 1918, *Husbygningslære: murmaterialer, murkonstruktioner, trækonstruktioner, jernkonstruktioner m.v., statik, byggeledelse, heise- og transportindretninger*.
- Carroon J., 2010, *Sustainable preservation: greening existing buildings*.
- “Conservation of cultural heritage – Guidelines for improving the energy performance of historic buildings” (utkast). TC 346: Comité Européen de Normalisation. 2017.
- Drange T., Brønne J. & Aanensen H.O., 2011, *Gamle trehus: historikk, reparasjon, vedlikehold*, 3 utg.
- Energimyndigheten, Spara & Bevara: Energimyndighetens forskningsprogram för energieffektivisering i kulturhistoriskt värdefulla byggnader, www.sparaochbevara.se (2016-12-12)
- Enlid E., 2015, *Klimagassutslipp i et livsløpsperspektiv, for lafta bolighus og standard 17-bygg*.
- Fan D., 2014, *Greening a heritage building*.
- Fouseki K. & Cassar M., 2014, “Energy Efficiency in Heritage Buildings – Future Challenges and Research Needs”, *The Historic Environment: Policy & Practice* 5/2 (s. 95–100).
- Geijer M. & Legnér M., 2015, *Kulturarvet och komforten: inomhusklimatet och förvaltningen av kulturhistoriska byggnader och samlingar 1850–1985*.
- Grøntoft T. & Drdácý M., 2008, *Effekter av klima og klimaendringer på den bygde kulturarven: nedbrytningsmekanismer og sårbarhet*, Norsk institutt for luftforskning (NILU), rapport nr. 48.
- Grytli E., Kværness L., Rokseth L.S. & Ygre K.F., 2012, “The Impact of Energy Improvement Measures on Heritage Buildings”, *Journal of Architectural Conservation* 18/3 (s. 89–106).
- Grytli E., 2004, “Fiin gammel aargang – Energisparing i verneverdige hus”, *SINTEF – Arkitektur og byggeteknikk*.
- Hanssen-Bauer I., 2015, *Klima i Norge 2100: kunnskapsgrunnlag for klimatilpasning*, Norsk klimaservicesenter.
- Hole I. & Martinsen T., 2011, *Mer kunnskap om energieffektivisering i eksisterende bygningsmasse: potensial for energisparing for et utvalg bygningstyper med og uten hensyn til kulturminnevern: beskrivelse av tiltak og beregning av lønnsomhet*, Norconsult: Miljøanalyse.
- Homb A. & Uvsløkk S., 2012, *Energieffektive bevaringsverdige vinduer: målinger og beregninger*, SINTEF Byggeforsk.
- Jackson M., 2005, “Embodied energy and historic preservation: A needed reassessment”, *Apt Bulletin* 36/4 (s. 47–52).
- Kohler N. & Hassler U., 2002, “The building stock as a research object”, *Building Research & Information* 30/4 (s. 226–236).
- Kohler N. & Hassler U., 2012, “Alternative scenarios for energy conservation in the building stock”, *Building Research & Information* 40/4 (s. 401–416).
- Larsen K.E. & Marstein N., 2000, *Conservation of historic timber structures: an ecological approach*.
- Lisø K.R. & Kvande T., 2007, *Klimatilpasning av bygninger*, SINTEF Byggeforsk.
- Miljøvernedepartementet, 2013, *Framtid med fotfeste: kulturminnepolitikken*.

- Munarim, U. & Ghisi, E., 2016, "Environmental feasibility of heritage buildings rehabilitation", *Renewable and Sustainable Energy Reviews* 58, (s. 235-249).
- National Trust for Historic Preservation - Preservation Green Lab, 2012, *The Greenest Building: Quantifying the Environmental Value of Building Reuse*.
- Nordiska ministerrådet, 2014, "Cultural Environment as Resource", Rapport nr. 2014:920.
- Riksantikvaren, *Lafta hus er bra for miljøet*, 2015, <http://www.riksantikvaren.no/Aktuelt/Nyheter/Lafta-hus-er-bra-for-miljoet>, (2015-11-04).
- Selvig E. & Cervenka Z., 2009, "Klimagassregnskap.no", *Plan 1* (s. 34-39).
- Selvig E., 2011, *Klimagassberegninger for vernede boligbygg vs. nye lavenergiboliger*.
- Svensson A., Haugen A., Kalbakk T.E. & Gåsbak J., 2012, "Energieffektivisering i eksisterende bygninger. Energisparingens konsekvenser på kulturhistorisk verdifulle bygg", *SINTEF Byggforsk*.

Climate change and lifecycle analysis in focus – looking at Norway's historic buildings

By Fredrik Berg

Summary

Climate change places great demands on Norway's historic buildings. On one hand the weather is likely to become more extreme. On the other, buildings must be adapted to use energy more effectively. To meet this challenge we must identify the most sustainable solutions and strategies. Here we can learn much from past building traditions – and from modern methods too. We must remember that the old buildings of today already consumed substantial environmental resources when they were built. The purpose of this article is to present the results of two Norwegian lifecycle analyses, and use them to discuss the need to shift our focus away from energy consumption to the actual release of

greenhouse gases. The article presents a scientific overview, and proposes lifecycle analysis as a means to calculate the environmental effects, both short term and long term, of using energy more effectively as opposed to constructing new buildings. Results show that manufacture-related emissions of new building materials decisively influence the equation when we compare renovating an existing building with constructing a new one. Therefore it is not necessarily better to build a new structure instead of adapting an old one to be more energy effective. In conclusion the article discusses the potential and need for more widespread use of lifecycle perspectives when managing historic buildings.

Keywords: Lifecycle analysis, historic buildings, climate change, low emissions, Norway

The Painter Is Absent:

Ivar Arosenius and the Site-Specific Archaeo-Archival Reconstruction of the Ghost of a Home

by Jonathan Westin & Dick Claésson

“AS WITH THE UNKNOWNABILITY of the *Ding an sich*, the inaccessibility of the actual past represents a significant limitation and barrier, but by no means a ruinous one. The historian and the archaeo-historicist are left to practice their craft on traces of a vanished past.”¹

Introduction

During the late hours of the first day of 1909, the Swedish painter Ivar Arosenius (1878–1909) succumbed to haemophilia. He died a young man, on the brink of recognition, fame and domestic bliss. Leaving his young wife and infant daughter behind at their home in *Älvängen*, north of Gothenburg, he also left a vast body of work which has continued to attract critical as well as popular attention. Visiting the site of his home today, more than a century later, no trace of either the house or the garden remains to remind the casual visitor of the significance of the place. This was, after all, where Arosenius lived between 1907 and 1909, transforming a simple cottage into a quiet, rural retreat – creating a backdrop for a significant part of his substantial production – and at the same time making great artistic progress. At the time of his death, he had already reshaped the landscape through the medium of art, using the river valley and the surrounding hills as a mythological setting, populating it with trolls, fairies, and bacchanalian revelry.² Arosenius was not alone in making his modest home a source of inspiration and expression. In 1899, ten years prior, the

Swedish painter Carl Larsson and his wife Karin Larsson installed a large studio window in their once-modest cottage at Lilla Hyttnäs in Sundborn. This occasion marked the end of the first phase of rebuilding and expansion at Sundborn; through the publication of illustrated books and magazines, the idyll that the Larssons created rapidly became a icon of romanticized home-building and domestic bliss, coupled with the promise of artistic potential. Arosenius – and others – paid close attention.

The Arts and Crafts movement in general, and the work of William Morris in particular, was a significant inspiration for this sudden attention to the artistic potential of the old, traditional homestead of bygone days. The home became a canvas on which the artist could – quite literally, in fact – inscribe his or her ideals of creativity and tradition. Combining the romanticized mythology of the farmer and his ascetic yet spiritually meaningful family life with the vibrant colours and clear lines of medieval art, painters like Arosenius could fuse the ideals of the past with those of the twentieth century – and with modernity. Transforming the homes and landscapes of old allowed a palimpsest of past and present to emerge. Both Arosenius and Larsson in effect attempted to reconstruct what they viewed as an integral part of the idea of the countryside – but it was a reconstruction based on the schematics of myth and legend, on wild interpretations of use and tradition, and also on an idealized image of the authenticity of the life and customs of the countryside.

FIGURE 1: *The site of Arosenius' home in November 2016. Beyond the muddy field left by the bulldozers, and the last remains of the overgrown hawthorn hedge, Kattleberg, present in many of Arosenius' paintings, dominates the skyline. PHOTO: Dick Claësson.*

During the years and decades following his death, Arosenius' posthumous reputation grew, and his artworks achieved national as well as international recognition. Today, he is regarded as a major Swedish painter, a fact belied by the site of his old homestead (figure 1). To turn this bleak prospect of rural entropy and collapsed agricultural economics into anything even remotely interesting, let alone into a place of historical importance reflecting its significance, takes an equal effort of imagination and of translating what remains of the site into a coherent space. Archives have to be activated, stories have to be collected and collated, new paths have to be cleared through the undergrowth.

The Arosenius Project, founded by the Royal Swedish Academy of Letters, History and Antiquities together with the Bank of Sweden Tercentenary Foundation, involves a number of departments and divisions at the University of Gothenburg as well as the Swedish National Museum in Stockholm and the Museum of Art in Gothenburg. Building on the foundations of

the Ivar Arosenius Archive at the University Library in Gothenburg, the project has established a platform for collecting the digitized material from several *additional* archives, both public and private, into a whole. Here, both well- and lesser-known works, as well as documents that have until now remained largely forgotten, are made readily available. The small piece of land in Älvängen finds itself at the centre of this new archiving process, as much of the material was produced there during Arosenius' last two years. Letters, sketches, and paintings – all tell the tale of Arosenius' life and work in Älvängen. Artefacts of a more ephemeral nature, such as local anecdotes passed down through the generations, also provide materials for a more detailed and thorough understanding of the artist's life. The home in Älvängen is thus the *locus* of both the art and the life that the archive tries to represent. Now, however, nothing remains of the site itself. The trees, bushes, and scrub have been cut down and bulldozers have erased the last features of the land. A carwash is to replace the

remnants of Arosenius' home³. Hence, just as interest in the artist blossoms, the site-specific archive that is *Arosenius' Älvängen* – the lost ruins of the artist's home and *sterbezimmer* – is threatened by archival amnesia.

Drawing on an interventional research investigation into Arosenius' home, this article frames the act of digitally reconstructing a site as an iterative research method of enquiry and translation between different media – an act that allows heterogeneous materials to be simultaneously collected, studied, and processed. Built on source material consisting of archival photos, local stories, historic maps, paintings, 3D-scanned artefacts, sound recordings, inventories of the belongings of the artist and his family, and surveys of the vegetation on his property, the digital reconstruction processes all the material pertaining to this particular part of the artist's life. We argue that the act of reconstruction allows us to trace materials otherwise overlooked, and to both study and question the archive in new ways. The reconstruction of Arosenius's last home is the *archaeo-archival* embodiment of the archiving process.

Lost and Found: The Process of Reconstruction

On the 6th of April 1973, in a newspaper article describing the house as a stain on the memory of a singular artist, director Adlerbert – at that time the owner of the property – is quoted as saying that following not only repeated attempts at selling the house and grounds, but also a discouraging investigation into the possibility of performing substantial reconstruction work, the house would be torn down the very same year⁴. Due to this decision, following decades of neglect, the house and the layout of the grounds, with their root cellar, barn, outhouse, and a vividly decorated gazebo, are now lost (figure 2). Today, the small piece of land on the outskirts of Älvängen is marked with no more than the rectangular shape of the lines of dense trees and brush that have claimed the space in the painter's absence.

The act of reconstruction will always reveal

a dearth of information: archives and memory are never sufficient. Digitally reconstructing Arosenius' home is the active part of what Favro calls a knowledge representation⁵: it is not only a visual manifestation of the physical and digital archive documentation, but also a process of knowledge acquisition and evaluation. Hence, reconstruction is a research method that begins not with answers, but with a series of questions. In fact, as Murtuire *et al.* point out⁶, the process of extracting information from a model being developed constitutes knowledge acquisition by itself, and is, as such, also an important research result by itself.

Scientific visualisation emerged in the fifteenth century as an important method through which to record findings from expeditions in far-away places, in essence making these findings 'mobile' by turning them into inscriptions that could be brought back home, be shared and analysed⁷. In the nineteenth century, at a time when traditional scientific illustration was becoming increasingly abstract and restrained in style, the reconstruction drawing, at first in the fields of palaeontology and geology but soon thereafter in prehistoric archaeology as well, gained ground as an unparalleled technique to lend life and context to scientific findings⁸. This development was echoed in the steady increase in material reconstructions of monuments and sites, a practice that during the twentieth century gave rise to a number of charters drafted to offer counsel – including the Athens Charter (1931), the Venice Charter (1964), The Florence Charter (1981), the Dresden Declaration on Reconstruction (1982), the Nara Document on Authenticity (1994), and the Krakow Charter (2000). In response to a perceived acceleration on a global scale in the use of reconstructions, both physical and digital, in 2012 the International Council on Museums and Sites (ICOMOS) commissioned a survey to chart professional attitudes towards this practice, and also to assess how the reconstructions relate to the recommendations laid out in the charters, all of which urge caution and restraint⁹. As the Venice Charter puts it, 'all reconstruction work should however be ruled out *a priori*. Only anastylosis, that is to say, the

FIGURE 2. One of the last photos of the house before it was torn down in 1973. PHOTO: Lars Söderbom. From the photographic archive of Göteborgs-Posten at Kamerareportage.

reassembling of existing but dismembered parts can be permitted.¹⁰

The charters argue that reconstructions raise concerns of historical validity as they present persuasive and strong interpretations that are almost impossible to ‘un-know’, while at the same time turning the process of their construction opaque. Hence, whether physical or digital, while being a synthesis of information, a reconstruction might also be described as a dialysis as it separates the unwanted or unknown from the construction, and reduces complex associations and interdependencies to an ordered, and fictitious, whole¹¹. Hence, reconstructions are never neutral: by default, certain *properties* are inscribed into the reconstruction itself. If the reconstruction is allowed to become a part of the idea of the place, these properties are made durable by being translated into a seemingly material form, as seeing is often believing¹². While the sciences make extensive use of images, simulations, and reconstructions to present ideas, in archaeology and other historical disciplines

there is far less use of visualisations when the subject is theoretical¹³. However, if these disciplines were accustomed to the visualisation of ideas they might, as Favro puts it, ‘supplant the axiom “to see is to believe” with “to see is to question”¹⁴, paving the way for a more constructive approach to visual representations.

A reconstruction moves us simultaneously farther away and closer to the primary sources upon which the reconstruction is built – *away* from the sources, as they are the result of an interpretation and as such are perceived by many scholars as losing the inherent validity of the material remains upon which they are based¹⁵, and *closer* to those sources, since a reconstruction can bring the primary sources to life and place them in a context where further theories and hypotheses can be explored¹⁶. Still, as Silberman notes, reconstructions are in some quarters ‘frowned upon as inherently inauthentic imitations of real monuments (i.e those that have survived the test of time)’¹⁷.

The ICOMOS survey puts physical and digital

reconstructions on an equal footing, only noting that physical reconstructions can be more invasive ‘and damaging to the surviving original fabric of archaeological or historical sites’¹⁸. However, the unvoiced presumption which positions a reconstruction as a physical public manifestation – an object that is brought forth as a representation of missing matter rather than being an ongoing scientific process – is not changed from the Venice Charter that precedes the ICOMOS survey by half a century. The result of the survey, however, is more telling: while only 11% of the physical reconstructions appear to have had research as a rationale or function (favouring tourism and site development at no less than 65%), the virtual reconstructions favour *research* as a rationale for their existence at 42%. The survey thus reflects that while digital reconstructions have found prominent use within humanities research¹⁹ and have facilitated critical discussions on the application of digital tools within the context of heritage management, they are still seldom deployed in situ – through augmented reality, projection or screen – to enhance a site or monument and attract tourism. Instead, the digital reconstructions, due to the relatively low

cost of producing them, have seen use as research tools through which to test hypotheses and visualize interpretations.

Despite this, and equally applicable to both physical and digital reconstructions, the generally used definition of reconstruction as the representation of a lost physical reality, ignores the active process of making a reconstruction. In our use of the word, the reconstruction of Arosenius’ home is an action, not an artefact. The *act of reconstructing*, closer to the definition of reconstruction as an ‘action or process’ rather than ‘a thing that has been rebuilt’²⁰, is a process through which to assemble stepping stones for other processes and actants leading to insights about sources, context, and place otherwise overlooked²¹. As an active process, the reconstruction of the site is both a product and a means of productivity, as the practice embodies a transformative dimension²². Reconstruction is a visual representation practice, and like any other it is not only a crucial step in the dissemination of results, but also plays a central role in the scientific process of developing theories, as images ‘have the capacity to *make* knowledge’²³.

Reconstructing the Lands of Myth and Legend

While Arosenius remains firmly situated within the confines of Swedish art history, the place where he lived, worked and died – and where all that promise of greatness came to climactic, if brief, fruition – is largely forgotten. Our research into Arosenius’ home, which took place between May 2015 and December 2016, included numerous visits in which we made use of the digital archive to identify sightlines, foundations, and landmarks. Assessing the site merely through field walking – looking for scraps of evidence to firmly establish the boundaries of the site, as well as the foundations of the house, the barn and the gazebo (all parts of a typical,

FIGURE 3. Initial inventory of the vegetation and a rough sketch of the garden. PHOTO: Dick Claësson.

Swedish homestead of the late nineteenth century) – proved difficult, as the heavy foliage and thick moss camouflaged much of the remaining stones and tell-tale clusters of brick and building debris. We needed the archival materials to make some sense of the place.

Through a combination of on-site surveys and studies of archival materials, we were able to plot a general outline of the historical garden; we were also able to position the location of the house itself. This was achieved by establishing an inventory of the current vegetation on the site and comparing it with both digitized photos from the Arosenius Archive and with paintings by Arosenius that are believed to depict scenes from the garden and the surrounding area. These inventories were then collated to eliminate plants, bushes, and trees dating from later decades, and a rough sketch of the present day flora as it relates to the original Arosenius site was compiled (figure 3). The old pear tree that Arosenius planted, the hawthorn hedge framing many of the scenes in the old photographs, the gooseberries, and the goat willow trees: these became living anchor points for the reconstruction of the site that framed the remains of the old root cellar (another anchor point), photographs from the Arosenius archive, news clippings in the archive of the local old homestead museum, and a mounted colour photograph in the museum collection. As the ever-changing trees and hedges may be traced back in time through the documents, providing a constant backdrop to the materials in the archive, they tie the archive to the place while acknowledging the passage of time. When looking at the withered pear tree, or the overgrown hawthorn hedge, we are brought closer to the young artist that planted the tree, or to Eva as she reclines in her garden chair in front of the hedge (figure 4). But it also gives us a reference for the time that has passed. Family photographs, oral histories of the place passed down by local citizens as well as by family and friends, pictures painted by

Arosenius depicting exterior and interior views of the house and the surrounding landscape, letters, maps, probate documents, and old survey documents – every piece of the puzzle provided yet more facets to a lost home slowly gaining a new kind of tangibility, and familiarity, from the gradual decoding of the site. As the Florence Charter states regarding the reconstruction of a historical garden, ‘all its constituent features must be dealt with simultaneously. To isolate the various operations would damage the unity of the whole’²⁴.

Paint fragments were collected from the soft earth – and discarded, once a closer study had shown them to be of a later date. Shards of pottery and porcelain, window glass fragments and bottle glass, roof tiles, and the charred fragments of an eighteenth-century terracotta candlestick were salvaged from the site and added to the existing archives. Sounds of the birds and of the wind going through the overgrown hedges were recorded and separated from the white noise of the nearby highway built in the 1960s. The present-day skyline was documented by stitching together a dozen panoramic photos, which were then retouched using the county

FIGURE 4. *Eva Arosenius, reclining in her chair in front of the orchard. Photographer unknown. From Konstnären Ivar Arosenius handlingar at Gothenburg University Library.*

FIGURE 5. *The homestead in Älvängen 1908. Photographer unknown. From Konstnären Ivar Arosenius handlingar at Gothenburg University Library.*

topographical survey map of 1890-97²⁵, allowing us to remove irrelevant twentieth-century structures from the landscape. The root cellar was digitized using structure-from-motion photogrammetry as well as a survey of the remaining parts of the structure. The digitized cellar was then reconstructed using photos taken in 1971 for an article in the newspaper *Göteborgs-Posten* as a guide²⁶. Though the photos were not included in the published newspaper article, they had been archived and resurfaced when we put in a request to gain access to the published photos. The same archive also provided photo documentation of the state of the ruined gazebo in 1971, and also, in a series of photos taken in the 1950s, of the few remaining paintings on its ceiling.

Yet the archive, the anecdotes and the site did not all add up. The barn, said to contain the outhouse that was decorated with caricatures depicting 'enemies' from the art academy²⁷, would not – for the purposes of the digital reconstruction – stay in one place. It kept moving

around. Was it already gone in the 1930s? Or was it vandalized and stripped of the caricatures in 1967?²⁸ Or, as local stories would have it, was the artwork dismantled by relatives and surreptitiously moved to a ski bar in the United States in the 1950s?

As we pored over the old photographs, one in particular drew our attention. It appeared to depict a social occasion of some kind in front of the house (figure 5). Arosenius, standing on the stairs holding his daughter by the hand, is almost unrecognisable due to the heavy shadows falling on his face. Clear outlines of a structure, breaking the sunlight, can be seen on the gravelled ground in front of the house. But what cast that great shadow? The reconstruction could not, at that point, provide us with an answer.

It was only when we were able to access a series of aerial survey photographs, dating from 1931 up to and including 1978, that the history of the site fell into place, firmly establishing a timeline that both confirmed and contradicted our preliminary findings. The grainy aerial pho-

tography, shot as early as 1931, provided firm evidence of the early layout of the site which contradicted assumptions we had made based on later and, as it turned out, irrelevant imagery. The barn and the outhouse, described in our sources as being part of the same structure and situated between the courtyard and the fields leading down to the river, were initially separate buildings. In Arosenius' lifetime, only the outhouse had occupied the spot indicated by our sources, while the barn were instead located at a position opposite the west-facing front of the house. Sometime in the late 1930s or early 1940s, Arosenius' barn is replaced with a new one, built at an angle to the previous barn at the spot our sources indicate, gently supporting the by then ancient outhouse. The story of the decorated outhouse, the theft of its art and its decay, had thus been transformed by the limits of both archive and living memory into this new barn, and then found its way into our reconstruction process before being questioned.

The original barn, now brought into the reconstruction process, could finally help us to not only understand the shadow in the photograph, but also the moment in time when the camera framed it. By reconstructing the light conditions to match the shadow, it became highly probable that the shutter had opened, and closed, sometime around five in the afternoon in early July, 1908, perhaps on Arosenius' daughter's second birthday on the fourth of that month (figure 6). Surely such an occasion would call for a family photograph?

Moreover, the aerial photographs showed us the outlines of gravel pathways that, even though the trees obscured much of the detail beneath, allowed us to situate the gazebo at the end of an old pathway. No actual fragments of the gazebo existed: this was purely based on archival research and the placement was posited as a highly probable conjecture.

By placing the aerial photographs as textures on top of our hypothetical model of the site, we were able to test the validity of our initial rough sketch (figure 7). Though only minor corrections to the boundaries of the garden and the placement of the house were necessary, the

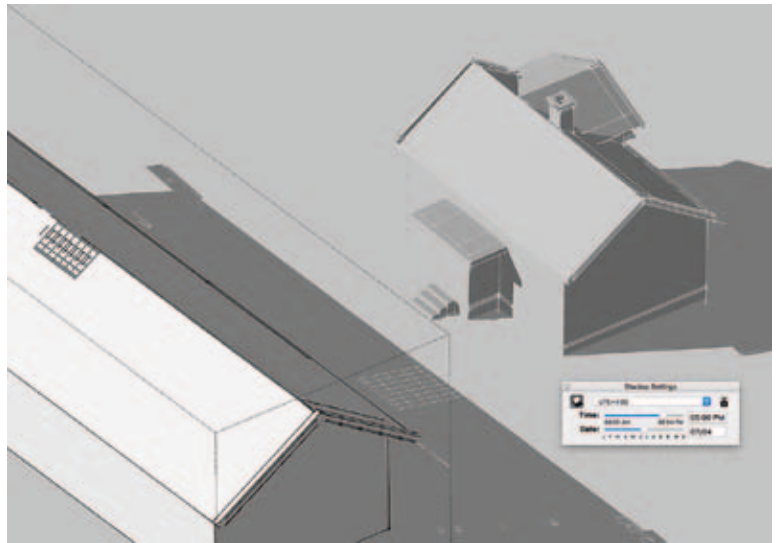

FIGURE 6. *Shadow simulation using the reconstruction. Models and composition by Jonathan Westin.*

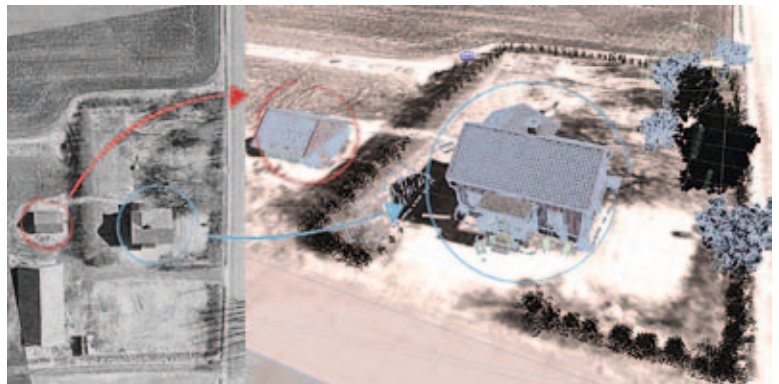

FIGURE 7. *The archival material as the foundation of the virtual reconstruction. Models and composition by Jonathan Westin.*

more cramped space created between the house and the original barn, now positioned opposite the porch, changed both the character and the balance of the site. The space became intimate, an inner courtyard – an extension of the family's living quarters – defined by the house, the barn, and the kitchen garden. In contrast, the backyard opened up as a more natural space of recreation and social activity. In an instant the space was inverted: sightlines had to be reassessed, and the photographs and the documents of the archive had to be consulted anew to describe this reconsidered reconstruction of the site.

Contextualizing Life

Through the reconstruction we are trying to stage the content of the archive and bring affect back into the digital archive. Just as the archive contains a translation of Arosenius' home, first into documents and files, and later, when digitized, into bits, the reconstruction of Arosenius' home is an attempt to translate these bits into meaning by reassembling their context. A few architectural elements were salvaged from the dilapidated house in May, 1970²⁹ – a pair of doors decorated by Arosenius, as well as a plastered masonry stove immortalized by the artist in a painting showing his daughter transfixed by the light of a candlestick placed in a niche. Now reassembled in the old homestead museum, the storied stove has been cut down, its base shortened, in order for it to fit into its new, cramped surroundings. Nevertheless, it remains an iconic relic of Arosenius' home and studio. The painted doors, illustrating the painter's playfulness but also, unfortunately, the verdict conservator Arne Kennroth uttered in 1967 – 'these will be problematic to conserve'³⁰ – now hang suspended from a wall, removed from their original setting

and use. As such they constitute an assemblage that tells us nothing of their meaning. In the archaeological sense of the word, an assemblage is the result of both natural and cultural processes grouping artefacts together at a particular time and place³¹, but the assemblage is also reliant on an archaeologist to recognise it and classify it as such. While an archive or museum collection constitutes an assemblage in its own right, it is an assemblage that may provide us more insight into an everyday archival practice than into the context of the individual artefacts or documents themselves³². Counter to this, the act of reconstructing Arosenius' home is, by its very nature, an investigation into both the limits of the *archive view* – that which the archive lets us perceive – and the product of activating and giving depth to the archive by reassembling it – bringing the documents together with the site of their origin.

The doors, the stove, and the documents of the archives are all artefacts of a physical site that today yield very little to unprepared visitors. It is the combination of *all* of these elements that offers a reconstruction that transcends the atomism of its individual parts. The reconstruc-

FIGURE 8. *Two of the paintings recontextualized on the ceiling of the gazebo. Models and composition by Jonathan Westin.*

tion, for instance, fixes the parameters of the interpretation of the paintings on the doors – what rooms did the doors lead to, and were the paintings adapted to the functions of the rooms? The reconstruction also provides a new framework for the interpretation of Arosenius' paintings now lost, documented only in black-and-white photos in the archives. To once again allow them to adorn the ceiling of the gazebo (figure 8) and the outhouse walls, as well as the interior walls of the house, reveals the context of their origin.

The reconstruction allows the documents in the archive to be framed not only as *archive documents*, but as artefacts reflecting – and re-situating – the relationship that ties Arosenius' art to his surroundings. As Derrida puts it, archives are at once institutive and conservative, revolutionary and traditional, as the 'archivization produces as much as it records'³³; while organising factual statements they also produce historical narratives. Indeed, an archive, through the technical mechanisms involved in archiving, the limitations of storage, and the impossibility of collecting everything within a given subject, offers a skewed representation of the past and is no more than a 'prosthesis of so called live-memory'³⁴.

In Derrida's reading the question of the archive is not a question of the past, but is instead a question of the *future*: what uses can be drawn from the archive in the future³⁵? Likewise, the act of reconstructing is not about restoring the past, it's about using the archive for future endeavours. As Silberman writes, commenting on the Dubai Document³⁶, reconstruction 'is not a conservation approach but an engagement approach that can help reconnect people with place, history, and landscape'³⁷. Hence, 'to reconstruct' should not be confused with 'to restore', a term that lays bare the belief that we can turn back time and bring an unmediated artefact back to an earlier phase in its career. This has been critically discussed by, among others, Muñoz Viñas³⁸ and Hughes³⁹. Hughes summarizes the idea of a complete 'restoration' as '[betraying] an assumption that the restored object is identical to the original, and simultane-

ously disavows the idea that the restorer's intervention might have changed the [object] in any significant way'⁴⁰. Thus, the first syllable of reconstruction does not denote faithfulness to an original meaning, but instead points to a new cycle in the life of the non-surviving site, landscape, monument, structure or object, one through which new meanings and interpretations may emerge. Just as, in Derrida's words, the act of archivization produces as much as it records, the act of reconstruction both records our current knowledge and produces new insights.

Conclusions

Arosenius moved into an old homestead that was small and insignificant and transformed it, through rebuilding and remodelling, into an artist's studio. While reshaping a home that had originally been built to provide shelter for a farmer and his family in the nineteenth century, Arosenius was not only restructuring his own life and that of his family – moving from the big city to the unassuming countryside – he was also reflecting the ambitions of other artists and painters, such as the Swedish painter Carl Larsson and his wife Karin Larsson at their cottage at Lilla Hyttån in Sundborn. Inspired by the Arts and Crafts movement, these artists rediscovered the idea of the countryside through myth and legend, and through an idealized perception of the authenticity of rural settings.

Myth and legend was Arosenius' stock-in-trade. While he ordered his paints and papers from Paris and Berlin, he conjured the images he would paint from the river, the hills, the flowers and the animals surrounding him. *His* reconstruction became the backdrop for stories derived in equal parts from tradition and legend. Such luxury is not permitted the researchers attempting to reconstruct his 'reconstruction'.

As this article has argued, the reconstruction of a site is not a process of re-assembling known pieces into a whole through which to communicate already established ideas, but rather an iterative research method of investigation and translation that allows heterogeneous materi-

FIGURE 9. A view from inside the virtual reconstruction of the home and garden of Ivar Arosenius. Models and composition by Jonathan Westin.

als to be simultaneously collated, studied, and processed in the reassembling process. One key question for us in the Arosenius project is how to bring physicality, context and affect back to the digital archive. The reconstruction tries both to bring some aspects of the archive back to life and to be an analytical model that generates and stores intangible information. As such, it is both a reflection of our visual and textual archive and a carrier of personal stories and memories. As a tool through which we communicate with informants and activate them as co-creators, the reconstruction becomes a vessel that contains a visual processing of their knowledge and active participation. As an assemblage, the reconstruction is therefore not only the sum of artefacts and documents but also of humans. This heterogeneous grouping, closer to assemblages in the theories of Deleuze and Guattari⁴¹ than an archaeological assemblage, is at once dependant on its individual components for its construction and independent, as the construction constitutes a framework with no central 'nervous system'. As Harrison puts it, 'agency is distributed across and through the assemblage, as well as within it'⁴². While textual documentation of knowledge can be very imprecise, a dialogue using images often taps into more detailed ac-

counts. As Leonhart Fuch notes in *De historia stirpium commentarii*, published in 1542, 'Who would in his right mind condemn pictures which can communicate information much more clearly than the words of even the most eloquent men'⁴³? Fuch realised not only the importance of visual representation for scientific work, but also the importance of the processes, technologies, humans, and craftsmanship through which findings were translated into visual representation⁴⁴.

With the reconstruction we have aimed to construct a synthesis of heterogeneous and sometimes conflicting materials and present them both as a point of access into the life of Ivar Arosenius and his art and as a repository (figure 9). Fuch points out that 'those things presented to the eyes and depicted on panels of paper become fixed more firmly in the mind than those that are described in bare words'⁴⁵. The ability to persuade without having to weave an argument around sources is often posed as a critique of reconstructed monuments or milieus, whether physical or digital, in polygons or in woodcut⁴⁶. However justified, this critique does not apply to reconstruction as an active process in which the 'thing that has been rebuilt', is but an artefact of this process.

Instead, we argue that it is the *act* of reconstructing Arosenius' home that has allowed us to trace materials otherwise overlooked, and to study and question the archive and the archival process, as well as additional sources, in new ways through contextualisation. Through this process, we have not only turned the overgrown grove into a coherent space where we now can trace through the undergrowth, both on site and in our virtual model, the paths interlocking house and cellar, gazebo, barn and outhouse. We can navigate the archival photos, the news clippings, the letters, and the art and know where in this assemblage we are situated. The landscape is brought back to a previous point in time, and the house – or at least the reimagined outline of the house – reappears within it. Hedges, trees, roads, dust, flowers, the sounds and smells of the countryside – all combine to form a picture that is constantly changing according to new (or old) information filtered through archaeo-archival reinterpretation. This process is never-ending. This process denies easy closure – and also, hopefully, stagnant conclusions.

Acknowledgements

We would like to thank Malin Augustsson for her help in putting together the inventory of the current vegetation on the site, the digitized photos from the Arosenius Archive, and the paintings by Arosenius that are believed to depict scenes from the garden and the surrounding area. Furthermore, we wish to thank Anders Larsson, Astrid Thorstensson and Inga-Britt Karlborn for their invaluable input.

JONATHAN WESTIN is a researcher at the Department of Conservation, University of Gothenburg, and co-director of the Heritage Visualization Laboratory. In his research he studies how we form our perception of the past through representations, and how these representations become part of our cultural heritage. By focusing on the communicative aspects of heritage management, he approaches the creation of visual representations as a negotiation process between new research and established images. Recent publications include articles in the *International Journal of Heritage Studies*, *Visual Anthropology Review* and the *Journal of Gaming and Virtual Worlds*.

jonathan.westin@gu.se
University of Gothenburg
Department of conservation
Box 130
405 30 Gothenburg

DICK CLAEËSSON is editor in chief at Litteraturbanken.se. He has published extensively on the early works of William Beckford (1760–1844), and is currently working on a monograph study on reconstructions – in literature and art – of assassinations, exhumations and places of traumatic significance.

dick.claesson@gmail.com
Tideråkningsgatan 36
415 10 Göteborg

Notes

- 1 Hume 1999, p. 19.
- 2 Asplund 1928, p. 107–118; Sandström 1959, p. 184–197; Fredlund 2009, p. 155–195.
- 3 Ale 2015.
- 4 *Elfsborgs läns tidning* 1973-04-06.
- 5 Favro 2006.
- 6 Murtuire *et al.* 2017.
- 7 Latour 1990, p. 6.
- 8 Moser 1998, p. 14.
- 9 ICOMOS 2014.
- 10 ICOMOS Venice Charter 1964, Article 15.
- 11 Almekvist 2011, p. 159.
- 12 Westin 2012.
- 13 Gamble 1992.

- 14 Favro 2006, p. 328.
- 15 See Roussou 2008, Cameron 2007.
- 16 See Klynne 1998; Favro 2006, p. 327; Frischer and Stinson 2007, p. 77.
- 17 Silberman 2015, p. 2.
- 18 ICOMOS 2014, p. 1.
- 19 See Mahony and Boddard 2010, p. 7; Westin and Eriksson 2010; Nygren, Foka, and Buckland 2014.
- 20 Oxford classical dictionary.
- 21 Frizell and Westin 2009, Karydis 2012.
- 22 Gunn 2009, p. 3; Westin 2012; Westin 2014.
- 23 Moser 1998, p. 6.
- 24 ICOMOS Florence Charter 1981.
- 25 Starrkärr J112-33-6, 1890-97.
- 26 GP 1971-09-11.
- 27 Asplund 1928, p. 109.
- 28 GP 1967-05-16.
- 29 GP 1970-05-29.
- 30 GP 1967-04-02.
- 31 Scarre 2005, p. 721.
- 32 Harrison 2013, p. 20.
- 33 Derrida 1995, p. 17.
- 34 Ibid., p. 15.
- 35 Ibid., p. 36.
- 36 2015.
- 37 Silberman 2015, p. 5.
- 38 Muñoz Viñas 2005.
- 39 Hughes 2011.
- 40 Ibid., p. 24.
- 41 Deleuze and Guattari 1987; de Landa 2006.
- 42 Harrison 2013, p. 21.
- 43 Ackerman 1985, p. 113.
- 44 Moser 1998, p. 11.
- 45 Ackerman 1985, p. 115.
- 46 Westin 2014.

References

- Ackerman, James, 1985, "Early Renaissance 'Naturalism' and Scientific Illustration," *The Natural Sciences and the Arts* (pp. 1-17).
- Ale kommun, 2015, <http://www.ale.se/bygga-bo-miljo/samhallsplanering/detaljplaner-och-program/paga-ende-planer/detaljplan-for-verksamheter-inom-del-av-svenstorp-115.html>
- Almevik, Gunnar, 2011, "Södra Råda och rekonstruktioner som hantverksvetenskaplig metod", *Hantverkslaboratorium*, ed. Eva Löfgren (pp. 156-174).
- Asplund, Karl, 1928, *Ivar Arosenius*.
- Cameron, Fiona, 2007, "Beyond the Cult of the Replicant", *Theorizing Digital Cultural Heritage*, eds. Fiona Cameron and Stephanie Kenderdine (pp. 49-76).
- De Landa, Manuel, 2006, *Real Virtuality: Meshworks and hierarchies in the digital domain*.
- Deleuze, Gilles and Guattari, Félix, 1987, *A Thousand Plateaus: Capitalism and Schizophrenia*.
- Derrida, Jacques, 1995, *Archive Fever - A Freudian Impression*.
- Favro, Diana, 2006, "In the Eyes of the Beholder: Virtual Reality Re-creations and Academia". In: L. Haselberger and J. Humphrey (eds.) *Imaging Ancient Rome: Documentation, Visualization, Imagination. Journal of Roman Archaeology Suppl. Series*, 61. Portsmouth: Journal of Roman Archaeology, (pp. 321-334).
- Fredlund, Björn, 2009, *Ivar Arosenius*.
- Frischer, Bernhard and Stinson, P., 2007, "The Importance of Scientific Authentication and a Formal Visual Language in Virtual Models of Archaeological Sites: The Case of the House of Augustus and Villa of the Mysteries". *Interpreting The Past: Heritage, New Technologies & Local Development, Ghent 2002 International Conference*, (pp. 49-83).
- Frizell, Santillo Barbro and Westin, Jonathan, 2009, "Displaying Via Tecta: Visualisation and Communication". In: H. Bjur and B. Frizell, Santillo (eds.) *Via Tiburtina. Space, Movement and Artefacts in the Urban Landscape* (pp. 219-230).
- Gamble, Clive, 1992, "Reflections from a darkened Room", *Antiquity* 66 (p. 26-31).
- Gunn, Wendy, 2009, "Making 'Fieldnotes and Sketchbooks': An Introduction", in Wendy Gunn (ed.), *Fieldnotes and sketchbooks: challenging the boundaries between descriptions and processes of describing* (pp. 1-35).
- Harrison, Rodney, 2013, "Reassembling Ethnographic Museum Collections", in Rodney Harrison, Sarah Byrne & Anne Clarke (eds.) *Reassembling the Collection* (p. 3-35).
- Hughes, Jessica, 2011, "The Myth of Return: Restoration as Reception in Eighteenth-century Rome", *Classical Receptions Journal* 3 (pp. 1-28).
- Hume, Robert, 1999, *Reconstructing Contexts. The Aims and Principles of Archaeo-Historicism*.
- ICOMOS, The Athens Charter, 1931, <http://www.icomos.org/en/charters-and-texts/179-articles-en-francais/resources/charters-and-standards/167-the-athens-charter-for-the-restoration-of-historic-monuments>
- ICOMOS, The Venice Charter, 1964, http://www.icomos.org/charters/venice_e.pdf
- ICOMOS, The Florence Charter, 1981, http://www.icomos.org/charters/gardens_e.pdf
- ICOMOS, Survey On Professional Attitudes Toward Physical And Virtual Reconstructions Of Monuments And Sites, 2014, <https://mailman.ucmerced.edu/pipermail/icomos-icip.members/attachments/20141106/8236a21e/Survey-on-Restoration-Issues31-10-14-0001.pdf>
- Karydis, Nikolaos, 2012, "A Monument of Early Byzantine Sardis: Architectural Analysis and Graphic Reconstruction of Building D", *Anatolian Studies* (pp. 115-139).
- Klynne, Allan, 1998, "Reconstruction of Knossos: Artists' Impressions, Archaeological Evidence and Wishful Thinking", *Journal of Mediterranean Archaeology* (pp. 206-229).
- Latour, Bruno, 1990, "Visualisation and Cognition: Drawing things together", in H. Kulkick (ed.), *Knowledge and Society Studies in the Sociology of Culture Past and Present* (pp. 1-40).
- Mahony, Simon and Boddard, Gabriel (eds.), 2010, *Digital research in the study of classical antiquity*.
- Moser, Stephanie, 1998, *Ancestral Images: The Iconography of Human Origins*.

- Muñoz Viñas, Salvador, 2005, *Contemporary Theory of Conservation*.
- Murtuire, Helena, Gago da Câmara, Alexandra, Simões Rodrigues, Paulo, and Seueira, Luís, 2017. "Lost Cities as Virtual Experience: The Example of Pre-Earthquake Lisbon", in Jonathan Westin and Ingrid Martins Holmberg (eds.), *Memories of a City*. University of Gothenburg.
- Nygren, Thomas, Foka, Anna, and Buckland, Philip, 2014, "The Status Quo of Digital Humanities in Sweden: Past, Present and Future of Digital History", in *H- Soz- Kult*, Humbolt University.
- Roussou, Maria, 2008, "The Components of Engagement in Virtual Heritage Environments", in Yehuda Kalay, Thomas Kvan, and Janice Affleck (eds.), *New Heritage: New Media and Cultural Heritage* (pp. 225-241).
- Sandström, Sven, 1959, *Ivar Arosenius. Hans konst och liv*.
- Scarre, Chris (ed.), 2005, *The human past: world prehistory and the development of human societies*.
- Silberman, Neil, 2015, "Light at the End of the Labyrinth? From Historic Preservation to Heritage Placemaking: New Approaches to the Interpretation of Historical Authenticity", *Urban Conservation and Reconstruction in the Arabian Gulf* (pp. 1-7).
- Starrkärr J112-33-6, 1890-97
- Westin, Jonathan, 2012, *Negotiating 'Culture', Assembling a Past: the Visual, the Non-Visual and the Voice of the Silent Actant*.
- Westin, Jonathan, 2014, "Inking a past; Visualization as a Shedding of Uncertainty", *Visual Anthropology Review* (pp. 139-150).
- Westin, Jonathan and Eriksson, Thommy, 2010, "Imaging the Sanctuary of Hercules Victor", *Archeomatica* (pp. 58-62).

The Painter Is Absent:

Ivar Arosenius and the Site-Specific Archaeo-Archival Reconstruction of the Ghost of a Home

By Jonathan Westin & Dick Claésson

Summary

This article discusses the digital reconstruction of the home and garden of the famous Swedish painter Ivar Arosenius (1878-1909). The small piece of land in Älvängen finds itself at the centre of a new archiving process, as much of the material now being digitized in the Arosenius Project was produced there during the artist's last few years. In describing the reconstruction process, the act of digitally reconstructing a site and a built environment is framed as an iterative research method of enquiry and translation between different media – an act that allows heterogeneous materials to be simultaneously collected, studied, and processed. As such, the

reconstruction is posed as not only a visual manifestation of the physical and digital archive documentation, but also a process of knowledge acquisition and evaluation. The reconstruction allows the documents of the archive to be framed not only as *archive documents*, but as artefacts reflecting – and resituating – the relationship that ties Arosenius' art to his surroundings. The reconstruction tries both to bring some aspects of the archive back to life and to be an analytical model that generates and stores intangible information. As such, it is both a reflection of our visual and textual archive and a carrier of personal stories and memories.

Keywords: Ivar Arosenius, reconstruction, visualisation, archive, archaeo-archival, contextualization

Det här händer, hela tiden.

Kulturhistoriska miljöer över hela landet hotas av exploatering, rivning och förfall. Den snabba omvandlingen av jordbruket har lämnat stora delar av den svenska landsbygden öde. Ett kulturlandskap som för inte länge sedan domierade vårt land kommer snart att vara uttraderat. Lika illa är det i städerna där förtätning skall ske till varje pris, oftast utan grundlig analys av vilka konsekvenser det får för kulturmiljöer och stadsliv. Med krav på höga vinstmarginaler gröper exploatörer ur det som återstår av kulturarv med stöd från kommunpolitiker som tävlar i att göra avtryck.

Det är lätt att avfärda frågor som dessa med att de är någon annans ansvar, men på många håll finns tyvärr ingen som står upp till försvar för kulturarvet när förändringstrycket är starkt.

Byggnadsvårdsföreningen driver frågor som berör vår bebyggelsehistoria och har den senaste tiden figurerat flitigt i media genom opinionsbildande artiklar och öppna brev. Vi har också räddat rivningshotade objekt genom vårt arbete med Gula listan och delar varje år ut utmärkelser Årets byggnadsvårdare.

Stöd Svenska byggnadsvårdsföreningen i det här viktiga arbetet genom att bli medlem. Vi vet att det finns många som känner oro inför de konsekvenser som rivningar, illa anpassade nybyggen och hårdhänta ombyggnationer för med sig. För att kunna göra skillnad på riktigt behöver vi bli fler och arbeta tillsammans.

Som medlem har du även möjlighet att själv få stöd i opinionsfrågor och driva debatt genom våra kanaler så som Gula listan, Byggnadskultur,

digitala newsroom och sociala medier. Tillsammans kan vi uppnå mer!

Andra medlemsförmåner är bl a:

- Medlemsrabatt i över 40 byggnadsvårdsbutiker.
- Rådgivning via våra 60 länsombud.
- Inbjudningar till arrangemang,
- Tidskriften Byggnadskultur - 4 nummer per år.
- Tillgång till frågeforum och artikeldatabas.

Välkommen till Sveriges nätverk för byggnadsvård! Läs mer och bli medlem på www.byggnadsvard.se eller ring oss på 08 30 37 85.

**BYGGNADS
VÅRDS
FÖRENINGEN**

C·G·A|S
Carl-Göran Adelswärds stiftelse

Carl-Göran Adelswärds stiftelse främjar
vetenskaplig forskning avseende den svenska
herrgårdskulturens historia och den svenska
skogsanvändningens historia.

Välkommen med din ansökan senast
den 1 november 2017.

www.cgastiftelse.se

Brandförsäkringsverkets

stiftelse för bebyggelsehistorisk forskning

UTLYSNING

Forskningsanslag och stipendier mm

Ansökan

Två utlysningar sker per år. Ansökan kan endast inges på <https://apply.zapote.se/bf> under perioderna 1-30 juni respektive 1-30 december och skall vara inlämnad senast kl 12.00 på sista ansökningsdag. Formell undertecknad ansökningsblankett insänds per samma datum till stiftelsen, allt övrigt material inges elektroniskt.

Beredning

Styrelsens ordförande bereder ansökningarna med anlitande av erforderlig expertis.

Beslut

Fattas på styrelsemöten i mitten av mars och september.

Kriterier

Området bebyggelsehistoria finns visserligen inte som akademisk disciplin, men styrelsen tolkar begreppet brett. Dock förbehåller sig stiftelsen att bedöma relevansen av inkomna ansökningar. (En vägledning finns i de ämnen som avhandlats i Bebyggelsehistorisk Tidskrift.)

Stöd ges till forskning av akademisk verkshöjd inom bebyggelsehistoria i vid mening. Forskning som grundar sig på Brandförsäkringsverkets arkiv och/eller historia ses som en plusfaktor. Stöd kan även ges till publikationer med särskilt syfte att sprida bebyggelsehistoriska forskningsresultat mm.

Erhållet stöd från stiftelsen ska alltid redovisas i publikationer eller projekt som erhållit sådant. Mottagare skall också vara beredd att redovisa sin forskning för stiftelsen vid möten, seminarier, symposier och liknande.

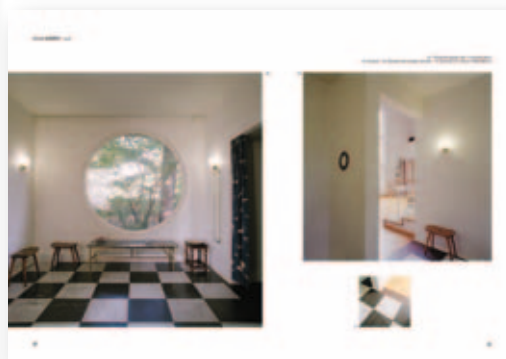
Mer information

För utförligare information om stiftelsens anslagsgivning, se www.brandverket.se!

Frågor och kontakt

Styrelsens ordförande: Magnus Åkerman, Handelskammaren i Uppsala län, Klostergatan 13, 753 21 Uppsala, 018-50 29 50.

Frågor rörande stipendier, rekvisitioner, avrapportering och anslag mm kan även ställas till stiftelsen@brandverket.se.

JOSEF FRANK – FALSTERBOVILLORNA

Den efterlängtdade Josef Frank-monografin om några av hans finaste verk, Falsterbovillorna, har länge varit slutsåld och är nu åter aktuell i helt ny design i samband med ArkDes vårutställning om Josef Frank.

Mellan 1924 och 1936 ritade den österrikiske arkitekten och formgivaren Josef Frank fem sommarhus i Falsterbo. Husen tillkom under Franks intensiva yrkesperiod, när han klev fram som en av Europas främsta och intressantaste arkitekter. Här presenteras de fem husen med ett unikt bild- och ritningsmaterial.

Med den här boken öppnas dörrarna till en annars svåråtkomlig svensk arkitekturskatt som åttio år efter sin tillkomst inte förlorat något av sin aktualitet. Värld att besöka och återbesöka, att fortsatt inspireras och fascineras av.

Redaktörer: Mikael Bergquist, Olof Michélsen, foto: Åke E:son Lindman, flexband, 64 sidor, 245 mm x 370 mm.

BESTÄLL BOKEN HÄR:
[www.arkitektur.se /butik](http://www.arkitektur.se/butik)

a ARKITEKTUR
FÖRLAG

Olof Karsvall, 2016, *Utjordar och ödegårdar En studie i retrogressiv metod*. Acta Universitatis agriculturae Sueciae 2016:92, Sveriges lantbruksuniversitet, Institutionen för stad och land, Sektionen för agrarhistoria, Uppsala. 445 s. ISBN 978-91-576-8686-2.

Under det senaste året har det kommit en rad publikationer kring ödegårdsforskning och den senmedeltida bebyggelseutvecklingen såsom Per Lagerås red. (2016): *Environment, society and the Black Death : an interdisciplinary approach to the late-medieval crisis in Sweden* och Hans Andersson & Mats Widgren red. (2016): *Kan man leva på en ödegård?: huvudgårdar, landbotorp och odlings-system under medeltid i Lägersbobygden, Östergötland*. Till den mängden kan läggas Olof Karsvalls avhandling som fokuserar på det kamerala begreppet utjord och dess tolkning. Det är en empiriskt omfattande studie genomförd med såväl kvalitativa och kvantitativa metoder. Inledningsvis konstaterar författaren att utjordar i tidigare forskning har kopplats samman med senmedeltida ödegårdar, särskilt i marginella bebyggelselägen. Termen utjord i sig förekommer redan under medeltid men är mer allmänt förekommande under 1500-talet och 1600-talet.

Den övergripande frågan som avhandlingen ställer är om utjordar är ödegårdar eller om det finns andra förklaringar till dem. Om de vore ödegårdar vad skulle de i så fall säga om den senmedeltida ödeläggelsen? Denna övergripande fråga sonderfaller sedan i några mer preciserade syften som formuleras på följande sätt i boken: "Denna avhandling har tre

syften. För det första: att beskriva och definiera det viktiga och svårtydda begreppet utjord. För det andra: att visa på företeelsens omfattning och beskriva utjordarnas karaktär. För det tredje: att utreda bakgrunden till utjordarna, det vill säga orsakerna till varför obebyggda enheter bildats, och klargöra hur de förhåller sig till äldre ödeläggelse. En övergripande målsättning är att utveckla en retrogressiv metod som möjliggör säkrare bedömning av den senmedeltida ödeläggelsens storlek." (s. 12).

Den äldre forskningen kring temat presenteras inledningsvis på ett bra sätt för läsaren. Bland annat beskrivs det omfattande forskningsprogrammet Det Nordiska Ödegårdsprojektet (DNÖ) som behandlade bland annat frågan om utjordar och ödeläggelse. Även annan historisk och kulturgeografisk forskning berörs och man får klart för sig hur diskussionen förts i litteraturen. Redan Lars-Olof Larsson slog fast år 1970 att utjordar är en benämning på ödegårdar och att den blev vanlig under 1500-talet. Larsson visar också på stora regionala skillnader i bruket av begreppet, exempelvis mellan Öst- och Västsverige. Det finns dock i den tidigare forskningen även andra tolkningar av begreppet, att utjordarna skulle vara skapade av andra processer såsom; kyrkliga donationer, nyodlingar eller arvsdelningar. Flera av dessa hypoteser eller förklaringar tillbakavisar Karsvall i avhandlingen.

Författaren betonar att han inte studerar ödeläggelsen eller hur utjordarna användes under 1600-talet utan hur dessa utjordar uppkom. Detta är en viktig avgränsning i arbetet. Vidare fokuserar studien på utjordar i byar, särskilt i Östergötland, Uppland och på Öland. Detta

fokus väljs då enstaka utjordar i marginalområden redan tidigare har undersökts, medan utjordarna i byarna inte har uppmärksamats på samma sätt.

Det jag tycker är bristfälligt i avhandlingen är att det inte finns ett tydligt presenterat teoretiskt angreppssätt. Författaren kunde ha hjälpt läsaren mer för att förstå vilket perspektiv som använts och även själv kunnat ta spjörn mot dessa i en diskussion av avhandlingens slutsatser. Det är nu närmast ett induktivt angreppssätt där en fråga grundligt utreds.

Den metod som används är den retrogressiva, det vill säga att se bakåt i tiden från en senare källa. Detta för att det samtida källmaterialet inte är tillräckligt. Det historiska kartmaterialet utgör då en värdefull källa för att finna mönster på 1600-talet som kan säga något om tidigare perioder. Utvecklingen av den retrogressiva metoden som omnämns i frågeställningarna kunde ha gjorts mer utförlig och kopplats till tidigare studier för att relatera till vad som görs inom ramen för denna avhandling. Man kunde gott ha inkluderat exempelvis Hans Antonsons kapitel från 2013 i boken *New Focus on Retrospective Methods. Resuming methodological discussions: case studies from Northern Europe*, redigerad av Eldar Heide och Karen Bek-Pedersen, som handlar om retrogressiv metod och analys av kartor och just specifikt ödegårdar i byar. Även författarens egen artikel från 2013 i *Historisk tidskrift* kunde ha utgjort en del av avhandlingen och hade tillfört en djupare metodisk diskussion som skulle varit intressant. Detta till trots så tycker jag att det är en bra hantering av källmaterialet och en väl genomförd retrogressiv studie.

Avhandlingen använder en existerande

databas som författaren själv har arbetat med att ta fram på Riksarkivet. Databasen innehåller all information från de äldsta så kallade geometriska kartorna som producerades i mitten av 1600-talet i Sverige. Materialet, som i sig har en del geografiska luckor, är transkriberat, scanat och geokodat, vilket skapar förutsättningar för att göra statistiska utdrag och rumsliga analyser på nationell nivå. Det finns totalt 24 000 kamerala enheter och 1600 utjordar i materialet för landet. Man kan i utsökningar av databasen se stora regionala skillnader, där förekomsten av utjordar dominerade i Östra Mellansverige. Ett kärnområde, som det kallas, kan alltså konstateras i källorna från 1640-talet. Utjordarna förefaller vidare vara koncentrerade inom slättbygderna såsom Vadstenaslätten, Uppsalaslätten, Södra Öland och Mälardalen. Det finns dock en del utjordar i skogsbygderna i exempelvis västra Värmland utanför kärnområdet, så bilden är inte helt entydig. Karsvall skapar en mycket utförlig typologi över hur utjordarna ser ut i kartmaterialet, särskilt fokus ligger på om utjorden finns i byar och i så fall om den ligger i ägoblandning i ett tegskiftessystem. En stor genomgång med många exempel visar vilka typer av utjordar det finns i landet som helhet och detta utgör basen för de följande mer detaljerade fallstudierna i avhandlingen.

För Lysings härad i Östergötland genomförs en sådan mer detaljerad undersökning främst fokuserad kring de så kallade byamälsutjordarna och hur det kan hänga samman med den i regionen använda regelbundna ägoindelningsprincipen *solskiftet*. Det är i det närmaste en totalundersökning av området, då nästan alla byar har blivit karterade i häradet. Det görs också en översikt med alla ut-

jordar i området som presenteras på en informativ karta. Illustrationerna, vare sig det är tabeller, diagram eller kartor är genomgående mycket tydliga i avhandlingen och gör att läsaren kan hänga med i resonemangen. Även senare källor används i detta avsnitt för att belysa processen.

Läsaren får en inblick i hur komplex situationen kan vara i en by med ett flertal utjordar och att utjordar redan på 1600-talet har kommit att bli bebyggda. Detta gäller i huvudsak de som ligger i slättbygdsdelen av häradet. Det finns en del i källmaterialet som talar för att många utjordar har blivit uppdelade. Indikatorer på det är att de var likstora skattemässigt, har samma jordnatur och att de ligger fysiskt bredvid varandra. Det förefaller också som om de allra minsta utjordarna hamnat utanför byamålet. Det utreds vidare att det finns företeelser som i förstone förefaller se ut som utjordar, men som inte är det. Dessa kan ha andra historiska förklaringar och tas inte med i den vidare analysen.

En tolkning som görs från exemplen i Lysings härad är att man förefaller ha kunnat handla med utjordarna och dela upp utjordarna mellan sig inom solsiftet. I viss utsträckning så blir denna uppdelning och relation till solsiftet konserverande argumenterar författaren både på grund av den kamerala situationen och den rumsliga organisationen. Ytterligare en slutsats är att många utjordar, de som i avhandling kallas typ 2b, verkligen är ödegårdar.

Därmed är det inte helt klarlagt att det skulle vara medeltida ödegårdar och i ett avsnitt som behandlar Alunda församling i Uppland under perioden 1540–1640 utreds vad som händer med utjordarna från medeltidens slut till dess att de förekom-

mer i det äldsta kartmaterialet. Det skulle kunna vara så att utjordarna uppkom under exempelvis 1500-talet och alltså inte är medeltida.

Vi får följa flera fall och vi ges även en översikt över församlingen Alunda på ungefär samma sätt som för Lysings härad tidigare, med den skillnaden att kamerala längder och andra skriftliga källor också används. Hälften av bebyggelseenheter i den uppländska församlingen hade en utjord, vilket får anses vara relativt mycket. I detta avsnitt finns en rad intressanta bebyggelsehistoriska analyser som genomförs med hjälp av en kombination av kartor av olika ålder och andra skriftliga källor för att kunna beskriva en process över tid. En del utjordar blev bebyggda och överförda till kategorin hemman under den studerade 100 års-perioden. Det är dock i huvudsak en konstant situation som kan tecknas utifrån källmaterialet. År 1540 fanns 158 hemman och 53 utjordar. Hundra år senare, 1640, hade hemmanen ökat något till 162 och utjordarna minskat i antal till 45. Endast en ny utjord kan konstateras under perioden i Alunda. Det

är ett hemman som lades ner. Genomgången visar enligt författaren att små utjordar kan tolkas vara delar av äldre större enheter. Som huvudregel kan man konstatera att utjordarna går tillbaka åtminstone till 1540-talet och inte har tillkommit i någon mellanliggande period. Tolkningen baserat på denna fallstudie i Alunda är övertygande.

I ett senare avsnitt görs också en utvikning till att studera ödeläggelse under 1500- och 1600-talen i samband med exempelvis krigshändelser. Begreppet brukar benämnas kameralt öde och ska hållas isär från demografiskt öde, vilket har diskuterats tidigare i forskningen. Det har funnits olika anledningar till tillfälliga nedskrivningar av skatt, så kallade avkortningar. I det här sammanhanget hämtar författaren exempel från ett större område än det som undersöks i avhandlingen, det vill säga utanför kärnområdet med utjordsobservationer från exempelvis Ångermanland och Finland. Avsnittets exempel är intressanta men tillför inte så mycket till den generella slutsatsen, men styrker på ett sätt att det inte sker några betydande nytillskott av utjordar på grund av annan ödeläggelse.

I det sista kapitlet, som kanske kunde ha introducerats tidigare i avhandlingen då det delvis utgör en bakgrund, diskuteras begreppet utjord. Här görs en genomgång av begreppet och hur det förekommer i skilda källor såsom medeltidslagar, medeltida diplom och äldre jordeböcker från främst tidigt 1500-tal. En bild tecknas av hur begreppet haft en vacklande betydelse och sedan blivit fixerat.

Författaren delar slutligen in utjordarna i fyra historiska faser. Den första fasen är *ödeläggelsen* som skedde under medeltiden och som ju egentligen inte har

studerats i undersökningen. Den andra fasen benämns *återupptagning* och startade redan under 1400-talet. Den tredje fasen är *uppdelning* som drabbade en del av utjordarna i byar när olika markägare delade upp den forna ödegården emellan sig. Den fjärde fasen benämns *omstrukturering* och skedde från senmedeltid och framåt och från 1540-talet kommer begreppet utjord att slutligen befastas och blev alltmer att använt i kronans jordeböcker för att beskriva dem.

Avhandlingens huvuduppgift har varit att ta reda på vad utjordarna i 1500- och 1600-talets historiska källor är, hur de har bildats samt vad de har varit. Karsvall skriver: "Den övergripande slutsatsen är att utjordar huvudsakligen är bildade utifrån senmedeltida ödegårdar. De flesta avser ödegårdar, som istället för att återsättas, togs över av kringliggande gårdar och blev en del av deras brukade jord." (s. 342).

Resultatet i avhandlingen har en potential att ifrågasätta äldre bebyggelsehistoriska tolkningar. Arbetet har medvetet inte tagit hänsyn till arkeologiska lämningar och andra fältspår och inte heller egentligen undersökt ödeläggelsen men här finns möjlighet att genomföra fortsatta studier och bygga vidare på det som nu gjorts. Man kan med dessa nya insikter tänka sig att exempelvis problematisera den så kallade sammanflyttningsteorin och skapandet av de reglerade byarna i Östra Mellansverige. Tidigare forskning, också den med retrogressiv metod, har kanske tolkat dessa bebyggelseenheter som tillhörande ett betydligt äldre skikt än den senmedeltida agrarkrisen.

Olof Karsvall har gjort en gedigen undersökning av förhållandena och metoderna han tillämpar är välgjorda. Slut-

satserna är balanserade och vilar som jag bedömer det på helt rimliga antaganden i linje med den retrogressiva metoden även om de explicita beläggen i enskilda fall kan saknas. Slutsatserna kring form och struktur är särskilt värdefulla i det här sammanhanget och knyter an till äldre morfogenetiska studier där landskapet i sig är en källa och kan bidra till en bebyggelsehistorisk tolkning.

Styrkan i denna studie är empirin och den retrogressiva analysen, där begreppet utjord har penetrerats från en lång rad perspektiv i både tid och rum. Den omfattande databasen över äldre kartor från Riksarkivet har utnyttjats mycket väl. Avhandlingen är i stora stycken en utredning av begrepp, många fler begrepp än just utjord, och det är värdefullt för framtida studier att någon kunnat ägna så mycket tid åt att göra dessa utredningar av centrala kamerala begrepp. Arbetet kommer vara ett värdefullt referensverk också för den lokala bebyggelsehistoriska utvecklingen i de studerade områdena, inte minst genom de omfattande bilagorna som avslutar avhandlingen. Efter denna avhandling framstår det som klart att det bakom det kamerala begreppet utjord även i byar på slätbygderna i östra Sverige återfinns medeltida ödegårdar.

Ulf Jansson

Kulturgeografiska institutionen
Stockholms universitet
ulf.jansson@humangeo.su.se

Karin Hallgren, 2016, *En kåhltsåpa ej at råkna. Kåksvåxtodlingen i 1700-talets jordbrukssystem*. Acta Universitatis agriculturae Sueciae 2016:97, Sveriges lantbruksuniversitet, Institutionen för stad och land, Sektionen för agrarhistoria, Uppsala. 322 s. ISBN 978-91-576-8696-1.

Karin Hallgren tar sig an en viktig forskningsfråga i det tidigmoderna agrarlandskapet när hon i sin avhandling undersöker bondehushållens kåksvåxtodling under 1700-talet. Tidigare studier har behandlat kåksvåxtodlingen på relativt lokal nivå och generaliseringsmöjligheterna har varit begränsade. Avhandlingen fyller därför en viktig kunskapslucka om det äldre agrarlandskapet, där vi nu får en tydligare bild av kåksvåxtodlingen i det svenska jordbrukssystemet under 1700-talet. Recensionen har sin bakgrund i mitt uppdrag som fakultetsopponent vid disputationen.

I det inledande kapitlet identifierar Hallgren sex grundläggande frågeställningar som var och en undersöks i avhandlingens sex empiriska kapitel. De tre första frågeställningarna – hur vanligt förekommande kåksvåxtodlingen var bland 1700-talets bönder, var odlingslanden låg och hur stora de var – undersöks genom mer kvantitativa metoder, där analyserna av ett omfattande kartmaterial är grunden. De tre senare frågeställningarna – vad som odlades, vilka odlingsmetoder som användes och hur samtidens inställning till böndernas kåksvåxtodling såg ut – undersöks genom ett mer kvalitativt källmaterial i form av lantbruks- och trädgårdslitteratur. Valet av frågeställningar tar sin utgångspunkt i rådande forsk-

ningsläge och är rimliga och väl motiverade i sammanhanget. Forskningsläget behandlar emellertid, med undantag av ett par hänvisningar till danska och brittiska förhållanden, enbart svenska förhållanden. En genomgång av den internationella forskningen hade varit givande, inte minst som jämförelse med resultaten i Hallgrens egen studie, men också för att ge läsaren en bild av situationen och forskningsläget i andra delar av världen.

Eftersom kåksvåxtodlingen inte beskattades finns inga längder med skatteuppbörd motsvarande exempelvis spannmålsodlingens tiondelängder. De historiska kartorna utgör därmed en viktig grund, framför allt för de tre första frågeställningarna. Utsnitt av historiska kartor illustrerar genomgående olika förhållanden i avhandlingen, men i flera fall hade tydligheten ökat om bilderna varit större. För att fördjupa analysen av kartmaterialet och för jämförelser på regional nivå undersöks även syneprotokoll från 1700-talets mitt, upprättade på landbogårdar tillhörande Uppsala universitet, samt Hallands landsbeskrivning från 1729. Lantbruks- och trädgårdslitteratur från 1700-talet samt reseberättelser och ortbeskrivningar används för avhandlingens tre senare frågeställningar. Studien bygger på en gedigen och mycket omfattande genomgång, vilket också är en av avhandlingens stora styrkor.

Det analyserade historiska kartmaterialet uppgår till närmare 2000 kartakter från vart tionde år under 1700-talet, det vill säga 1700, 1710, 1720 osv., fördelade på landskapen i Götaland och Svealand, förutom Gotland, Värmland och Dalarna. Det stora antalet kartor innebär emellertid samtidigt att geografin ofta befinner sig på en övergripande nivå. Även i de

fall då analysen är på bynivå är det inte alltid tydligt var i undersökningsområdet man befinner sig. Detta förhållande förstärks av att det inte framgår någonstans i avhandlingen exakt vilka kartor som har använts. Det hade varit givande om en lista över samtliga kartor hade bifogats på samma sätt som den utmärkta växtlistan längst bak i boken.

Avhandlingen behandlar specifikt böndernas kåksvåxtodling, inte den som skedde på herrgårdar, prästgårdar eller militära boställen. Inte heller de obesattas, alltså torparnas och backstugusittarnas, kåksvåxtodling undersöks. Bönderna definieras som de personer ur bondeståndet som brukade mantalssatt jord. Definitionen skulle ha kunnat problematiseras något, eftersom det fanns stora sociala skillnader inom bondeståndet. Fanns skillnader mellan "storbönder" och fattiga bönder vad gäller kåksvåxtodling? Förekom skillnader mellan skattebönder och brukare av landbogårdar? Gårdarnas jordnatur finns i allmänhet registrerad i kartmaterialet och kunde ha givit en ytterligare dimension till kunskapen om kåksvåxtodlingen på 1700-talet.

Den halländske bonadsmålaren Johannes Nilssons "Bondens år" från 1811–1815. Museet i Halmstad. Inv. nr: HM 19.337. Foto: Jan Svensson, Halmstad.

I avhandlingens andra kapitel behandlas frågan hur vanligt förekommande köksväxtland var bland 1700-talets bönder. Analysen av kartmaterialet visar att köksväxtland finns noterat för 62% av de karterade bebyggelseenheter. Hallgren visar på en tydlig öst-västlig skillnad, där köksväxtland redovisas i störst utsträckning i de västliga länen; i Västergötland, västra Småland och Skåne finns köksväxtland noterat på över 80% av gårdarna. I öster finns motsvarande noteringar på mellan 40–60% av gårdarna, förutom på Öland och i Stockholms län där mindre än 30% av gårdarna har uppgifter om köksväxtland.

Kapitlet innehåller även en förtjänstfull studie av förekomsten av köksväxtodling i 1600-talets äldre geometriska kartor och visar genom jämförelser med senare karteringar att de områden som senare användes till kålgårdar inte karterades 1630–50. Avsaknaden av köksväxtodling i dessa kartor behöver därför inte tolkas som att det inte förekom köksväxtodling vid denna tid, utan beror på att dessa områden inte ingick i karteringen. Detta är ett viktigt resultat som tydliggör fördelarna med långa tidsperspektiv och stora

geografiska undersökningsområden.

I det tredje kapitlet undersöks köksväxtlandens lokalisering lokalt på bynivå utifrån jordmån, vattentillgång och avstånd till bebyggelsen. Två principer framträder: ett särbeläget köksväxtland för varje gård, alternativt hela byns köksväxtland samlade på en plats. Studien bekräftar tidigare undersökningars resultat att tillgången på vatten var en central lokaliseringsfaktor.¹

Hallgren visar att kålgårdarna i östra Mellansverige generellt låg på ett längre avstånd från bebyggelsen än i den övriga delen av undersökningsområdet, oftare på lerjordar och oftare med hela byns odlingsland samlade på en plats. Mälardalens sprickdalslandskap med bytomterna på magra moränbackar lyfts fram som en förklaringsfaktor.

Krydd- och trädgårdar var i stort sett alltid lokaliserade nära tomten. I de fall gården hade både kålgård och kryddgård låg de ofta på olika jordmån. Kryddgårdar uppges i samtida uppteckningar som mer arbetskrävande än kålgårdar och därmed viktigare att ha nära bebyggelsen. I övrigt visar avhandlingen att ordet krydda hade en vidare betydelse på 1600- och

1700-talen – både morötter och palsternacka kallades kryddor, liksom en del kålväxter.

I fjärde kapitlet uppskattas den genomsnittliga storleken på köksväxtlanden till ca 500 m², men Hallgren understryker att underlaget för beräkningen är litet och att stora variationer förekom. Här görs också en hypotetisk beräkning av hur mycket grönsaker man kan ha odlat i relation till vad som kan ha konsumerats vid den här tiden. Beräkningen kommer fram till att ett odlingsland på ca 140 m² kan ha varit tillräckligt för ett hushåll på 5–6 personer. Eftersom kålgårdsarealerna i genomsnitt var betydligt större än så föreslås bönderna ha använt delar av köksväxtlandet till odling av annat än grönsaker, exempelvis hampa, humle och träd, vilket diskuteras vidare i avhandlingens femte kapitel. Man kan även fråga sig om den större arealen skulle kunna indikera att böndernas grönsakskonsumtion var mer omfattande än tidigare antagits, eller om en större del gick till avsalu (se nedan). Endast den senare frågan diskuteras något i avhandlingen.

Kapitel sex går in på köksväxtodlingens olika arbetsmoment, och när dessa

utfördes i relation till det övriga jordbruket. En intressant uppgift är att köksväxtodlingen varit prioriterad i jordbrukssystemet, vilket indikeras av att gödseln vid gödselbrist i första hand användes på köksväxtlanden och i andra hand på åkarna. Hallgren visar också att kunskapen om växtföljder på köksväxtlanden enligt trädgårdslitteraturen var väl etablerad under 1700-talet.

I kapitlet behandlas även frågan om vem i hushållet som arbetade med köksväxtodlingen. Enligt 1700-talslitteraturen var köksväxtodlingen ett kvinnligt ansvarsområde. Hallgren tar upp flera belägg, men undviker samtidigt att helt slå fast detta. Möjligen hade en teoretisk utgångspunkt i ett genusperspektiv kunnat användas för att analysera materialet djupare i denna intressanta fråga.

I kapitel sju diskuteras den intressanta frågan om bönderna odlade enbart för självhushållning eller även för en marknad. Tidigare forskning har visat att böndernas försäljning av köksväxter till städerna var begränsad under 1700-talet, och för Skåne har det föreslagits att det var herrgårdarna som sålde grönsaker till städerna. Det fanns en utbredd inställning under 1700-talet att odling av köksväxter var en stadsnäring och inte en syssla för bönder. I avhandlingen slår Hallgren fast att böndernas köksväxtodlingar till övervägande del var för husbehov, även om vissa regionala specialiseringar för avsalu förekom där odlingen översteg husbehovet; till exempel gurkodling kring Västerås och pepparrotsodling i Västergötland. Intressant är att Hallgren samtidigt utifrån 1700-talslitteraturen visar att även bönder, inte bara borgerskapet, köpte grönsaker i städerna. Hallgrens avhandling pekar därmed på att forskningen behöver ställa

På kartan från 1692 över Labbarne i Ängsö socken i Västmanland redovisas en humlegård (D), en trädgård (E), en kåltäppa (F) och en hamptäppa (G). LSA T10:8 10.

frågan hur betydelsefulla kålgårdarna i städerna egentligen var i relation till avsalumarknaden. Trots att Hallgren alltså inte undersöker städerna ger hennes studie nya perspektiv på hur stadsbefolkningens köksväxtodling kan förstås, vilket är mycket lovligt.

Avhandlingen är framför allt empirisk och den teoretiska ansatsen är begränsad. Studien sätts in i ett vidare teoretiskt sammanhang genom att relatera till 1700-talets jordbrukssystem, där köksväxtodlingen ses som en strategi för en mer diversifierad försörjningsbas. En utförligare diskussion av resultatens betydelse för vår kunskap om 1700-talets jordbrukssystem hade dock varit givande. Exempelvis hade det varit intressant att lyfta blicken till internationella jämförelser, men även att se förbi sekelskiftet 1800. Var det sär-

skilt under 1700-talet som böndernas kålgårdar hade sin blomstringstid? Övertogs kålgårdarnas betydelse av potatisen på 1800-talet?

Avhandlingens främsta styrkor är att den visar att köksväxtodlingen var mycket spridd och i första hand för husbehov, att orden kål- och kryddgård användes synonymt och att de här odlingarna också kunde innehålla fruktträd, humle och hampa. I relation till 1700-talets jordbrukssystem visar Hallgren att köksväxtodlingen var en del i böndernas strävan att sprida gårdens risker. I genomgången av det stora källmaterialet visar Hallgren på ny kunskap om hur kartmaterialet bör tolkas; avsaknaden av redovisade köksväxtland i 1600-talskartorna berodde inte på att köksväxtodling inte förekom bland bönderna då. Sammantaget ger Karin Hallgrens avhandling ny kunskap av central vikt för framtida studier om det tidigmoderna jordbrukssamhället. Men den ger också intressanta perspektiv på hur det urbana jordbrukets roll under 1700-talet kan tolkas och belyser hur kopplingarna mellan stad och landsbygd kan förstås.

Annika Björklund

FD i kulturgeografi,
forskare vid Riksarkivet
annika.bjorklund@riksarkivet.se

Not

- 1 T.ex. Gräslund Berg (2014) "Kålgårdar i ett historiskt-geografiskt och landskapshistoriskt perspektiv: att studera kålgårdar i äldre kartor", i Andréasson et al. (red.), *Källor till trädgårdsodlingens historia: fyra tvärvetenskapliga seminarier 2010-2013 arrangerade av NTAA*. Alnarp.

Mattias Legnér & Mia Geijer, 2015, *Kulturarvet och komforten. Inomhusklimat och förvaltningen av kulturhistoriska byggnader och samlingar 1850–1985*. Krilon förlag, 300 s., inb. ISBN 978-91-85421-24-4

Den optimism som ofta kännetecknar människans tilltro till framtida teknik har även präglat vår inställning till inomhusklimat. Mia Geijers och Mattias Legnérs bok *Kulturarvet och komforten. Inomhusklimat och förvaltningen av kulturhistoriska byggnader och samlingar 1850–1985* är ett fruktbart resultat av ett tvärvetenskapligt projekt mellan humaniora och naturvetenskap som belyser hur komfort och inomhusklimat ingalunda endast är ett resultat av tekniska innovationer och framsteg utan i hög grad även är kulturellt betingat.

Forskning avseende klimatfrågor i kulturhistoriska byggnader och museisamlingar är ett väl etablerat område såväl internationellt som nationellt. Geijer är disputerad arkitekturhistoriker och Legnér är professor i kulturvård och deras bok utgör ytterligare ett tillskott i den rika flora av forskning på området. Andra samtida verk som kan nämnas i sammanhanget är exempelvis *Managing indoor climate risks in museums* av Bart Ankersmit och Marc H.L. Stappers (2017), *Decision making on indoor climate controll in historic buildings: knowledge, uncertainty and the science-practice gap* av Gustaf Leijonhufvud (Diss. 2016), *Komfort framför allt, men även nytta och nöje: teknik, apparater och redskap i byggnader före andra världskriget* av Joakim Hansson (2015) samt *Climate for*

collections: standards and uncertainties, redigerad av Jonathan Ashley-Smith, Andreas Bumester och Melanie Eibl (2013).

Det som skiljer Geijers och Legnérs bok från många andra på området är emellertid att deras utgångspunkt inte primärt är teknikens prestanda eller materialens beskaffenhet utan istället hur människans upplevelse, resurser och prioriteringar, i ett historiskt perspektiv, haft avgörande inverkan på vad som har ansetts utgöra lämpligt eller behagligt inomhusklimat i kulturhistoriska byggnader. Att tydligt beakta människors värderingar, kunskap och beslut, kan tyckas framstå som mer eller mindre självklart i en utvecklingsprocess, men att studien tar detta tvärvetenskapliga perspektiv understryker det faktum att tekniska framsteg inte sällan betraktas som isolerade fenomen, frikopplade från pågående samhällsutveckling. Ingengjörerna och de tekniska specialisterna har länge haft tolkningsföretrede i frågan. Genom att istället utgå från ett aktörsperspektiv, där processen bakom beslut är central för förståelsen av det slutgiltiga resultatet, visar denna bok hur de tekniska landvinningarna avseende komfort och inomhusklimat är beroende av så många fler faktorer än enbart de tekniska. Det är denna ansats, som syftar till en långt mer integrerad helhetssyn vad gäller den tekniska förvaltningen av våra kulturhistoriska byggnader och samlingar, som gör boken synnerligen läsvärd.

Bokens tre empiriska kapitel, vid sidan av ett inledande och avslutande kapitel, är kronologiskt uppdelade och spänner över perioden 1850 fram till 1985. Kapitlet som behandlar perioden 1850–1920, och som också är det mest omfångsrika, har rubriken *Inventering, brandsäkerhet och professionalisering*. Kapitlet ger en ingå-

ende beskrivning av det sena 1800-talets institutionsbyggande i Sverige. Genom arkivmaterial har författarna följt processen för hur frågan om inomhusklimat hantades vid uppförandet av monumentalbyggnader som Nationalmuseum, Kungliga biblioteket och gamla Riksarkivet, men också hur äldre kulturhistoriska byggnader som vasaslotten och domkyrkorna samt samlingarna, i bland annat Husgerådskammaren och Livrustkammaren, kom att utrustas med diverse tekniska installationer i klimatförbättrande syfte.

Kapitlet ger en tydlig förståelse för hur komfort och inomhusklimat, från att ha varit politiskt ifrågasatt, med tiden blev en alltmer prioriterad fråga. Från att primärt ha handlat om "lufthygien" kom inomhusklimatet att knytas till den vidare diskussionen om hygien och sociala normer som var utmärkande för tiden. Att komforten under tidigt 1900-tal till och med blev en konkurrensfaktor för statskyrkan, i tävlan mot frikyrkorna om att vinna gudstjänsbesökare, illustrerar på ett oväntat vis vilken vikt frågan då faktiskt tillskrevs. Medvetenheten om de negativa effekter som experimenterandet med värmesystemen de facto hade på såväl byggnaderna som de museala samlingarna växte sakta, men ännu fattades klimatbesluten på enbart estetiska, tekniska eller ekonomiska grunder.

Kapitlet, *En konflikt mellan komfort och bevarande blir tydlig* behandlar perioden 1920–55. Här beskrivs den uppseglande konflikt mellan å ena sidan kulturminnesvårdens företrädare, som förespråkade ett restriktivt förhållningssätt, och å andra sidan brukarna som ofta vurmade för ökad komfort. Det framgår att kulturminnesvärden var den part som drev på en utveckling där de tekniska in-

stallationerna i högre grad skulle döljas i källare och på vindar. Järnkaminer, kalorifer, Gurney-ugnar och andra typer av värmekällor ansågs nämligen missprika de offentliga rummen. Konsekvenserna av denna utveckling blev att estetisk gestaltning vad gäller komforttekniken därmed blev ett slags "icke fråga" då den ändå skulle gömmas. Sett utifrån dagens perspektiv kan man konstatera att kulturminnesvårdens dåtida uppfattning knappast haft gynnsam effekt utifrån kulturhistoriskt perspektiv då viljan att "frysa" tillståndet i de kulturhistoriska byggnaderna och dölja de tekniska installationerna kom att innebära stora, och ibland irreversibla, ingrepp i stommar och ytskikt.

Osäkerhet kring vilket inomhusklimat som faktiskt var gynnsamt för såväl brukare som föremål och byggnader ledde inte bara till polarisering och ökad splittring i frågan. Det medverkade i sin tur också till större möjlighet för utomstående aktörer att få inflytande i processen. Enligt författarna ledde denna utvecklingen till att brukarna och kulturminnesvården på sikt kom att förlora möjligheten att mer aktivt påverka processen till förmån för ingenjörerna och de tekniska specialisterna. Komforten och teknisk prestanda kom under denna period därmed att prioriteras framför bevarandefrågor och hushållning med materiella resurser.

Perioden 1955–85 behandlas i kapitlet, *Höga bevarandeambitioner och begränsade resurser*. Detta kapitel är tämligen kort i förhållande till de två föregående kapitlen. Högre ambitionsnivåer på det kulturpolitiska området parat med kris i den statliga lokalförsörjningen beskrivs här som de viktigaste faktorerna bakom byggandet av nya museibyggnader och klimatanpassade magasin under 1970-

och 80-talen. En ökad riskmedvetenhet för skador på både byggnader och samlingar drev på utvecklingen. Författarna framhåller emellertid att ambitionerna att få fullständig kontroll över inomhusklimatet visade sig vara både energiintensiv och kostsam samt en belastning för miljön.

De tre empiriska kapitlen är deskriptiva till sin karaktär och författarna är i dessa avsnitt nära arkivmaterialet. Fallstudie efter fallstudie beskrivs med stor detaljrikedom. Det bidrar inte bara till en fördjupad förståelse för frågans tekniska komplexitet i varje enskilt fall. Det bidrar också till att aktörernas handlingar, och själva processen och själva kompromissandet, begripliggörs utifrån ett större samhällshistoriskt perspektiv. Det blir också uppenbart att en byggnad och dess tekniska installationer inte kan betraktas som separata delar utan alltid måste uppfattas som en helhet. Läsningen bidrar emellertid också till att man som lekman på området inte kan annat än undra över hur många kilometer värme- och ventilationsledningar som egentligen är indragna i stommar, eller som dragits på vindar och i källare, i svenska kulturhistoriska byggnader över åren. Och hur mycket har inte gått förlorat i museisamlingarna till följd av angrepp orsakat av drypande fukt, rost och mögel eller ett alldeles för torrt inomhusklimat?

Även om fallstudierna bidrar till en fylig beskrivning så skymmer mängden fallstudier ibland analysen. De tre empiriska kapitlen hade med fördel kunnat struktureras bättre genom att, i varje kapitel, utgå från studiens specifika frågeställningar för att därefter presentera fallstudierna följt av analys, tolkning och resultat. Genom att ge de empiriska kapitlen en tydligare inledning och avslutning skulle de reso-

nerande fallstudietexterna ha kommit mer till sin rätt. Den teoretiska utgångspunkten för studien, aktörnätverksteori, hade kanske också fått mer utrymme och större tyngd i analysen om studien haft en mer strukturerad disposition.

Kapitlet som behandlar perioden 1850–1920 är väl omfångsrikt och hade vunnit på att kortas genom att avgränsa antalet fallstudier. Omvänt är avsnittet som behandlar perioden 1955–85 väl kort och här saknar man istället en något rikare och nyanserad beskrivning av perioden följt av en övergripande och framåtsyftande analys och diskussion. Detta bidrar till att studien är framtung.

Det hade vidare varit en stor fördel om studien inte hade slutat i 1980-talet utan faktiskt beskrivit utvecklingen fram till vår samtid. Då hade bokens relevans ökat ytterligare. Att boken inte behandlar de senaste dryga 30 årens utveckling gör att frågan om var vi egentligen står i idag lämnas obesvarad. I bokens avslutande kapitel understryker författarna vikten av att förena forskning på området för att finna helhetslösningar och få till stånd en

mer integrerad syn på förvaltningen av kulturhistoriska byggnader och samlingar, men då detta resonemang inte bygger på en samtida beskrivning av frågan ekar detta resonemang lite tomt.

Språket är enkelt och välskrivet och boken kan därför tilltala en vidare krets än endast specialister på området. Däremot skulle såväl kapitelrubrikerna som underrubrikerna med fördel kunna ha ägnats mer omsorg vad gäller det stilistiska då flera av dessa har karaktär av ett slags arbetsrubriker. Boken har formgivits på ett tilltalande vis där fotografier, ritningar och teckningar illustrerar texten på ett pedagogiskt sätt. Bildmaterialet kommer till stor del från äldre arkiv och samlingar och håller därför skiftande kvalitet, men här måste man vara förlåtande för det måsta ha varit en grannliga uppgift att finna lämpliga illustrationer och foton då det just gäller värme- och komfortinstallationer av äldre snitt.

Det faktum att frågor om komfort och inomhusklimat, inte minst till följd av ökade krav på klimatanpassning och energieffektivisering, är en nästan lika stor fråga idag som på 1800-talet visar både på frågans komplexitet och aktualitet. En av bokens förtjänster är därför att den, utifrån historiskt perspektiv, lyfter fram en mer problematiserande bild av processen bakom besluten vad gäller komforttekniska installationer. Den tvärvetenskapliga ansatsen framhålls också i boken som en rimlig väg framåt. En ökad samverkan mellan konserveringsvetenskapen, de energitekniska områdena och humanvetenskaperna skulle med all sannolikhet leda till en mer integrerad syn på förvaltningen av både kulturhistoriska byggnader och museala samlingar. Boken

ger en förhoppning om att detta, i ökad utsträckning, kanske snart kan bli verklighet.

Cathrine Mellander Backman

Fil. dr, utredare på Kulturmiljöavdelningen
Riksantikvarieämbetet
cathrine.mellander.backman@raa.se

Krister Olsson, Daniel Nilsson & Tigran Haas (red.), 2016, *Urbanismer: dagens stadsbyggande i retorik och praktik*. Nordic Academic Press, Serie: Curating the city. 240 s. ISBN 978-91-88168-04-7.

Redan omslagsbildens Malmö, med Turning torso i skarp kontrast till mer småskaligt stadsbyggande, berättar att denna bok tar sig an olika riktningar i den samtida staden. Syftet med antologin är att bidra med kunskap om några av de stadsbyggnadsideal, så kallade *urbanismer*, som används för att möta stadernas komplexa utmaningar. Detta med tanken att om vi känner till de ideal som påverkar oss, kan vi göra mer medvetna ställningstaganden.

Boken inleds med två raster för den fortsatta läsningen. Det första är en modell gjord av två av redaktörerna, Olsson och Haas. Den visar tre cirklar med *process, kontext och produkt*, som finns inom fältet *Urban planning and design*. Planering innebär *processer*, som förhål-

ler sig till den *kontext* som det befintliga, specifika urbana utsnittet ger, och de *produkter* som design resulterar i. Modellen är förtydligande och bra att ha med sig i bakhuvudet, eftersom de olika delarna och vad de genererar faktiskt ofta blandas samman. Jag tog med mig modellen in i mina reflektioner över texterna.

Det andra rastret är en tabell med fem utvalda urbanismer: *ny-urbanism*, *post-urbanism*, *vardagsurbanism*, *grön urbanism* och *re-urbanism*. Av bokens 12 kapitel, skrivna av forskare, planerare och arkitekter, är fem kapitel särskilt utpekade att handla om specifikt dessa urbanismer.

I mina fortsatta beskrivningar och reflektioner över de fem urbanismer som presenteras, försöker jag lägga ett pussel och föra ihop några av de texter som inte uttalat hör samman i boken.

Ny-urbanism, den första beskrivna ismen, är ett ideal som växte sig starkt på 1990-talet. När jag läser Emily Talens artikel *Ny-urbanism - traditioner för framtiden* lär jag mig att idealet har sina rötter redan i 1800-talet, hos progressiva grupper i USA som ville skapa rättvisa och socialt blandade städer. Denna beskrivning påminner mig om det som idag kallas "blandstad". Dock verkar det som att Ny-urbanismen har en mycket tydligare agenda när det gäller estetik.

Artikeln tar upp en hel del av den kritik som ny-urbanismen mötts av. Ett exempel är att de säger sig vilja skapa det urbana, men samtidigt upplever många deras miljöer som sub-urbana. Bilden av nyurbanismen i Sverige har kanske främst färgats av området Jakriborg utanför Lund. Så om vi använder detta som exempel, ligger det väl något i kritiken -

området säger i sin form och estetik att det är traditionell stad, men på grund av hur det är placerat i stadsvävens kontext, så skapas inga naturliga människoflöden. Det *säger* stad men det *gör* inte stad.

Men den utmaning som jag själv fångades mest av i artikeln, rör en annan paradox. Går det i en kapitalistisk ekonomi att skapa en stadsdel med god planering och gestaltning, tillgång till service och kollektivtrafik, och samtidigt skapa bostäder i denna stadsdel som är ekonomiskt överkomliga för grupper som inte har så mycket resurser? I Göteborg görs just nu försök för att se om detta är möjligt att genomföra.

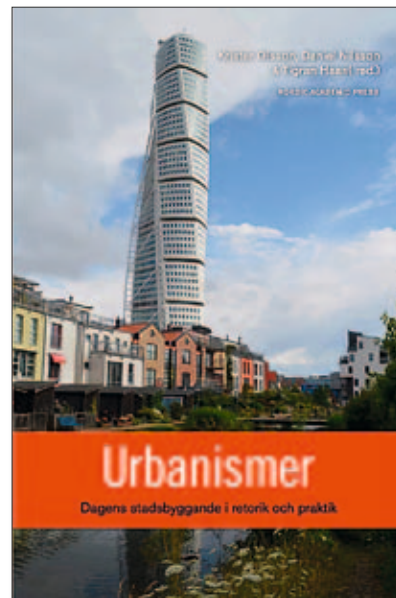
Under denna urbanism skulle jag också vilja föra in Vania Ceccatos text *Har stadsmiljön betydelse för säkerheten?* Texten behandlar metoder för att bedöma om stadsplanering kan skapa säkerhet. Här har ny-urbanismens principer ofta använts, exempelvis husfasader som skapar "ögon" på stråken och många olika valmöjligheter i gatustrukturen. I motsats till detta finns en helt annan riktning, som kallas "det försvarbara rummet". Den handlar om att begränsa tillträde och försvara gränser. Detta beskrivs som den första generationens tankesätt, som sedan gått över i den andra och tredje generationens, som är öppnare principer. Men om vi ska se till samtidens tendenser på den nationella nivån verkar den första generationens säkerhetstänkande tyvärr inte övergetts, utan snarare vara starkt på väg tillbaka.

Post-urbanism i sin tur beskrivs i Davide Ponzinis artikel *Spektakulär urbanism*. Artikeln berör spektakulära byggnader som inte gestaltats för den befintliga urbana kontexten utan för att se säljande

ut på papper. Vid tiden för byggandet av Bilbao-museet fanns det fortfarande en förhoppning om positiv samhällsutveckling när det gällde denna typ av byggnader. Berättelsen spreds att museet hade lyft en hel stad ur arbetslöshet. Som artikelförfattaren skriver finns idag ett starkt ifrågasättande av att projekt som dessa skapar en tillväxt som sedan omfördelas till grupper med låg inkomst. Det de snarare gör är att dra upp fastighetsvärdena, vilket i sin tur skadar de unika småskaliga lokala värdena. Jag uppskattar den tydligt uttalade kritiken i artikeln, och uppmaningen att stadsplanerare och beslutsfattare kritiskt bör granska vilken effekt projekten faktiskt har.

Vardagsurbanism. Texten *Offentligt rum – Från "må-bra-staden" till den rättvisa staden* av Margaret Crawford, belyser till en början de angreppssätt som Jan Gehl, Jane Jacobs och William Whyte står för. Alla tre tog fram olika typer av kriterier för vad som ger ett levande stadsliv, och de har fått stort genomslag. Crawford kritiserar deras miljödeterminism, och menar att de inte ser till olika gruppers rättigheter, utan reducerar människor till "nyttjare". Istället vill hon lyfta fram ett antal viktiga rättigheter till det offentliga rummet; rätten att välja, rätten att delta, rätten att skapa sina egna offentliga rum, rätten till levebröd och rätten att ställa krav på staten och ekonomin.

Min reflektion går tillbaka till skillnaden mellan kontext, design och process. Jag tror att exempelvis Gehl sysslar med design för utformning som främst rör våra "kroppar" om man ska hårdra det. Utgångspunkten är att människor gemensamt har vissa förutsättningar när det gäller behov av skydd från regn, buller, stark

sol etc. Som sådana kan aspekterna vara användbara för en designer som skapar stadsform som möjliggör möten. När det gäller rättigheterna däremot, så behöver *planeringsprocessen* anpassas efter alla gruppers rättighet att delta. Hela den arena som handlar om rätten till att ta plats i staden berör dessutom i hög grad ägandefrågor, politiskt klimat, kultur och lokala rörelser.

Grön urbanism beskrivs i artikeln *Från fossilbränsleberoende till hållbara ekostäder* av Steffen Lehmann. Ismen svarar på en av våra stora utmaningar idag. Grundprinciperna utgår ifrån att optimera resursanvändningen. Den har jämfört med de andra ismerna en mer naturvetenskaplig ingång, och utgår från 15 principer, som berör aspekter som förnybar energi, stad utan avfall, och biologisk mångfald. Exempelen i artikeln kommer från Kina, där det gjorts enorma projekt där helt nya ekostäder byggts. Artikelförfattaren vill kunna se en global reproducerbarhet i de kinesiska modellerna.

Min fundering är att modellerna

främst verkar gälla städer som ännu inte finns, som i Kinas produktion, och att begreppet grön urbanism borde innefatta en förändrad syn på hur vi omhändertar de omistliga resurser som finns i den redan skapade staden. Grön urbanism borde lägga större vikt på återanvändning, omsorg och utveckling av det befintliga samt en rättvis social fördelning. På så sätt hade de frågor som Erik Stenberg tar upp i sin mycket initierade artikel *Återvinn miljonprogrammet – individuella lösningar för alla* passat in i ismen. Hans beskrivning av de ofta flexibla byggnadernas möte med den samtida sociala verkligheten sätter fingret på hur vi kan utveckla staden på ett hållbart sätt både ekologiskt och socialt. Genom en ökad kunskap om vad vi faktiskt har för tillgångar idag, både materiellt och mänskligt, kan vi göra det bästa av gemensamma resurser. Bosse Bergmans tankar om sociala servicenoder i artikeln *Digitaliseringen – den tredje handelsrevolutionen?* är ytterligare en komponent som bidrar till detta synsätt.

Re-urbanism, slutligen, är en ism vars beskrivning förvirrar mig lite. Huvudartikeln är *Att läka stadens öppna sår*, av Tigran Haas. Här beskrivs ismen på två sätt, och om det är den ena borde den inte kunna vara den andra. Å ena sidan: "Städer är en kontinuerlig väv med en befintlig bebyggelsemassa och nya tillskott som kompletterar det befintliga." Det är en sympatisk hållning där stadsvävens hål kan läkas, och nya tillägg kan skapa en kontinuitet mellan dåtid och framtid för en bättre helhet. Å andra sidan skulle ismen röra sig om ett återupptäckande och kompletterande av den traditionella kvartersstaden. Det är för mig en annan

sak. Om man menar allvar med att se staden som en kontinuerlig väv av tillägg, så måste ju staden som ska kompletteras få vara hela sin utsträckning av kvartersstad och förorter, industriområden och villaområden. Re-urbanismen skulle då utöka sin potential, och skulle exempelvis kunna innefatta sådana aspekter som Bosse Bergman föreslår i sin artikel – att offentliga ytor i handelsområden utvecklas och gestaltas med nya tillägg.

Moa Tunströms *Urbanism är språk*, Thorbjörn Anderssons *Staden – en historia med förhinder* samt Marcus Adolphsons *Vad talar vi om när vi talar om urbanism?* tar alla ett steg tillbaka från specifika urbanismer. Tunströms text rör sig på ett diskursivt plan, och har många poänger kring hur olika aktörer som deltar i det offentliga samtalet laddar olika platser med olika mening, och på så sätt ger dem olika status. Anderssons text ger en historisk överblick, över utopier, relation mellan stad och land, konceptet hållbara städer. Det som berör mig mest är beskrivningen av hur stadens demokratiska resurs hotas idag, i en tid när vi planerar parker med motivet att det kommer att höja fastighetsvärdena, inte för att de är platser för befolkningens vardagsliv. Artikeln är befriande tillväxtkritisk. Slutligen är Adolphsons text en sammanfattande reflektion kring något som blivit uppenbart genom boken – att olika urbanismer agerar på väldigt olika nivåer, från det politiska till den byggda formen. Han knyter an olika urbanismer till olika politiska idéer, och för fram ett förslag om att olika politiska partier borde utforma sin samtida bild av hur staden ska byggas.

En av texterna står utanför ismerna – *Det odefinierade stadslandskapet – exem-*

plet Kymlinge av Anna Storm. Vad som händer när en yta blir över i stadsplaneringen, och därigenom öppen för projektioner, myter och spontant vardagsliv, säger i sin tur något om behovet av att inte varje kvadratmeter i staden är planerad och genomtänkt.

Som helhet ger antologin många tillfällen till reflektion, och möjligheter att sätta in den egna erfarenheten av de senaste årens stadsbyggnad i ett större sammanhang. Om det är något jag saknar är det att höra mer från praktiker som stångats med idealen i sin gestaltning, som reflekterar över framkomliga vägar, resultat, relationen till exploatörer, politiker och medborgare.

Är det kanske nästa antologi?

Vanja Larberg

arkitekt SAR/MSA
vanjalarberg@hotmail.com